

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

FREDERICIA

1650–1950

FREDERICIA

1650—1950

PLANER, KORT OG
BILLEDER TIL BYENS HISTORIE

MED TEKST AF
ERIK LUND

UDGIVET AF FREDERICIA BYRÅD
I KOMMISSION HOS NORDISKE LANDES BOGFORLAG

Førord

Initiativet til denne bog blev taget af Fredericia byråd, som i november 1948 gennem borgmester Ingv. Arent rettede en henvendelse til stadsingeniør A. Grum-Schwensen og undertegnede om i samråd med Fredericias historiker, museumsinspektør, mag. art. Hugo Matthiessen at undersøge muligheden af at tilvejebringe et billedværk om Fredericias historie i anledning af byens 300 års jubilæum og fremkomme med forslag til et sådant.

Dette redaktionsudvalg enedes om at udgive et udvalg af den værdifulde række håndtegnede kort og planer af Fredericia, der findes spredt i arkiver og biblioteker, suppleret med nogle nyere, tidligere trykte kort og med et udvalg af ældre billeder, der giver bidrag til kendskabet til byens udvikling og udseende i ældre tid eller på anden vis har tilknytning til byens historie og til betydningsfulde historiske begivenheder, knyttet til navnet Fredericia; de udvalgte kort og billeder skulde ledsages af en beskrivelse, der gjorde rede for deres indhold og det bidrag, de yder til byens udviklingshistorie. I den forbindelse fandt man det både naturligt og hensigtsmæssigt også at medtage enkelte kunstværker med herhenhørende emne, selv om deres historiske kildeværdi var ringe eller ingen, idet det skønnedes af interesse først og fremmest for byens borgere at have disse velkendte værker gengivet og sagkyndigt beskrevet og forklaret samlet. Dette forslag godkendtes af byrådet.

Medens udvalget af kort og billeder er foretaget af redaktionsudvalgets medlemmer i forening, fordeltes arbejdet i øvrigt således, at stadsingeniør Grum-Schwensen sørgede for sagens administrative tilrettelægning, mens det blev overdraget undertegnede at udarbejde teksten; magister Hugo Matthiessen påtog sig en kritisk gennemlæsning af manuskriptet.

Under arbejdet med teksten blev det klart, at kortene og billederne i de fleste tilfælde var så indholdsrige, at de burde forsynes med en adskilligt udførligere beskrivelse, end det til at begynde med var tænkt; fra byrådets side blev det også udtalt, at man gerne så en fyldig tekst, ligesom man fremhævede det ønskelige i at få en såvidt muligt sammenhængende, omend naturligvis kortfattet fremstilling af byens historie. Dette ønske har jeg søgt at følge, idet jeg har føjet en knap skildring af nogle vigtige træk i byens historie ind i billedteksterne, men jeg vil gerne udtrykkeligt gøre opmærksom på, at hovedsagen er en fremstilling af, hvad man kan se på kortene og billederne, og at den byhistoriske skildring kun er at opfatte som en nødtørfdig skitse, der på ingen måde gør fordring på at skulle gøre det ud for en afbalanceret historisk fremstilling; tilvejebringelsen af en sådan vilde have udkrævet årelange studier.

Jeg skylder adskillige megen tak for redebøn hjælp under arbejdet. Det gælder i første række magister Hugo Matthiessen, der har gennemgået manuskriptet kritisk, og hvis bøger og afhandlinger om Fredericia jeg har benyttet i rigt mål. For oplysninger og genemsyn af manuskriptet, enten helt eller delvis, er jeg fremdeles tak skyldig til stadsingeniør A. Grum-Schwensen, maskinmester Eduard Nissen og museumsinspektør Jørgen Paulsen, Frederiksborg. Endvidere takker jeg godsforvalter O. Haalund, Gavnø, redaktionen af Weilbachs kunstnerleksikon, kort- og billedafdelingen på Det kgl. Bibliotek, organist H. C. F. Hansen, fuldmægtig Axel Petersen og arkitekt H. Zachariassen for oplysning om forskellige enkeltheder.

Hvad billederne angår, er fotografier velvilligst stillet til rådighed af Frederiksborgmuseet (4, 22, 24) og Nationalmuseet (2). Organist H. C. F. Hansen har til bogen fotograferet en række kunstværker (15, 21, 23, 27, 29, 34, 35). Næsten alle de øvrige kort og billeder er gengivet efter materiale til byens historie, som stadsingeniør Grum-Schwensen i årenes løb har samlet, og som findes på stadsingeniørens kontor.

Erik Lund.

Fredericia byvåben

1 Vignet på titelbladet, tegnet 1950 af gravør og våbentegner Friedrich Britze.

Fredericia byvåben, hvis ældste forekomst er i et rådstuesegl fra 1655, viser en mod venstre springende, kronet, rød løve i gult felt, holdende et draget krumsværd i højre klo og en palmegren i venstre. Foroven læses: Pro pace armatus (væbnet for freden). 1664 fik byen et stadssegl i sølv med byvåbnet indgraveret.

Frederik 3

2 Gipsafstøbning (på Frederiksborg) af bronzebuste på Sjællandsporten i kastellet i København, udført i 1650'erne af François Dieussart. 106 × 73 × 52 cm.

Busten, der mellem 1661 og 1664 er opsat over Sjællandsporten i Københavns kastei, er udført af den nederlandske (belgiske) billedhugger *François Dieussart* (død 1661), der var uddannet i Italien og arbejdede her, i England og i Nederlandene. Han besøgte Danmark to gange, 1643–44 og i 1650'erne. Hans bedste arbejde her i landet er en mesterlig bronzebuste på Rosenborg af Christian 4.

Frederik 3., der var sidst i fyrreerne, er portrætteret i imperatordragt: pragttrøstning med rige ornamenter i brystet, over skuldrene og på ærmefligene, derover kappe med frynser og stor skuldersøjfe. På brystet elefantordenen i (blåt) bånd. Langt, kraftigt lokket og bølgende hår, tyndt overskæg og meget lille fip under munden, lavrbærkrans om håret.

Busten er et ypperligt arbejde i teknik og karakterisering: den kraftige modellering af draperiets folder, den elegante gengivelse af rustningens ornamenter, behandlingen af det tætte og rige væld af lokker om hovedet er storartede prøver på barokkens skulpturelle formsans, og ikke mindre fængslende er gengivelsen af kongens kraftige hovede med det brutale underansigt og den viljestærke mund, den kødfulde, grove næse og det faste, nærmest hovne, skrå sideblik – det hele af en både pompøs og udtrykfuld virkning, en fremragende kunstners værk.

Frederiksodde 1657

3 Farvelagt tegning af Erik Dahlberg, udført 1657/58 (findes også gengivet i kobberstik). 37 × 40 cm. Krigsarkivet, Stockholm (karton X, no. 12 litr. e). Originalens målestok 1 : 6000.

Titelskjold foroven:

Geometrisch Gruntris / , der new erbawten Dähnischen Stadt unt Festung / Fredriksodd / In dem Stande wi solche von der Königl: Schwedischen / Armee, unter des Herrn Lieutnant General Carl Gustaw / Wrangels Hochgreff: Exell: den 24 Octob. S. V. / gestürmet undt eingennommen. / Anno. 1657.

Påskrift til venstre:

Nota. / Den anlauf der Bolwerke A undt B Commandirten des Königl: Hern Lieut: Generals Exell: ^{nz} selbsten; undt hetten die Uppländer / die Avantgarde, Die Upplandsche und Smålandische Reuterey aber wardt umb die Pallissaden C. durch D. und E. hineingebracht. / Den angrif vom Galgenberg auf die Bolwerke F. undt G. Commandirten des Herrn Gen: Leut: Delagarde Exell: ^{nz}. Herr Ob: Essen hatte die Avant-Garde. / Den angrif der Bolw. H. und I. wie auch das Ravelin K. Command: Herr Gen: Maj: Berns. Herr Ob: Leut: Stuart hatte mitt den Commandirten / Fusknechten die Avant-garde, darauf folgte Herr Gen: Adjutant Stöwink mitt die abgesessene Reuterey. / Die in der Vestung Punctirte Linia deutet den Morast an, wie ehr zum theill annoch unaufgefüllet ist. / Die Braune linia deutet den Dähnischen abgestochene aber nicht vollfuhrte werk an. Die Gelbe linia aber weiset wie wihr / uns auf der seiten anizo verbawen.

Foroven til venstre er indsat en tegning af fæstningsværkerne i profil forsynet med påskriften:

Profil der grossen werke

og målestok i rhinske roder (å 10 fod) med påskriften:

Mastab von 160 Reintl: Rüten zum plan wie auch so viel Schue zum Profil der Werke gegen dem hohen landes. (jfr. nr. 8).

Oversættelse af påskrifterne:

1) titelskjoldet:

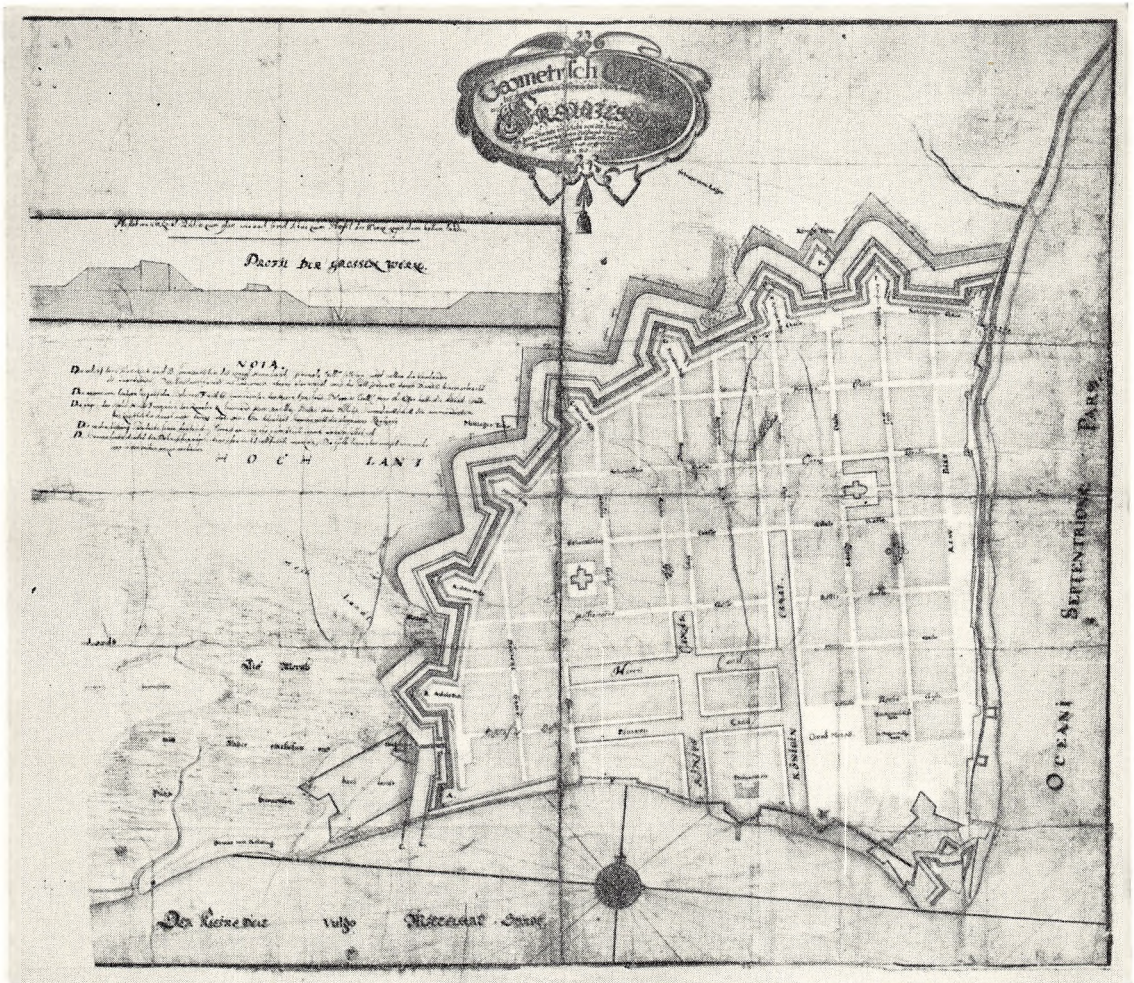
Geometrisk grundrids af den nybyggede danske by og fæstning Frederiksodde, således som den blev stormet og indtaget 24. 10. gl. stil 1657 af den kgl. svenske hær under hans højgrevelige excellence hr. generalløjtnant Carl Gustaf Wrangel.

2) til venstre:

Angrebet på bastionerne A og B kommanderede hans kgl. hr. generalløjtnantens excellence selv; upplændingene udgjorde avantgarden, men det upplandske og smålandske rytteri blev ført ind gennem D og E uden om palisaderne C. – Angrebet fra Galgebjærget på bastionerne F og G kommanderede hans hr. generalløjtnants excellence (J. K.) De la Gardie. Hr. oberst (Joh. v.) Essen havde avantgarden. – Angrebet på bastionerne H og I tillige med ravelinen K kommanderede hr. generalmajor (F.) Berendes. Hr. oberstløjtnant Stuart (faldt ved stormen 24. 10.) havde avantgarden med de kommanderede fodfolksoldater, hvorpå fulgte generaladjutant Stöwing (faldt ved stormen 24. 10.) med det afsiddede rytteri. – Den punkterede linie inde i fæstningen angiver moradset, således som det til dels endnu er uopfyldt. – Den brune linie angiver den af danskerne afstukne, men endnu ikke fuldførte befæstning. Den gule linie viser derimod, hvorledes vi nu forskanser os til siderne.

3) profiltegningen:

Profil af de store befæstninger. – Målestok til planen på 160 rhinske roder såvel som lige så mange fod til befæstningens profil ind mod land.

På kortet ses flg. navne og betegnelser:

1) Vest for byen:

Hoch Lant, / Hoch Landt, / hoch landt / Moratz / (Hoch) Landt (mit) Bäumen bewachsen / Tief Moratz mitt wasser uberflossen und Busch bewachsen / Strass von Kolding.

2) Nord for byen:

Strass vom Lager.

3) I havet:

Der Kleine Belt vulgo Mittelfart Sundt / Oceani Septentriona: Pars.

4) Langs med volden (fra oven mod venstre):

Gemachter Graben umb das von dem hohen landt herunter fliessende in die See herab zu führen.

5) Bastionernes navne (fra nordøst mod sydvest):

Königin Bastion – Königs Schanz – Prinzen Bas: – Billens Bas: – Herr Bas: – Ridder Bas: – Adels Bas:

6) Portene:

Königs Tohr – Mittlager Tohr – Seeberger Tohr.

7) Gadenavne:

a) Nord-syd (fra øst): Renn Baan – Königin Gasse – Königs Gasse – Smiede Gasse – Kaufmans Gasse – Becker Gasse – Reuter Gasse – Jutische Gasse – Nordische Gasse, Fyhnsche Gasse – Dänsche Gasse

b) Øst-vest (fra nord): Bürger Gasse, Schlachter Gasse – Prinzen Gasse – Schonische Gasse, Clerke Gasse – Selandsche Gasse, Adels Gasse – Holsteinsche Gasse, Ritter Gasse – Herr Gasse – Sleswicksche Gasse, Rossen Gasse. Desuden: Gross Markt.

8) Kanaler:

Königin Canal – Königs Canal – Herr Canal – Prinzen Canal.

9) Bygninger:

Profianthaus – Rathaus – Reichsmarschalshaus – H. Mogens Höegs haus.

Kortet er tegnet af den berømte svenske fortifikationseksperter og feltherre *Erik Jönsson Dahlberg* (1625–1703), der i en alder af 32 år som generalkvartermester spillede en fremragende rolle ved planlægningen og gennemførelsen af Karl Gustavs felttog gennem Danmark 1657–58, derunder også ved belejringen af og stormen på Frederiksdodde. Han byggede talrige fæstninger i Sverige og efterlod sig en stor mængde tegninger af fæstningsværker hjemme og i udlandet, hvoraf et betydeligt antal blev stukket i kobber og offentliggjort i værker som Samuel Pufendorf: *De rebus a Carolo Gustavo gestis* (1696) og pragtværket *Suecia antiqua et hodierna* (1716).

Kortet viser kun til dels Frederiksdodde, som den nye by og fæstning tog sig ud ved svenskernes angreb 1657; det er snarere en gengivelse af den dengang langt fra fuldførte plan for byens og fæstningens anlæg, der iflg. kong Frederik 3.s ordre af 30. 7. 1650 til rigsmarsk Anders Bille udførtes af ingeniørofficeren, kaptajn *Georg (Jørgen) Hoffman* (d. 1666). I det Kgl. Bibliotek (gl. kgl. og ny kgl. samling) findes flere fra disse år stammende planer, der i det store og hele stemmer overens med Dahlbergs tegning, men hvis indbyrdes alder og forhold ikke lader sig bestemme; fælles for dem er dog, at de også er projekter, ikke kort.

Planen viser først og fremmest byens regelmæssige *gadeanlæg* med 12 nordsydgående og 6 østvestgående gader (foruden voldgaden), hvoraf dog nogle ikke er forsynede med navne. Orienteringen nord-syd og øst-vest er overordentlig præcis (afvigelsen er $1\frac{1}{2}^\circ$). Gadernes forløb svarer med få undtagelser nøje til det faktiske, som det eksisterer i vore dage, men gadenavnene er for det meste andre. Østervoldgade hed Rendebanen, Bjerge-

gade Smedegade, Prinsessegade Bagergade, Gotersgade Ryttergade, Vendersgade Jyske Gade; Norgesgade hed mod nord Nordiske Gade, mod syd Fynske Gade. Den på kortet anførte Danske Gade blev senere kaldt Holstengade. Dalegade og Riddergade findes, men uden navn; derimod mangler Kongensstræde, Danmarksstræde, Kirkestræde og Slesvigsgade. Af de tværgående gader hed Nørrevoldgade Borgergade (mod vest) og Slagtergade (mod øst), Danmarksgade Skånske Gade (vest) og Klerkegade (øst), Jyllandsgade Sjællandsgade (vest) og Adelgade (øst); Sjællandsgade hed Holstengade (vest) og Riddergade (øst), Fynsgade hed Herregade, og Oldenborggade blev kaldt Slesvigsgade (vest) og Rosengade (øst); Bornholmsgade, Sundegade, Lollandsgade og Falstersgade mangler. Endelig ses et torv, Storetorv, beliggende syd for Oldenborggade og vest for Kongensgade, hvor nu det offentlige slagtehus findes.

Det ses, at bebyggelsen i sydøst nærmede sig stærkt til kastellet, hvor flere monumentale bygninger fandtes; på kortet ses på det nordlige hjørne af Kongensgade og Oldenborggade, hvor nu sportspladsen er, byens ældste *rådhus*, i hvis sidefløj en foreløbig kirke var indrettet; tæt ved, på østsiden af Kongensgade, stod to anselige nabogårde, den nordlige bygget af rigsmarsk *Anders Bille*, 1657 øverstbefalende over tropperne i Jylland og en af de varmeste talsmænd for anlægget af byen, den sydlige opført af Anders Billes svoger, rigsråd *Mogens Høg* (1593–1661). Formodentlig har der i dette kvarter været rejst endnu flere fornemme, grundmurede huse.

På planen ses endvidere indtegnet de to kirker: *Danske Kirke* (lidt sydligere end sin nuværende plads) og *Tyske Kirke*, skønt den sidste ikke eksisterede før svenskernes angreb, og Danske Kirke, der 1655 var grundlagt af kongen selv, formodentlig 1657 næppe var helt færdig; den var til dels opført af materialer fra den nedbrudte Ullerup kirke. Grundplanen for disse to bygninger stemmer heller ikke med den virkelige. Derimod stod mod syd ved foden af Søndervold (ø. f. den nuværende havn) det imponerende, 5 stokværk høje, militære *proviathanus* færdigt ved krigsudbruddet.

Karakteristisk og tidstypisk for den ånd, der her som andetsteds, først og fremmest ude i Europa, kendetegner baroktidens monumentale byanlæg, er sådanne træk som kanalsystemets faste indføjning i gadenettet, de smukke og virkningsfulde små symmetriske åbne pladser bag portene, den centrale placering i karreerne af de to kirker på åbne, firkantede pladser med gader ind til, således at bygningen får en monumental, perspektivisk beliggenhed, og naturligvis frem for alt det regelmæssige, logisk gennemførte helhedsanlæg med de hinanden vinkelret krydsende, lige gader fra volden til stranden; formodentlig har man også tænkt sig at stille kravet om en fast façadelinie i gaderne.

Det er ikke let at sige, hvor meget af det så smukt planlagte byanlæg, der faktisk stod færdigt sommeren 1657. En besøgende siger, at byen var smukt anlagt med ordentlige gader, og at de opførte huse var sirlige at se til, men tilløjer, at byen endnu langt fra var bygget færdig, og at der hist og her endnu lå mange øde og sumpede pladser.

Planen giver ingen sikre oplysninger om, hvad der stod færdigt, og hvad der kun var projekteret. Den til at begynde med stærkest bebyggede del var det højtliggende terræn i øst omkring Kongens- og Dronningensgade. Og det er givet, at det i byens centrum liggende, store *sumpede areal*, som ses indtegnet på kortet, ikke var bebygget. På planen finder vi her indtegnet et interessant, forgrenet *kanalsystem*, beregnet på at skulle være byens fremtidige *havn*; dennes anlæg var i gang, da krigen standsede arbejdet, men fuld-

ført var det langt fra; de påbegyndte arbejder blev ødelagt i krigsårene og aldrig genoptaget. På byens sydside ses den skibsbro, man måtte nøje sig med.

Hvad *fæstningsværkerne* vedrører, så viser Dahlbergs plan formodentlig nogenlunde disses virkelige udseende ved stormen. Dog havde voldene langt fra nået den planlagte højde, da krigen kom, skønt det vældige anlæg havde været i arbejde siden 1649. Planen viser voldbuen fra Østerstrand til Møllebugten, bestående af volde med 7 hele bastioner og en halv ved hver flanke; foran volden en tør grav, der dog ikke synes fuldt færdig overalt, især ikke i sydvest. Foran de 3 porte ses 3 raveliner; foran nord- og nordvestfronten er indtegnet en afvandingsgrøft. Portene og bastionerne har til dels andre navne end senere. Prinsens Port hed Midtlejrporten (men angives i øvrigt kun ved navnet); Kongens Port havde samme navn som nu, men lå ud for Kongensgade. Vestfrontens port hed Søbjærgporten og lå ud for den nuværende Oldenborggade; bag de to sidste ses en mindre, åben plads. Bastionerne hed fra øst: Dronningens (nu Kongens), Kongens (nu Dronningens), Prinsernes (nu Prins Christians), Billes (d.v.s. Anders Billes, nu Prins Georgs), Herrernes (nu Prinsessens), Riddernes (nu Slesvigs) og Adelens Bastion (nu Holstens Bastion). De er alle tegnede som åbne bastioner. Ved sydflanken ses to palisaderækker ud i Møllebugten. Mod syd på odden ses et skanseanlæg, det senere kastel.

Langs Sønderstrand og Østerstrand er også angivet en befæstet linie; det er dog meget tvivlsomt, om der her har været tale om mere end ganske svage befæstningsanlæg, ja rimeligvis var man ikke nået længere end til at have søbefæstningen på papiret.

Uden for byen ses i vest det sumpede dalføre omkring Ullerup Bæk, de senere Mølleenge, med bakkerne på hver side. Foran Søbjærgporten synes et fremskudt befæstningsanlæg at have været planlagt.

Om den gengivne profil gennem fæstningsværkerne, se nr. 8.

Anders Bille

4 Maleri på Gavnø fra ca. 1750, kopi efter forsvundet maleri fra 1637 af ubekendt maler. 77 × 62 cm.

Påskrift til højre:

(Æta)tis suæ 37 / Anno 1637. / H^c. Anders Bille / til / Dansbo / Danemarks Rigis Marsk.

Over påskriften ses billeslægtens våben: skjold delt i to halvdele med hver afvekslende 2 røde og 2 sølvbjælker. Skjoldet holdes af køllebærende vildmand; oven på det hjælm med to vesselhorn med 4 påfuglefjer til hver side og 1 imellem dem. Fra hjælmen egeløv ned til hver side af skjoldet.

Maleriet hører til den store samling kopier af danske og udenlandske portrætter, som ejeren af Gavnø, den senere lensgreve og vældige samler *Otto Thott* (1703–85), fra 1740'erne lod unge kunstnere (bl. a. E.H.Løffler) udføre til ophængning på Gavnø. Fra hvis hånd kopien stammer, vides ikke.

Anders Bille er malet i en alder af 37 år, i halv figur, stående fremadvendt mod højre, i repræsentationsstilling: højre hånd med håndryggen mod hoften, venstre (uden for

billedet) rimeligvis støttet til stok. Ansigtet er alvorligt, lidt sygeligt, påfaldende store øjne, ingen dybtgående karakteristik. Håret sort, langt, skilt i midten; store mustacher, stort spidst hageskæg (gammeldags mode på det tidspunkt). Hans kraftige, noget svære skikkelse er iført en polsk trøje med indvirkede, mørkere striber (guldtråd?) og bræmme; forneden opknappet. Over skuldrene lysere krave med broderet bort og derover meget bred linkrave med brede, prægtige kniplinger; også kniplingsmanchetter. Stort sværd i venstre side, båret i guldindvirket bånd over højre skulder.

Anders Bille til Damsbo og Søbo på Fyn var født 1600 på Rønnowsholm i Vendsyssel; hans far var Erik Bille af den vidtforregnede og rige billeæt, en af landets ældste og berømteste adelsslægter. Anders Bille var i sine unge dage i udenlandsk krigstjeneste og deltog som rytterofficer i trediveårskrigen under så berømte feltherrer som den senere rigsgreve Henrik Holck, hertug Bernhard af Weimar og greven af Mansfeld. 1631 vendte han hjem og var i 8 år lensmand på Øsel. 1642 udnævnte Christian 4. ham til rigsmarsk, d. v. s. øverstbefalende over den danske hær.

I torstenssonkrigen 1643–45 kæmpede Anders Bille energisk mod svenskerne i snoghøjegnen, og i årene efter krigen arbejdede han på grundlag af sine erfaringer målbevidst på en kraftig styrkelse af rigets værn, såvel hvad kommandoforhold, hærstyrke og fæstningsanlæg som hvad den militære finansiering angår. I den forbindelse lagde Anders Bille sig voldsomt og stædigt i selen for at gennemføre anlægget af Frederiksodde: hans indsats på disse områder skaffede ham adskillige personlige og mægtige fjender, folk som Ulfeldt og Hannibal Sehested og flere af kollegerne i rigsrådet, og enighed om forsvaret nåedes ikke; også til kongen var hans forhold til tider køligt. Billes tanke at lade udskrevet dansk mandskab udgøre så stor en del af hæren som muligt blev kun i ringe grad fulgt, og hans ønske om en fast enhedsledelse gik heller ikke igennem. Ved krigsudbruddet 1657 blev Bille vel øverstkommanderende, men Frederik 3. forbeholdt sig den endelige afgørelse i påkommende tilfælde.

Bille angreb straks med dansk rytteri svenskerne ved Bremen, men for Karl Gustavs angreb på Holsten snart derefter måtte han vige; han sejlede så med nogle tropper fra Glückstadt nord om Skagen til Frederiksodde, hvortil han ankom omkring 15. september. Men kort efter blev han syg. Alligevel deltog han personligt i forsvaret under stormen 24. 10. 1657, blev dødelig såret og under forsøg på at slippe over bæltet taget til fange. Han døde 10. 11. i Frederiksodde; hans lig blev udleveret til familien under store æresbevisninger fra Wrangels side og blev begravet i Odense. Anders Bille var en modig og tapper mand, i besiddelse af både overblik og handlekraft – i det hele en betydelig hærfører; dertil var han en ypperlig administrator, en ærlig og ærekær karakter, men ingen smidig forhandler.

Frederiksodde 1657

5 Kobberstik af D. Lapointe til Pufendorf: De rebus a Carolo Gustavo gestis (Nürnberg 1696) (stik nr. 64) efter tegning af Erik Dahlberg i Krigsarkivet i Stockholm. 27½ × 34½ cm. Originalens målestok 1 : 13750.

Titelskjold foroven til venstre:

Accurata Delineatio Geometrica in Iuthia / Septentrionali nuper conditæ Urbis et Fortalitiij / Friderici Oddæ / quæ sub ductu Locumtenentis Generalis Regii / Illustriss: et Exellentiss: Dn Comitiss / Caroli Gustavi Wrangeli / Ab Exercitu Suedico Armata manu capta et di: / repta fuit. / d. 24. Octob. An 1657. / Tessera Suecorum erat / Adiuvet Iesus. / E. I. D. B. delin. / Perticæ Rihnlanti /

I nederste højre hjørne:

D. Lapointe scal.

Oversættelse af påskriften:

Nøjagtigt geometrisk grundrids af den nylig i Nørrejylland grundlagte by og fæstning Frederiksodde, som under anførsel af den højst berømmelige og udmærkede kgl. generaløjtnant hr. greve Carl Gustaf Wrangel blev taget med væbnet hånd af den svenske hær og plyndret 24. 10. 1657. Svenskernes feltråb var »Jesus hjælpe«. Tegnet af E. J. D. B. (= Erik Jönsson Dahlberg). Efter rhinsk mål (målestokken mangler). Stukket af D. Lapointe.

På planen ses flg. navne og betegnelser (med oversættelse):

Uden for byen:

Iutlandiæ Septentrionalis Pars (Del af Nørrejylland) / Via Weelensis (Vejlevej) / Via Koldingensis (Koldingvej) / Paludes profundæ (Dybe sumpe) / Saltus Obsitus Virgultis (Højdedrag bevokset med buskads) / Via Medelfardensis (Middelfartvej) /

Portene:

Porta Regia (Kongens Port) / Porta Media (Mellemport) / Porta Montis marini dicta (Port kaldet Søbjærg) /

I byen:

Canalis Regis (Kongens Kanal) / Canalis Reginæ (Dronningens Kanal) / Canalis Principis (Prinsens Kanal) / Canalis Senatorum (Rigsrådernes Kanal) / Forum (Torv) /

I havet:

Baltus Minor Vulgo Kleine Beldt Medelfahr Sondt (Lille-Bælt, i daglig tale Lille-Bælt, Middelfart Sund) / Bersodde / Oceani Pars alias Sinus Codanus (Del af (Nord)havet eller den Kodanske Bugt).

Som nr. 3 er også denne plan tegnet af *Erik Dahlberg*, men den har mere karakter af en oversigtsplan; den giver en større del af byens omgivelser og færre detaljer inden for voldene.

Uden for byen ses skove, højdedrag og den dybe, sumpede Ullerup Dal; til venstre udløberne af Hannerup Krat. Nord for byen ses på Galgebjærget byens store galge; på bakkerne i skovbrynet vest for Ullerup Dal den lille. Det sumpede morads i byens midte er derimod ikke angivet. I gengivelsen af *fæstningsværkerne, gadenettet* (med torvet) og de to *kirker* stemmer denne plan temmelig nøje med foregående. Dog er der ved Møllebugten indtegnet 4 palisaderækker. En betydelig forskel findes imidlertid ved det projekterede *kanalsystem*. Mens på nr. 3 Kongens Kanal gik op til Sjællandsgade, og Dronningens Kanal gik helt op til Jyllandsgade (henholdsvis mellem Gotersgade og Prinsessegade og mellem Dalegade og Bjergegade), så er her navnene ombyttede: den vestlige hedder Dronningens Kanal og går til Danmarksgade, mens den østlige, her Kongens Kanal, endog strækker sig op til Prinsensgade. I vest når den nordlige tværkanal (langs Fynsgades sydside) til den daværende Danske Gade (på nr. 3 kun til Norgesgade), mens den sydlige har samme længde (til Norgesgade) på begge planer; også her er navnene ombyttede. Til den ved kanalanlægget opståede rektangulære ø er der på nr. 5 adgang

ad 4 broer, der ikke findes på nr. 3. Disse forskelle bekræfter, at der ved dette kanalsystem kun er tale om et langt fra gennemført projekt.

Vi kan spore tanken om at anlægge en fæstning ved Lille-Bælt, således at den under en fjendtlig besættelse af Nørrejylland kunde blive en virkningsfuld flankestilling og et brohoved for Fyn, tilbage til de ulykkelige erfaringer i kejserkrigen, da Wallensteins styrker havde oversvømmet Jylland. Da freden 1629 var blevet sluttet, tænkte Christian 4. på et sådant anlæg ved Gudsø Vig. Og omkring 1640 syslede man i nogle år med planer om en fæstning ved Snoghøj; der blev virkelig anlagt en befæstet lejr på Lyngsodde. Den faldt dog let for Torstensson 1644, og først nu begyndte man at få interesse for den nordligere halvø *Bersodde*. Den henlå som et bakket vildnis, med sumpstrækninger mellem bakkerne, med skov og krat. 1644 anlagde Anders Bille en forskansning der, og snart efter tog man sig på at udvide dette anlæg. Det var dog først den nye konge fra 1648, *Frederik 3.*, der for alvor tog ideen op om en virkelig fæstning på dette sted. Efterhånden antog hans planer et mere og mere storslået præg; fra 1649 stammer de første, udarbejdede planer til et helt byanlæg, en befæstet *købstad*, som så, efter forhandling i rigsrådet, fik sine første omfattende privilegier, udstedt 15. 12. 1650 af Frederik 3. – før der endnu var opført et eneste hus! Året efter blev den døbt med navnet *Frederiksodde*, og 1652 beordrede kongen landsbyerne Ullerup, Hannerup og Hyby nedlagt; bønderne i disse byers 34 gårde og 10 huse måtte meget mod deres vilje flytte ind bag de opvoksende volde i den nye by, hvis første borgere de blev. Ved vidtgående indrømmelser af frihed for alle slags afgifter i 50 år søgte man at lokke flere nybyggere til, og imens arbejdedes der af store styrker soldater og bønder på de storslåede fortifikationsarbejder. 1656 udvidede kongen privilegierne betydeligt, et imponerende havneanlæg i form af et helt kanalsystem blev påbegyndt, og Frederiksodde var med hensyn til både huse og mennesker i stærk vækst, da krigsudbruddet juni 1657 og Karl Gustavs hurtigt derpå følgende indfald i Jylland syd fra standsede udviklingen og satte den nye fæstning, der langt fra var fuldendt, på en hård prøve.

Svenskernes lejr ved Bredstrup aug.– okt. 1657

6 Kobberstik af N. Perelle til Pufendorf: De rebus a Carolo Gustavo gestis (Nürnberg 1696) (stik nr. 65) efter tegning af Erik Dahlberg. 28 × 34 cm.

Titelskjoldet forneden til højre:

Castra Suedica / ad / Friderici Uddam / d: 23. Aug: locari coepta, et d: 26. Octobr: A: 1657. soluta. / A. Legiones sub initium Septembr: ad occupandam prouinciam Wen- / sylaniam, sub ductu Gen: Vig: Præf: Böddkeri missæ / B. Tres Legiones d: 21. Octobr: Cracouia venientes quarum in / occupatione Friderici Uddæ magnæ partes fuere / (målestok) Perticæ Rhinland. / E. I. Dahlb. delin.

I nederste højre hjørne:

N. Perelle sc:

Oversættelse:

Den svenske lejr foran Frederiksodde, som begyndte at blive anlagt 23. 8. og blev ophævet 26. 10. 1657. A. Regimentet, som i begyndelsen af september blev afsendt for at besætte provinsen Vendsyssel under anførsel af generalmajor Bötticher. B. Tre regimentet, der 21. 10 ankom fra Kraków og tog stor del i Frederiksoddes erobring. – Efter rhinsk mål. Tegnet af E. J. Dahlberg. Stukket af N. Perelle.

Følgende landskabelige angivelser findes på planen (med oversættelse):

Loca palustria (Sumpede steder) / Via versus Weel (Vej til Vejle) / Loca Uligine profunda (Steder med dybt uføre) / Via qua Coldingam jtur (Vej, der går til Kolding) / Via ex Urbe in Castra (Vej fra byen til lejren) / Templum (Kirke) / Pagus Bredstrup ubi Statio primaria (Landsbyen Bredstrup, hvor den første plads var).

De militære angivelser er nævnt og forklaret i beskrivelsen nedenfor.

Som de to foregående (nr. 3 og 5) er også denne plan tegnet af *Erik Dahlberg*. Nord vender nedad. Til højre (i vest) ses Elbodalsens brede, sumpede sænkning; lejranlægget støttede sig i vest til denne og var på syd- og østsiderne omgivet af lette feltbefæstninger, en lav bastionær vold med grav (»Fossa«). Lejren lå på det høje terræn i det væsentlige nord for Bredstrup, således at Bredstrupvejen passerede dens sydlige, brede del, mens nordspidsen befandt sig omtrent der, hvor jernbanen nu skærer Elbodalen sydøst for Pjedsted station. Østsiden fulgte nogenlunde den nuværende banelinie. Planen gengiver terrænformerne ret nøje. Østsiden og vestsiden var ca. 1200 m lange, sydsiden ca. 1300 m.

På planen ses Bredstrup Kirke (med tårn i vest), omgivet af palisader, samt en del gårde og huse i landsbyen og udenfor. —

Karl Gustav var med sin hær på vej op gennem Sønderjylland i august 1657 og ankom 24. 8. 57 foran Frederiksodde. Dagen efter indledtes en beskydning af fæstningsværkerne fra Galgebakken, men voldenes svære skyts besvarede med held ilden, hvorefter den svenske konge besluttede at se tiden an og lægge sin lejr længere tilbage til egnen omkring Bredstrup. Under den svenske beskydning opholdt Frederik 3. og Sofie Amalie sig i Frederiksodde.

Af planen ses sammensætningen og styrken af den svenske hær, idet de forskellige enheder er indtegnet.

Langs den sydlige voldlinie (foroven på planen) ses fra øst mod vest flg. troppeenheder:

Det polske fodfolksregiment under obersterne Filip Hegstereich og Joh. Vilh. Gängel (faldt under stormen på København 1659) (»Poloni Hestrig et Gängel«), et regiment tysk

fodfolk under generalløjtnant greve Jakob Kasimir De la Gardie (faldt foran København 7. 10. 1658) (»Germani Com: Iacob de la Gardie«), et fodfolksregiment fra Närke og Värmland under oberst Johan von Essen (»Nericii et Wermelandi Trib: Essen«), et regiment fodfolk (»Peditatus«) fra Södermanland under oberst friherre Per Larsson Sparre (d. 1692) (»Südermanni Trib: Pet: Sparri«), og et fodfolksregiment fra Uppland under oberst, greve Nils Brahe (d. 1699) (»Uplandi Com: Brahe«); fremdeles af rytteri (»Equitatus«) 8 kompagnier af landgrev Georg af Hessen-Darmstadts regiment (»L'antgraf Hassiæ-Darmstat«), 4 komp. af ritmester Rutger von Aschebergs regiment (»Trib: Aschenberg«), 4 komp. under generalmajor, fyrst Johan Georg 2. af Anhalt-Dessau (d. 1693) (»Princeps Anhalting.«), 8 komp. smålændinge (»Smalandj«), 8 komp. fra Västergötland (»Westrogothi«) og endelig 8 komp. opplændinge under oberst Erik Planting-Gyllenbåga (»Uplandi Trib: Planting«).

Langs lejrens østside ses på planen følgende troppeenheder (fra syd), alt rytteri (»Equitatus«):

8 kompagnier under oberst K.F.v.Overbeck (»Trib: Overbek«), 8 komp. af hertug Ernst Bogislav af Croys regiment (»Dux de Croy«), 8 komp. sinner under oberst Johan Galle (»Trib: Galle Finni«), 8 komp. sinner under generalmajor Fabian Berendes (d. 1678) (»Fabian Bernds Finni«), 8 komp. fra Östergötland (»Ostrogothi«) samt 8 komp. dragoner under oberstløjtnant Henrik Johan Taube (»Trib: Taubi Dragoner«).

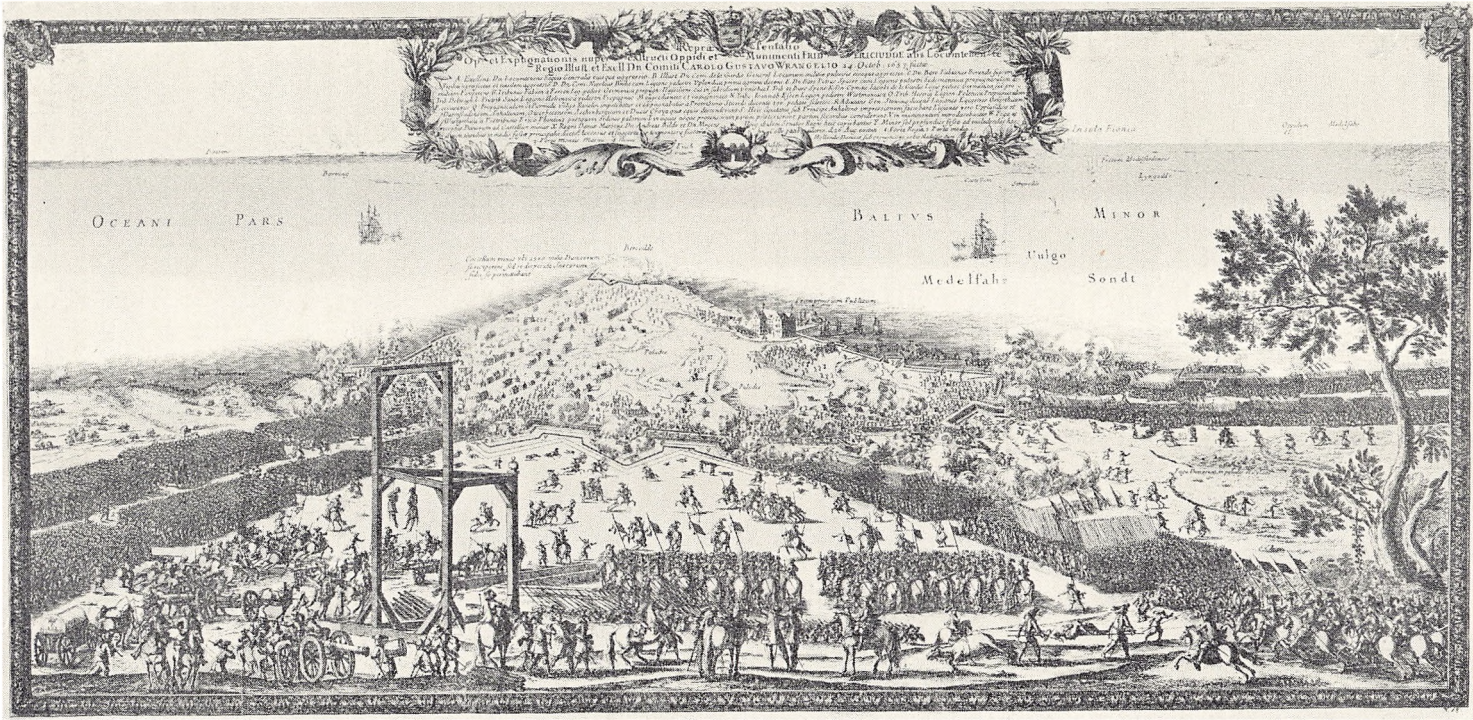
Mod nord i lejren lå 3 fodfolksregimenter (»Peditatus«) (fra Hälsingland, G.O.Stenbocks og Fersens eget) under oberst Fabian von Fersen (hårdt såret foran Kronborg 1658, d. 1677) (»Helsingi Com: Henboki Tr: Ferseni«). Ind mod midten findes 24 kompagnier rytteri (»Equitatus«), nemlig 8 under oberst greve C.C. von Königsmark (d. 1673) (»Com: Königsmark«), 8 af feltmarskal Arvid Wittenbergs rytteriregiment (»Com: Wittenberg«) og 8 under generalmajor Hans Bötticher (»Böddkerj«) (faldt ved Nyborg 1659).

Foran de enkelte formationer ses fodfolkets faner og rytteriets standarter. Hele styrken androg 8 fodfolksregimenter og 112 kompagnier rytteri. Heraf blev dog i de første dage af september Böttichers, Königsmarks og Wittenbergs 24 rytterikompanier tillige med Taubes 8 komp. dragoner sendt til Nordjylland; og de i lejrens nordlige del placerede 3 fodfolksregimenter ankom først til Bredstrup et par dage før stormen. Styrken har da på det tidspunkt talt godt 8000 mand.

Omtrent midt i lejren ses det kongelige telt (»S.R.Mis Tentorium«) omgivet af 4 teltlænger, og lige nord herfor ligger den øverstkommanderende, feltmarskal C. G. Wrangels telt (»Exell: Dn: C. Wrangelij statio«). Karl Gustav forblev dog kun til 4. september i lejren. Til venstre for kongens telt ses fodfolkets vagthold (»Excubiæ peditum«) og længere mod øst står: Ryttere, der ekscercerer nær hans kongelige majestæts vagthold (»Equites prope S.R.Mis excubias agentes«). Rundt om i lejren ses talrige telte mellem landsbyens gårde, men artilleri ses kun til højre for kirken. Forneden til venstre ses knægte, der ager forsyninger til lejren.

Stormen på Frederiksodde 24. okt. 1657

7 Kobberstik til Pufendorf: De rebus a Carolo Gustavo gestis (Nürnberg 1696) (stik nr. 68) efter tegning af Erik Dahlberg. 27½ × 58 cm.

Titelfeltet foroven:

Repræsentatio / Op- et Expugnationis nuper exstructi Oppidi et Munimenti Fridericiudde abs Locumtenente / Regio Illust. et Exell. Dn. Comiti Carolo Gustavo Wrangelio 24. Octob: 1657. factæ. / A. Excellent. Dn. Locumtenens Regius Generalis eiusque aggressio. B. Illustr. Dn. Com. de la Gardie, General. Locumten. militiæ pedestris eiusque aggressio. C. Dn. Baro Fabianus Berends suprem. / Vigiliarum præfectus et eiusdem aggressio. D. Dn. Com. Nicolaus Brahe cum Legione pedestri Uplandica prima agmina ducens. E. Dn. Baro Petrus Sparre cum Legione pedestri Sudermannica propugnaculum di- / midium F. impetens. G. Tribunus Fabian a Fersen Leg. pedest. Germanica propugn. H. assiliens cui in subsidium veniebat I. Trib. et Baro Spens. K. Dn. Comitis Iacobi de la Gardie Legio pedest. Germanica sub pro- / Trib. Delwigk. L. Protrib. Saniz Legione Helsingica pedestri Propugnac. M. aggredientes et expugnantes. N. Tribu. Ioann. ab Essen Legion. pedestri Westmannica O. Trib. Hestrig Legion. Polonica Propugnaculum / P. occupantes. Q. Propugnaculum et Parmida vulgo Ravelin impetebatur et expugnabatur a Protribuno Stuardo ducente 200. pedites selectos. R. Adiutans Gen. Stowing ducens Legiones Equestres Ostgothicam, / Darmstadensem, Anhaltinam, Owerbecensem, Aschenbergicam et Ducis Croya quæ equis descenderunt. S. Heic Equitatus sub Principe Anhaltino impressionem faciebant Legiones vero Upplandica et / Westgothica a Protribuno Erico Planting, postquam ordines palorum T. in aquas usque protensorum partim præterierant, partim securibus considerant V. in munimentum introducebantur. W. Fuga et / receptus Danorum ad Castellum minus. X. Regni Daniæ Marscus Dn. Andreas Bilde et Dn. Mogens Höeg, ibidem Senator Regni heic capiebantur. Y. Minor sed profundior fossa ad excludendas hos- / dium insidias in medio fossæ principalis ducta. Z. Accessus et suggestus tormentarij suecorum in Colle patibularis, d. 26. Aug. exitati. 1. Porta Regia. 2. Porta media. / 3. Porta Montis Marini. 4. Naues Hollando-Danicæ sub expugnatione urbis Medelfar dum abeuntes. / Erich Dahlberg / ad viuum del.

Oversættelse:

Fremstilling af stormen på og erobringen af den nylig byggede by og fæstning Frederiksodde, foretaget af den berømmelige og udmærkede kgl. løjtnant hr. greve Carl Gustaf Wrangel 24. 10. 1657. – A. Den udmærkede hr. kgl. generalløjtnant og hans angreb. B. Den berømmelige hr. greve J.K. De la Gardie, generalløjtnant ved fodfolket, og hans angreb. C. Hr. friherre Fabian Berendes, generalkvartermester, og hans angreb. D. Hr. greve Nils Brahe med det upplandske fodfolksregiment fører fortropperne. E. Hr. friherre Per Sparre med det sødermanlandske fodfolksregiment angriber halvbastionen F. G. Oberst Fabian von Fersen med det tyske fodfolksregiment angriber bastionen H. I. Oberst og friherre Jakob Spens kom ham til hjælp. K. Hr. greve Jakob De la Gardies tyske fodfolksregiment under oberstløjtnant Henrik v. Delwig. L. Oberstløjtnant Behrendt Sahnitz med det hälsinglandske fodfolksregiment angriber og erobrer bastionen M. N. Oberst Johan von Essen med det västmanlandske fodfolksregiment og O. Oberst Filip Hegstereich med det polske regiment bemægtiger sig bastionen P. Q. Bastion og udenværk, kaldet ravelin, angribes og erobres af oberstløjtnant Stuart i spidsen for 200 udvalgte fodsoldater. R. Generaladjutant Stöwing i spidsen for de östergötiske, darmstadtiske, anhaltske, overbeckske, aschebergske samt hertugen af Croys rytteriregimenter, som var siddet af. S. Her angreb rytteriet under fyrsten af Anhalt, men de upplandske og västergötiske regimenter blev af oberstløjtnant Erik Planting ført ind i fæstningen V., efter at de dels var gået uden om, dels med økser havde omhugget de palisaderækker T., der ragede ud i vandet. W. Danskernes flugt og tilbagetog til det mindre kastel. X. Danmarks riges marsk hr. Anders Bille og rigsråd hr. Mogens Hög, sammesteds, blev her taget til fange. Y. Mindre men dybere grav anlagt midt i hovedgraven for at udelukke fjendtlig overrumpling. Z. Ankomst til og anbringelse af svenskernes skyts på Galgebjærget, opstillet 26. august. 1. Kongens Port. 2. Mellemporten. 3. Søbjærgporten. 4. Hollandsk-danske skibe, der sejlede bort til Middelfart efter byens erobring. Tegnet efter naturen af Erik Dahlberg.

På tegningen er endvidere flg. navne o. a. anført: Bowens (Bogense) – Borning (Båring) – Oceani Pars (Del af havet) – Fuga Danorum (Danskernes flugt) – Castellum minus ubi 2500 milit. Danicorum se receperant sed re desperata Suecorum fidei se permittebant (Det mindre kastel, hvortil 2500 danske soldater havde trukket sig tilbage, men overgav sig til svenskernes nåde, da det var håbløst) – Bersodde – Paludes (Sumpe) – Promptuarium Publicum (Offentligt provianthus) – Baltus Minor vulgo Medelfahr Sondt (Lille-Bælt kaldet Middelfart Sund) – Castellum Stripsodde (Kastellet Stripsodde) – Insula Fionia (Øen Fyn) – Fretum Medelfardensis (Middelfart Stræde) – Lyngodde – Oppidum Medelfahr (Byen Middelfart) – Fuga Danorum in paludes et Syluas (Danskernes flugt ud i sumpe og skove).

Billedet viser svenskernes *storm på Frederiksodde* 24. 10. 1657 og er tegnet af *Erik Dahlberg* formodentlig straks efter kampen. Ingen kobberstikkersignatur.

Fra Galgebakken (28 m) nord for byen, hvor svenskernes skyts straks ved deres komme til egnen var blevet opstillet, og hvor byens vældige, trekantede, to stokværk høje galge behersker forgrunden, ses ned over fæstningsværkerne, byen og Lille-Bælt, med Ullerupdalen til højre og klinerne nord for byen til venstre. På Galgebakken ses foruden kanoner, petarder, ryttere og fodfolk bl. a. en fange, som 3 officerer fratager trøjen, og en såret soldat, der bæres på bære. Ved foden af bakken talrige ryttere, holdende og galopperende, marcherende musketterer og pikenerer, og adskillige faldne ligger spredt over terrænet ind mod voldene.

Man får et klart billede af det svenske angreb, der tog sin begyndelse ved 5-tiden om morgenen; signalet var antændelse af et bondehus på Bredstrup mark (jvnfr. i det følgende teksten til billederne 3–6).

Længst til venstre ses de tætte stormkolonner, der i 2 rækker anfaldt Kongens Port, Dronningens (nu Kongens) Bastion og kurtinen vest herfor hen mod Kongens (nu Dronningens) Bastion. Angrebet her lededes af generalmajor af kavalleriet Fabian Berendes; forrest gik 64 afsiddede rytterkompagnier og 200 musketerer; men angrebet mislykkedes – porten blev ikke sprængt, som planen var, og voldenes besætning, der bestod af rigsmarskens livregiment under oberstløjtnant, baron Eiler Holck, holdt stand.

Til højre for midten ses den angrebskolonne, der gik løs mod Mellemporten, Billes (nu Prins Georgs) og Herrernes (nu Prinsessens) Bastion. Den førtes af generalløjtnant Jakob Kasimir De la Gardie, en broder til den bekendte rigskansler Magnus Gabriel De la Gardie, og bestod af 4 fodfolksregimenter med de polske og tyske i spidsen. Angriberne nåede op ad volden, men kom så foreløbig ikke længere.

Den tredje svenske angrebsstyrke ses i 2 kolonner helt til højre på billedet, parallelt med stranden. Den havde til mål Adelens (nu Holstens) Bastion og halvbastionen på voldanlæggets sydlige flanke (nu Oldenborgs Bastion) samt den mellemliggende Søbjærg Port. Her var fæstningens svageste parti, og angrebet lededes af feltmarskal Wrangel selv. Mod bastionerne og porten satte han 4 fodfolksregimenter ind, men desuden skulde en kolonne under hertugen af Anhalt-Dessau på 24 rytterkompagnier efter den af Erik Dahlberg fattede plan omride palisaderækkerne på Sønderstrand for således at falde forsvarerne i ryggen. Billedet viser rytterkolonnen ude i vandet og på vej ind i byen. Denne plan lykkedes nemlig, og det danske fodfolk kunde umuligt standse rytterangrebet i det temmelig ubebyggede kvarter, svenskerne var trængt ind i. Dermed brød også forsvaret af voldene sammen; heller ikke et forsvar af kastellet kunde gennemføres. Ved daggry

var fjenden herre i byen; kun de jyske dragoner fra Eiler Holcks regiment havde kæmpet til sidste mand. Anders Bille, der var hårdt såret, forsøgte at ffygte i en båd, men strømmen var imod, og han blev fanget og døde 17 dage senere. De danske tropper, der, med en styrke på ca. 3000 mand for største delen uøvede, nyudskrevne bønderkarle, bistået af op imod 400 af byens borgere, var de ca. 7000 svenskere meget underlegne, havde lidt store tab; ca. 2000 blev fanger. Svenskerne mistede ca. 300 døde og sårede. Fra dansk side var der ydet al den modstand, som forholdene gjorde mulig. Ansvar for nederlaget var regeringens, ikke Anders Billes.

I *byen* bag voldene ses i midten lavningen med det sumpede morads; derimod findes intet spor af kanal anlægget. I sumpene en ø med broer til. Bebyggelsen er tættest i byens højestliggende, østlige del ud mod Østerstrand; af de ialt indtegnede 108 huse ligger ca. 80 her. Der findes flest lave huse, men dog adskillige i to stokværk; nogle med haver. Noget foran kastellet findes rådhuset med tårn; over dette Anders Billes gård. Mest iøjnefaldende er det vældige provianthus; mellem dette og kastellet ses en vindmølle. Ud for provianthuset ses skibsbroen. Byen er fyldt af spredt flygtende danskere. På kastellet vajer Dannebrog.

Stormen på Frederiksodde 24. okt. 1657

8 Kobberstik efter tegning af Erik Dahlberg. 26 × 51 cm.

Titelfelt forneden:

Profil der Grossen wercken zu Fredrichsodde, gegen dem Hohenland / Gestürmet, von der Königl: Schwedischen Haupt Armee, den 24 Octobris. 1657. / Prospectus muniminum maiorum Friderichsödda, oppugnatorum in / altiori terra à Succo-regio commilitio, die 24. Octobr. A°. 1657. / Erich Dahlberg Delineavit.

Oversættelse:

Profil af de store fæstningsværker i Frederiksodde, stormet ind mod det høje terræn af denagl. svenske hovedarme 24. 10. 1657. Tegnet af Erik Dahlberg.

Tegningen, som de foregående udført af *Erik Dahlberg*, er måske fremstillet til den tyske udgave af Pufendorfs værk og er formentlig samtidig med nr. 7.

Den viser et snit gennem voldanlæg, voldgrav og glacis samt de svenske fodfolkskolonnens storm på befæstningen. Stedet må være på nordfronten, hvor generalmajor Berendes' angreb skete. Overensstemmelsen med profilen på Dahlbergs byplan (nr. 3) er temmelig nøje. Fra venstre ses først hovedvolden (med vagtbygning og skyts); på denne den forhøjede kat eller kavaler. Foran hovedvolden en lavere forvold, faussebraie; derefter voldgravens indre side, eskarpen. I den brede, tørre voldgrav en mindre, dybere grav, anlagt for at hindre overrumpling (se nr. 7 under Y). Fra graven fører kontreskarpen op til forterrænet, glaciset; i dette en afvandingsgrøft (jvnfr. nr. 3). I midten ses i baggrunden en af bastionerne med Dannebrog vajende.

Tegningen er forsynet med angivelser af højde og bredde i fod, men disse angivelser indbyrdes størrelse svarer ikke overalt til tegningens dimensioner. Hele voldanlæggets

bredde fra hovedvoldens inderside til gravens yderpunkt skulde efter målene være ca. 278 fod eller knap 83 m. Hovedvoldens højde fra gravens kant til katten er 20 fod eller ca. 6 m, gravens bredde fra kant til kant 140 fod eller knap 42 m; dens dybde angives til venstre til 10 fod, men dette stemmer ikke med angivelsen 24 fod (til højre) for afstanden til bunden af den mindre, dybere grav; det synes, som om der i stedet for 10 fod burde stå 15 fod (ca. 4,5 m). Til sammenligning med disse mål kan det meddeles, at hele voldanlæggets bredde på nordfronten mellem Kongens og Dronningens Bastion, målt 1950 fra Nørrevoldgade til haverne ved Bülowsvej, er 152 m, og til voldgravens udvendige kant 87 m. Hovedvoldens højde er 24,17 m over havet eller 14,60 m over voldgravens vandspejl (men kun 8,79 m over fortovet i voldgaden). Gravens bredde i vandspejlets højde er 17 m (men er her særlig smal).

Tegningens svenske soldater er for store i forhold til volden. Det er næsten udelukkende fodsoldater (to rytterofficerer ses til højre), og musketterer og pikenerer er omtrent lige- ligt fordelt; de lange lanser er af tegneren anvendt dekorativt. Nogle få morgenstjerner synes at være forsvarernes. Mange af soldaterne er forsynede med stiger. Spredt findes fanebærere og trommeslagere. På volden ses fæstningsskyts, kugler og krudttønde; i luften flyver gloende kugler ind over volden.

Fredericia. Byggekort 1665

9 Farvelagt kopi, udført 1928 af korpsofficiant J. A. Lander (F.1871) efter originaltegning 1664/65 af Gottfried Hoffmann (Kgl. Bibliotek). 124 × 125 cm. Kopiens målestok 1 : 4500.

Påskrift til højre:

Friederich dend Tredie med Guds / Naade, Danmarkis Norgis Wendis / och Gothis Koning, Hertug udj Schles- / wig Holsten Stormarn och Dith- / marschen Greffue udj Oldenborg / och Delmenhorst / Vores Allernaadigste Villie och befalning er, / at vores Commendant samt Ingenieurer / udj voris fæstning Fridericia sig rette / efter denne Affritzing for saa vit fortifica- / tions Arbeided der angaar, och Borgemester / och Raad dersammesteds for saavit gader- / nis torffers Canalers Bymarkernis Byg- / geplatzers, Ager och Haffuers aff- / deelning sig be- / langer, Giffuit på vort Slott Kiøbenhafn / den 14. Novembr: Anno 1665. / Friderich / H. Mejer.

Uden for rammen forneden til højre:

Efter originalen i det kgl. Bibliotek i Kjøbenhavn. Udført i Aaret 1928 af Tegneren ved Ingeniørkorpset J. A. Lander.

Foroven til højre:

Maallestok af 100. Reinlandske Roder (med målestok).

Frederiksodde led frygteligt under stormen og den påfølgende svenske besættelse. Trods freden i Roskilde 26. 2. 1658 forblev fjenden i byen gennem den følgende tid, og med Karl Gustavs angreb i august 1658 indtrådte atter krigstilstand. Fra begyndelsen af 1659 var Frederiksodde indesluttet af Danmarks forbundsfæller polakkerne, brandenburgerne og de kejserlige tropper; i marts rømmede svenskerne dog byen efter at have afbrændt den og demoleret voldene, men de holdt fortsat kastellet besat, og først natten til 18. maj

1659 forlod de dette. Byen og fæstningen var derefter besat af forbundsfællerne, og først i oktober fik den atter dansk garnison.

Da var Frederiksdode i bund og grund en dyngne ruiner, mennesketom, hærgnet og brændt.

Men straks efter freden i København maj 1660 begyndte en energisk *genrejsning* af fæstningen og byen. Flere tusind mand soldater blev sat ind i arbejdet med at bygge voldene op påny, højere og mere udformede end før. Planerne for genopbygningen havde Frederik 3. overdraget ingeniørkaptajn *Gottfried Hoffmann* (d. 1687) at udarbejde både for befæstningens og for byanlæggets vedkommende. Ved nye, gavmilde privilegier lokkedes atter borgere, gamle som nye, til staden; 1661 blev Frederiksdode erklæret for stabelstad med ret til toldfri oplagring og videresalg af alle slags varer foruden adskillige andre begunstigelser. 22. 4. 1664 omdøbte kongen købstaden til *Fredericia*, året efter fulgte særlige rettigheder med hensyn til styrelse og retslig selvstændighed, og endelig udstedte kongen 14. 11. 1665 et udførligt *byggekort* over byen og dens markjorder og befalede, at såvel militære som civile myndigheder fremtidig havde at rette sig efter dette.

Det er denne *byplan* – den ældste i Danmark for en hel by –, der gengives her. Den er forsynet med kongens befaling og egenhændige underskrift, kontrasigneret af sekretær i krigskollegiet Herman Mejer. Planen er sikkert udarbejdet af *Gottfried Hoffmann*, genrejsningsarbejdets energiske drivende kraft. En kopi af kortet fra 1728, stadfæstet 9. 10. af Frederik 4., findes i landsarkivet i Viborg.

Det er altså – som Dahlbergs tegning fra 1657/58 (nr. 3) – ikke et kort, men et projekt. En sammenligning mellem Frederiksdodes gamle bebyggelsesplan og Fredericia nye byggekort viser, at i hovedtrækkene og i talrige enkeltheder er de oprindelige planer blevet fastholdt. Der er over begge planer den samme militære stramhed og geometriske logik og det samme storstilede fremtidssyn: den kongelige stabelstad og fæstning, der skulde være uden sidestykke i Norden. Og baroktidens principper for byanlæg taler ud af dem begge, omend det er et afgjort tilbageskridt, at de små, smukke pladser foran portene er opgivet.

Den mest iøjnefaldende ændring, der blev følgen af, at det første Frederiksdode var sunket i grus, var den, at hele den sydlige del af højdedraget i øst, hvor den tætteste og fornemste bebyggelse havde ligget – kvarteret syd for Sjællandsgade og øst for Bjersegade –, nu blev unddraget enhver bebyggelse og fremtidig skulde ligge som et åbent forteræn for kastellet.

Mindre ændringer finder vi ved *kanalprojektet*. Dronningens Kanal gik som før op til Jyllandsgade, men havde ikke i syd direkte tilslutning til bæltet; der skulde nu være 3 tværkanaler: Prinsessens Kanal fra Dronningens Kanals sydlige ende, Prinsens Kanal i midten og en ubenævnt kanal mod nord langs med Sjællandsgades nordside. Systemet afsluttedes i vest af Kongens Kanal med indløb fra Lille-Bælt, idet dog Prinsens Kanal skød en udløber frem til Vendersgade og det nye Fisketorv eller Dronningens Torv. Byplanen 1665 opviser 15 nordsydgående og 8 østvestgående *gader*, alle med de nuværende navne, mod forhen 12 og 6. Navnegivningen er foretaget i samme rationelle ånd som hele byanlægget. Ny tilkomne er Kongensstræde, Danmarksstræde, Kirkestræde og Slesvigs-gade, Bornholmsgade og Sundegade, medens Rendebanen er udgået. Storetorv er naturligvis forsvundet med den nedlagte bebyggelse her; i stedet er der planlagt 2 *torve*: Ak-

seltorvet ud til kanalen, syd for Jyllandsgade mellem Købmagergade og Dalegade (altså dets nuværende plads), og Dronningens Torv (eller Fisketorvet) mellem Fynsgade og Bornholmssgade fra enden af Prinsens Kanal mod vest til Norgesgade – der hvor nu told- og postbygningen findes.

På den sydlige af de to mellem kanalerne liggende øer var planlagt et kongeligt slot med en foranliggende slotsplads. Af det gamle Frederikssoddes fuldførte eller påbegyndte monumentalbygninger er både rådhuset, provianthuset og adelsgårdene borte. Derimod har kirkerne stadig den samme plads; Danske Kirke (Trinitatis) havde overlevet ulykkerne og stod endnu, omend en del forfalden; Tyske Kirke (Michaelis) var 1665 endnu kun på planlæggelsens stadium; den indviedes dog allerede 1669.

Byggekortet af 1665 viser dog i første række byens udsete *byggegrunde*. Af dem er der i alt indtegnet 944 på planen, nemlig i kvarteret øst for Bjergegade 272, mellem Bjergegade og Riddergade-Gotersgade 242 (hvoraf 28 på den nordlige kanalø), vest for Riddergade-Gotersgade, men nord for Sjællandsgade 209 og syd for Sjællandsgade og vest for Gotersgade 221. Af disse grunde er 125 nummererede, begyndende med nr. 1 helt i nord-øst og sluttende med nr. 125 helt i sydvest. Det drejer sig om *de fra først af anviste og bebyggede grunde*, hvortil der var henlagt lod i bymarken; de er for næsten alles vedkommende beliggende uden for de sumpede strækninger i byens midterste og vestlige del, den såkaldte »middlejr«, der er tydeligt angivet på planen. Disse 125 bebyggede grunde fordeler sig således på gaderne: Ud mod Østervold nr. 1–6; mod Dronningensgade nr. 7–34; mod Kongensgade nr. 35–61; mod Bjergegade nr. 62–65 og mod Dalegade nr. 66; alle disse er altså beliggende øst for den sumpede sænkning. Fremdeles mod Købmagergade nr. 67–74 og 76; mod Danmarksgade nr. 75; mod Prinsessegade nr. 77–87; mod Gotersgade nr. 88–90; mod Riddergade nr. 91; mod Vendersgade nr. 92–94 og 100; mod Norgesgade nr. 101–102 og 104–115 og mod Holstensgade nr. 119–125; desuden mod Sjællandsgade nr. 95–98 og 103 og mod Oldenborggade nr. 99 og 116–118. Mærkeligt er det, at 21 numre dækker to grunde hver: i 15 tilfælde nabogrunde (nr. 14, 17, 26, 27, 44, 73, 75, 76, 88, 92, 102, 109, 120, 121 og 125) og i 6 tilfælde grunde adskilt ved 1 eller flere gader eller ved en ubetegnet grund (nr. 21, 47, 62, 64, 78 og 107). Dette hænger sammen med bymarkens deling i hele og halve lodder, men enkeltheder lader sig ikke fastslå.

Det ses altså heraf, at de mest bebyggede gader var Dronningensgade, Kongensgade, Norgesgade og Prinsessegade.

Fæstningsværkerne er på byggekortet af 1665 kun indtegnet i hovedtræk. Det ses dog, at der nu mod landsiden er tale om 9 hele *bastioner*, hvis navne er de samme som nu om dage. Men desuden indgik nu de før stormen næppe eksisterende anlæg mod søsiden for alvor i fæstningsplanerne; ud mod Østerstrand viser planen 4 mindre bolværker: Norges, Jyllands, Sjællands og Fyns, og mod Møllebugten andre 4: Delmenhorsts, Pinnebergs, Færøs og Bornholms bolværker; et niende anlæg, Islands bolværk, indgik som led i det forstærkede kastel, hvis enkeltheder kortet ikke viser. Af *portene*, der var bygget af tømmer, ses Kongens Port, men flyttet mod øst til sin nuværende plads mellem Kongens og Danmarks Bastion (bygningen blev dog først opført 1686); Midtporten hedder nu Prinsens Port, og Søbjærgporten er forsvundet; i stedet er kommet en ny port, Strandporten (på kortet: Siøe Porte), i Søndervold ud for Vendersgade, hvortil landevejen langs Mølle-

bugten blev ført ind på en lang dæmning mellem bugten og den nye voldgrav foran Søndervold. Kortet har i øvrigt kun indtegnet vandfyldt voldgrav ud for Østervolds nordlige del og i sydvest i glacisterrænet som en udbygning af Ullerup Bæk.

Fredericia. Byggekort 1665

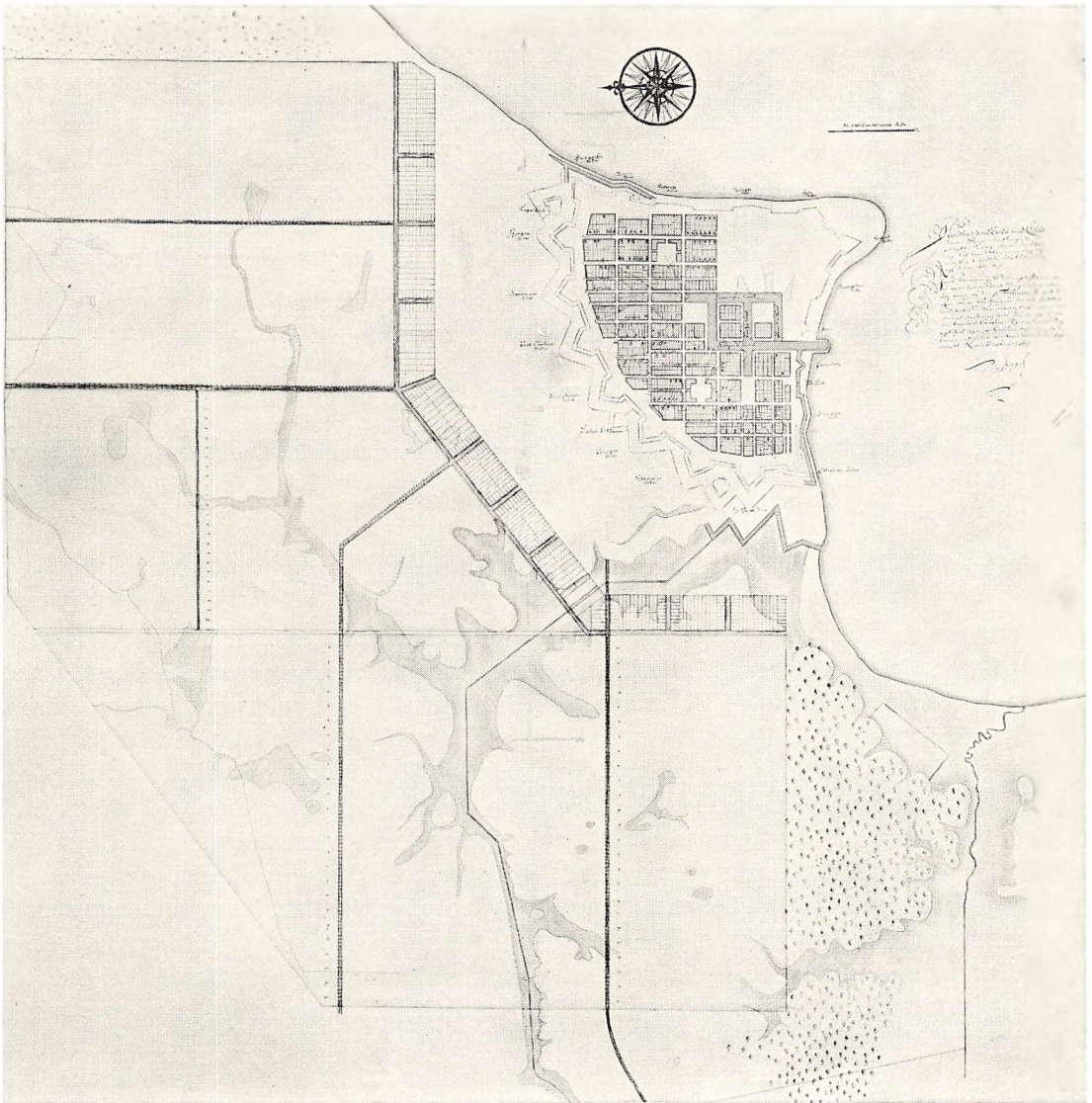
Samme kort som nr. 9.

10 Glacisterrænet uden for voldene fra Ullerup Dal i vest til Østerstrand kaldtes under eet for *fælleden*; den deltes i en central del, der senere hed *Nymark*, og en østlig del, der betegnedes som *Sletten*, senere som *Danske Fælled*, begge beliggende ud for voldenes nordfront. Den vestlige del, fælleden ud for Prinsens Port, kaldtes senere for *Tyske Fælled*. Fælleden måtte ikke bebygges og var fælles for alle stadens indbyggere; den brugtes fra først af kun til græsning.

Uden for fælleden ses på byggekortet *havepladserne*, 440 i tallet, delt i 11 afdelinger og strækkende sig i et bredt knækket kvartbuebånd fra Østerstrand mod vest og syd til ned mod Møllebugten (vest for Ullerup Dal). Disse arealer måtte ikke dyrkes som agerjord, men skulde bruges til haver, kålgårde o.l. (hvad ejerne dog snart overtrådte i stor stil), og der måtte kun opføres lebyggede lysthuse på dem. Den østligste afdeling førte navnet *Kaltoft* (Kalvetoft). Hver afdeling havde et areal på ca. 6½ ha; de adskiltes ved grøfter, og langs ydersiden, hvor nu Indlodsvej går, løb en 25 m bred strimmel land, kaldet *forterne* (d.v.s. indgærdet vej), med diger på hver side. Hele denne ordning er faktisk en foregriben af kolonihavetanken, der slog igennem i anden halvdel af 19. århundrede.

Uden for havepladserne ses købstadens vidtstrakte *markjorder*, delt i 7 agerskifter. De to østligste, øst for den nuværende Egeskovvej, benævntes *Østermarken* og var hver delt i 48 smalle, 2000 m lange fra syd mod nord forløbende agre. De 96 agre udgjorde 48 jordlodder. Indtil 1674 skulde magistraten lønnes af dem (»officiantjorder«), men fra dette år blev de 48 jordlodder lagt til bylodderne. De 2 agerskifter vest for Østermarken (hen til den nuværende Egumvej) kaldtes de *smalle agre* og deltes i 125, senere (fra 1766) 126 lange, smalle agre (dog lidt bredere end dem i Østermarken), der på kortet har fortløbende numre fra øst mod vest og var knyttet til de 125 bebyggede grunde inde i byen. De 3 agerskifter vest herfor og nord for Hannerup Krat, gennemskåret af Stovstrupvejen (nu Vejlevej) og Koldingvejen, hed de *brede agre* og var inddelt på nøjagtig samme måde, men agrene var bredere. Agerjorden, der skulde bruges til kornavl for de $\frac{2}{3}$ af agrenes vedkommende og resten til græsning, fordeltes i 170, senere 174, hele eller halve jordlodder (d.v.s. andele), nemlig dels 80 hele lodder i agermarken (en hel lod omfattende 1 bred og 1 smal ager), dels 90 halve lodder; hertil kom 48 i Østermarken, hver hel lod på 2 agre.

1718 udskiltes imidlertid de nordligste og vestligste arealer af agerjorden (i alt $\frac{1}{3}$ af bymarken) under betegnelsen *rytterkoblerne*, hvilket naturligvis ikke er angivet på kortet af 1665. De skulde tjene til underhold for garnisonens rytteri; de indgrøftedes ind mod markjorderne ved den såkaldte *Kobbegrøft* og på nordsiden, dannende købstadens nordskel mod Vejlbys sogn, ved *Ryttergrøften*. Rytterkoblerne nord for byen kaldtes Trelde

Kobbel, de vest herfor Bredstrup Kobbel og de på købstadsgrundenes vestside Stovstrup Kobbel, der mod syd strakte sig ned til Hannerup Krat og Fuglsang Skov; hertil lagdes nu også Nye Hannerup Mark, det sydligste af agerskifterne på kortet syd for Koldingvejen, som fra begyndelsen havde været militærets, men 1674 blev lønningsgrundlag for magistraten. Rytterkoblerne blev, takket være Hans de Hofman, tilbagekøbt af byen 1765 og indgik atter i markjorderne (undtagen et mindre areal i vest, der kom til Stovstrup sogn).

På kortet er endelig indtegnet naturforholdene på markjorderne: Ullerup Bæk og Ullerup Dal i vest, Randdal i nord, i sydvest Hannerup Krat, i nordøst udkanterne af Trelde Skov, der senere blev til Hyby Fæled.

Fredericia 1677

11 Kobberstik, stukket 1677 af Johan Huusman til Peder Hansen Resen: Atlas Danicus (Kgl. Bibliotek). Udgivet 1695. Gengivet i Trap: Danmark, bd. 2, s. 830 (1859). $16\frac{1}{2} \times 20\frac{1}{2}$ cm. Originalens målestok 1 : 6800.

Påskrift foroven:

Fredericia. Til venstre signaturforklaring til tallene 1—53 samt Fredericia byvåben.

Kortet er stukket (og muligt også tegnet) af universitetskobberstikker og inspektør ved Københavns lygtevæsen *Johan Huusman* til brug for den meget omfattende historisk-topografiske skildring af Danmark, som præsident i København, professor juris og højesteretsassessor *P.H. Resen* fra o. 1666 samlede stof til. Alle stikkene forelå færdige 1677, og 1688 var værket parat til trykning, men da Resen dette år døde, viste trykningen sig uoverkommelig, og manuskriptet gik for størstedelen til grunde ved universitetsbibliotekets brand 1728. Gennem afskrifter og aftryk er dog en betydelig del kendt, og alle de topografiske blade var desuden blevet udgivet 1695 under Huusmans navn.

Resens kort er tegnet i et ejendommeligt fugleperspektiv, der giver betragteren den forestilling, at det viser f. eks. de enkelte huses udseende. Med hensyn til byanlægget, gaderne, kanalerne, pladserne er det i nøje overensstemmelse med byggekortet af 1665 (nr. 9). Af særprægede monumentalbygninger ses imidlertid kun de to *kirker*: den uanselige bindingsværksbygning (skib og lille kor), der udgjorde den ældste Trinitatis eller *Danske Kirke*, bygget 1657 af sten fra Ullerup Kirke og nedrevet 1689 efter at være blevet hårdt medtaget under krigen – og den næsten endnu mere uanselige *Tyske Kirke*, opført 8 år i forvejen. Formodentlig er disse bygningers ydre rigtigt gengivet. Desuden ses 4 *portbygninger*: Kongens Port (på sin nye plads), Prinsens Port og Søporten (Strandporten) samt Søbjærgporten, der her benævnes Dronningens Port. Bygningerne har dog næppe ringeste forbindelse med virkeligheden, idet egentlige portbygninger ikke fandtes. Mere virkelighed er der nok ved den lange bygning ved Østervold mellem Prinsensgade og Danmarks-gade, en af militærets rytterstalde.

Alle de øvrige huse på kortet må betegnes som fri fantasi, både hvad antal, placering og udseende angår; m. h. t. det sidste gentages nogle ganske få typer uafsladelig. Resen har på sit kort indtegnet ikke mindre end ca. 1260 huse, hvad der synes mere end rigeligt til knap 1600 indbyggere. En opgørelse af hustallet fra 1746 viser, at byen dette år kun rummede 420 huse, hvoraf 32 endda blot var træbarakker. Endnu ved det 20. århundre-

FREDERICIA

- 1. Døyle Kirke.
- 2. Tøfte Kirke.
- 3. Dronnings gade.
- 4. Kongens gade.
- 5. Kongens gade.
- 6. Prindsens gade.
- 7. Prindsens gade.
- 8. Ridders gade.
- 9. Kungens gade.
- 10. Døyle gade.
- 11. Børg gade.
- 12. Danmarks gade.
- 13. Nye gade.
- 14. Kirkestræde.
- 15. Prinds gade.
- 16. Danmarks stræde.
- 17. Gøtters gade.
- 18. Sydhavn gade.
- 19. Høllens gade.
- 20. Skjerve gade.
- 21. Spilleshavn gade.
- 22. Kjørs gade.
- 23. Borrekeles gade.
- 24. Østergades gade.
- 25. Sand gade.
- 26. Kongens Canal.
- 27. Prindsens Canal.
- 28. Dronnings Canal.
- 29. Prindsens Canal.
- 30. Kongens Boderich.
- 31. Kongens port.
- 32. Dronnings Boderich.
- 33. Prindsens Boderich.
- 34. Prindsens Boderich.
- 35. Prindsens Port.
- 36. Prindsens Boderich.
- 37. Skjerve Boderich.
- 38. Nye Boderich.
- 39. Østergades Boderich.
- 40. Høllens Boderich.
- 41. Kirkestrædes Boderich.
- 42. Nye Boderich.
- 43. Danmarks Boderich.
- 44. Kongens Tøft.
- 45. Dronnings Tøft.
- 46. Dronnings Port.

des begyndelse var Fredericias husantal kun nået op på 1187 (by og mark) til 12700 mennesker! Megen værdi til oplysning om det gamle Fredericia har Resens kort således ikke. Nogen større æstetisk værd har det heller ikke.

Fredericia 1707

12 Farvelagt kort, tegnet 1707 af Hans Heinrich Scheel og Bechamant. Hærens arkiv. 20½ × 28 cm. Originalens målestok 1 : 11000.

Påskrift forneden i midten:

Accurate Carta von der Vestung / Fridericia / wie Selbe auf Königl: Allernädigsten Befehl im Monat Februar / An. 1707. aufgemessen und zu papier gebracht worden von / Heinrich Scheel und Bechamant.

Til højre:

Ruhten (og målestok)

og foroven:

Riss No. 1.

Oversættelse:

Nøjagtigt kort over fæstningen Fredericia, som denne i februar måned 1707 på kgl. allernådigste befaling blev opmålt og sat på papiret af Heinrich Scheel og Bechamant.

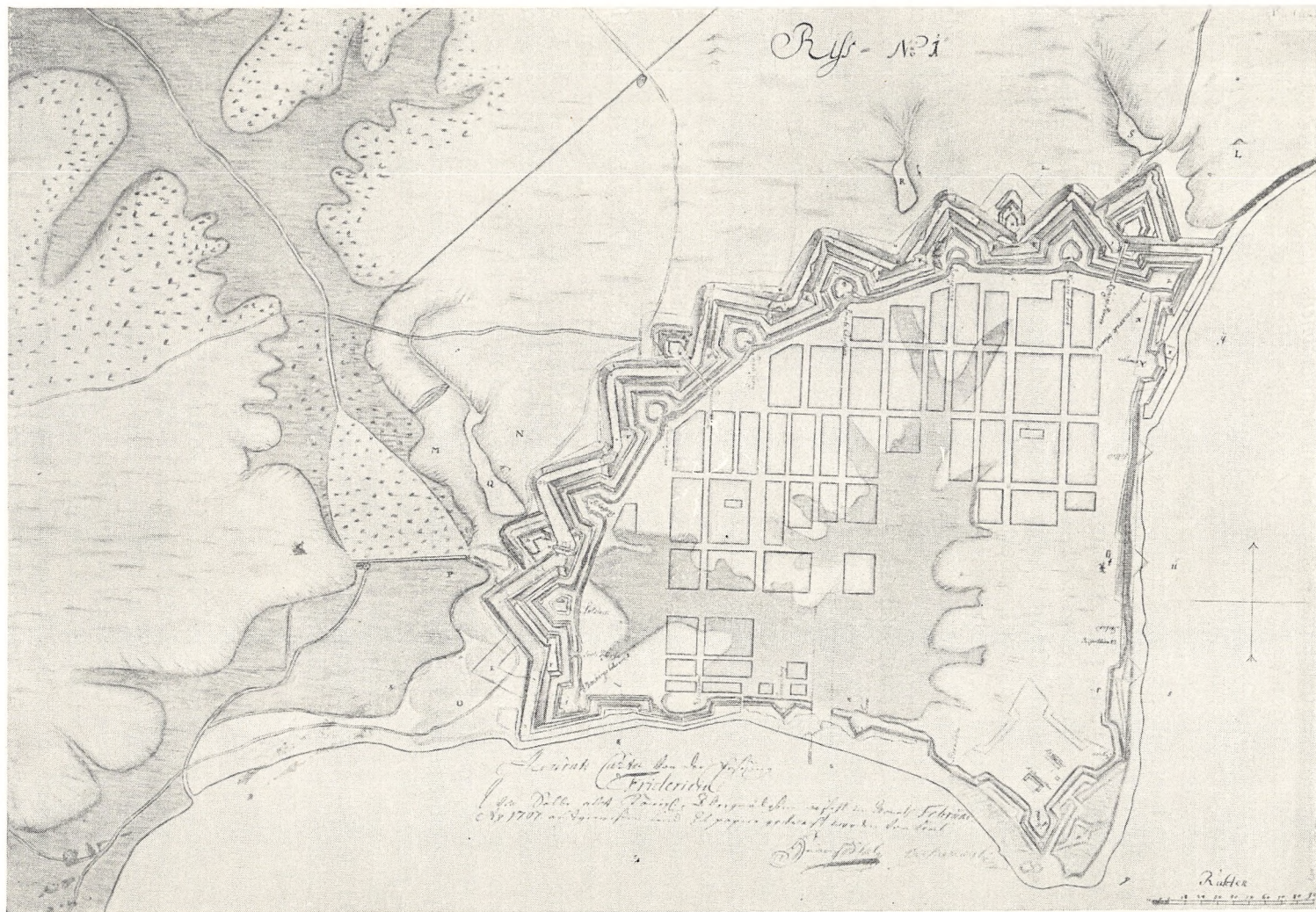
Roder. – Tegning nr. 1.

På kortet findes bastionernes og portenes navne på tysk. Desuden træffes flg. navne: Pulferthurm, Alt Zeughaus, Alt Provianthaus.

Fremdeles et antal bogstaver samt angivelse af en række profilsnit gennem fæstningsværkerne, der foreligger som supplerende tegninger; i voldgraven nogle tal.

Kortet er tegnet februar 1707 på befaling af Frederik 4. af daværende major, senere generalløjtnant og kommandant i Københavns kastel *Hans Heinrich Scheel* (1668–1738), der var specialist i fortifikationsteknik, opmåling og kartografi og efterlod sig en imponerende kortsamling. Som tegner nævnes også Bechamant, om hvem ingen oplysninger haves.

En sammenligning mellem major Scheels kort af 1707 og byggekortet af 1665 (nr. 9) viser, at Scheels tegning er et virkeligt kort, det vil sige, at det fremstiller de faktiske forhold og ikke projekter. Dette ses såvel i bybilledet som m.h.t. kanalsystemet. Hvad *gadenettet* angår, så findes der hos Scheel 13 nordsydgående og 6 østvestgående gader. Den aldrig udstukne Holstengade er borte, og af Slesvigsgade er kun østsiden angivet; sydsiden af Fynsgade og nordsiden af Bornholmegade mangler ligeledes; mellem disse gader henlå der en ubebygget tomt. Overhovedet kendetegnes kortet af mange store og små ubebyggede arealer, først og fremmest det store tomme rum mod sydøst foran kastelet, som få år senere skulde blive overladt de reformerte, og dernæst størsteparten af det udstrakte, sumpede morads, der uforanderligt satte sit præg på byens centrum, som kortet så skarpt fastslår. Af samme karakter er de mange åbne pladser langs med voldene – unægtelig ikke den faste tilslutning, som byggekortet ønskede. De øde tomter og de åbne pladser taler et utvetydigt sprog: medens planen 1665 røber drømmen om den kongelige stabelstad, viser Scheels kort 42 år senere den ramme virkelighed.

Intet demonstrerer dette mere slående end *kanalhavnens* skæbne. På Scheels kort ses kun en enkelt kanal, der fra Lille-Bælt skyder sig op mellem Gotersgade og Prinsessegade (altså der, hvor nutidens »gamle havn« er) indtil Fynsgade; og dens punkterede linier røber tilmed, at selv denne lille rest kun er forblevet et projekt. Havnen – det var byens ømme punkt, dens livsbetingelse som stabelstad; men skønt havnesagen atter og atter toges op fra byens eller stiftamtmandens side, nåede man aldrig længere end til det hul i Søndervold, der skulde være dens indløb, og gennem hvilket Lille-Bælt ved højvande gang på gang brød ind og oversvømmede hele »midtlejr«. Netop Scheel havde 1703 på Frederik 4.s bud udarbejdet et nyt, interessant kanalprojekt med en kanalhavn tværs gennem byen fra Sønderstrand til Østerstrand, så kastellet blev en ø, men også dette projekt blev skrinlagt som for kostbart, og stabelstaden måtte hutle sig igennem med den brøstfældige skibsbro, der ses på kortet.

Af bygninger ses på kortet de to kirker: den 1690 indviede, nybyggede og nydøbte *Trinitatis Kirke*, der ikke blev rejst på den foreskrevne plads, men nærmere Danmarks-gade – og *Tyske Kirke*, byens garnisonskirke, indviet 1669, beliggende også lidt nordligere end tænkt; begge steder måtte monumentaliteten vige for, hvad der lod sig realisere. Fremdeles viser kortet *krudttårnet* på Østervold, bygget 1675, og nord for dette *stubmøllen* (»magasinmøllen«), opført i 1660'erne. Vest for byen ses *vandmøllen* med mølledammen (den opstemmede Ullerup Bæk) ved Prangervejen, bygget 1686 af borgmester Jakob Ross, nedrevet 1766 af Hans de Hofman. Ovenover på bakken stod en *vindmølle* (se nr. 16). I kastellet ses *tøj- og arsenalhuset* og *proviangården*, begge huse i flere stokværk, byggede i genrejsningsårene efter 1660. Mellem dem lå paradepladsen og vagtstuen; her stod også militærets galge.

Betragter vi til sidst *fæstningsværkerne*, kan det ikke ses af kortet, at de omkring 1700 var stærkt forfaldne; tværtimod giver Scheel – som det var at vente af en fortifikationsmester – en meget detaljeret og fint tegnet fremstilling af voldenes storslåede, bastionnære grundrids, de 3 porte (hvoraf Kongens og Prinsens havde lange klappbroer over voldgraven) og deres raveliner. Søbjærgporten er indtegnet (under det besynderlige navn »Sorti Pforte«, måske af fransk sortie, udgang), men den havde ikke bro over graven; som port erstattedes den af Strandporten, hvis navn mangler. Kongens Port ses på den plads, planen 1665 anviste den. Når fæstningsværkerne fremtræder således – formentlig ikke helt overensstemmende med virkeligheden –, er forklaringen måske den, at det er Scheel, der her efter kongens ønske har fremsat sit forslag til voldens gennemgribende istandsættelse, hvilket virkelig også skete 1709–10, umiddelbart foranlediget af fredsbruddet overfor Sverige 1709.

Fortællingen om Fredericias historie i årene fra 1665 og op til 1719 er en trist beretning. Folk strømmede ganske vist til byen, der allerede 1672 talte 1591 mennesker (uden garnisonen); den var dermed nr. 13 i folketal af alle danske provinsbyer. Der kom både katolikker og jøder, lokkede snart af trosfriheden, snart af asylretten. De første *katolikker* var sikkert soldater, men 1686 var den lille menighed stor nok til, at den måtte indrette sig et kapel (der hvor nu Skt. Knuds Kirke ligger). *Jøderne* viste sig første gang 1675 og fik sig så få år efter en synagoge i Danmarksgade (sydøstlige hjørne af Danmarksstræde).

Vi træffer blandt nybyggerne tyskere, hollændere, franskmænd, italienere; Fredericias borgerskab blev et broget folkefærd.

Men for de fleste af dem, der slog sig ned i den med privilegier så velforsynede stabelstad i tillid til dens forjættede fremtid, blev det en bitter besvigelse. Særlig handelen vilde i mangel af en havn ikke trives, skønt ikke mindst byens nye privilegier af 1682 – de sidste – gav den talrige begunstigelser. Løfter gjorde det ikke, og så snart det kom til realiteter, meldte staten pas. Byens historie er da en endeløs og ensformig beretning om kamp mod fattigdom og fortvivlelse, om slendrian i bystyret, om nid og nag mellem borgerne indbyrdes i kampen for tilværelsen, om kiv og strid mellem borgerskab, øvrighed, trossamfund og garnison – en alles krig imod alle med vold og anden lovløshed i sit spor.

En opgørelse 1704 viser, at byen i alt kun talte 106 håndværkere og 16 købmænd, hvoriblandt dog enkelte velstående storkøbmænd. Forretningslivet satte ikke sit præg på byen; det gjorde derimod agerbrug og kvægavl. Det var disse erhverv, der bar den kongelige stabelstads næringsliv og satte deres stempel på dens udseende: avlsgårde og stalde, talrige små, lave huse og alt for mange faldefærdige rønner, åbne græsgange og hullede gader. Sådan så byen ud et par menneskealdre efter dens løfterige skabelse: malerisk – men, som en rejsende gæst – historikeren Laurits Engelstoft – rammende sagde: en vel fortificeret landsby.

Fredericia 1724

13 Farvelagt kort, tegnet jan. 1724 af J. Themsen. Ribe bispearkiv, landsarkivet, Viborg. 39 × 50 cm. Originalens målestok 1 : 4600.

Påskrift foroven til venstre:

Grund-Tegning / Af Fridericiæ Gader og Stræder; Hvorudi er / bemærket, hvor vit Samme, indtil Aarets Udgang 1723; / er bebygget, hvilket med dend Røde Illuminerede Couleur / andviisis; Derimod alle de Puncterede Linier, de endnu / U-bebygte og Øde platzer forrestiller. / A. A. Projecterede Canal. / B. B. Nedrig og vaad grund, Som Hans Kongelige / Majestet haver forundet Borgerskabet, at bygge / paa andre tørre og bequehmmere platzer forre. / C. Een saa forhen kaldet Material platz, som udi / Aar 1722: af Stadens Magistrat, til Eendeel / af Borgerskabet er udviist at opbygges, og er samme / platz efter det Kongelige Original Charte, ind- / deelet til 7 Bygge platzer, foruden Hjørne plätzen / C. som udi afvigte Aar 1723: ogsaa til een Bygge / platz er bleven andviist. / D. Borgerskabets Sammel platz. / Forfærdiget in Januarj 1724: / af / J. Themsen / Ober-Conducteur.

Kortet, der er meget nøjagtigt og smukt udført i tre farver (rød, grøn, blå), er tegnet 1724 af overkonduktør *Jørgen Themsen* (d. 1755), den samme, der et par år efter på Frederik 4s. befaling udførte den kopi af byggekortet af 1665, som 9. 10. 1728 påtegnedes af kongen.

Det er et *bebyggelseskort*, der viser bebyggelsens udstrækning i december 1723. Det vil ses, at byens huse overvejende var blevet rejst i *den nordvestlige del* af terrænet inden for voldene: fra Prinsensgade i nord til Jyllandsgade i syd og fra Norgesgade i vest til Købmagergade i øst. Her er så godt som alle grunde bebyggede og alle gadelinier ubrudte (undtagen langs Danmarksstræde, der havde få huse). En opgørelse fra 1735 viser, at Vendersgade og Danmarksgade havde langt de fleste beboere; derefter kom Prinsessegade, Dronningensgade og Kongensgade. Øst for Købmagergade tynder bebyggelsen ud; dog viser Danmarksgade hen til kirkegården (især dog på nordsiden) en så godt som ubrudt husrække. Prinsensgade har meget få huse, Kongensstræde og Dalegade er praktisk talt ubebyggede, ligeså Jyllandsgade øst for Købmagergade; i kvarteret syd og øst for kirkegården ligger de få huse meget spredt. Syd for Jyllandsgade finder vi især en sluttet husrække i Vendersgade (østsiden ned til Fynsgade) og, helt mod syd hinsides lavningen, omkring Oldenborggade og Sundegade. Adskillige »gader« var også her omtrent helt uden huse: Holstensgade (her fandtes dog eet hus, skarprettergården, der lå tæt ved jødekirkegården), Slesvigsgade (3 huse), Fynsgade og Bornholmegade (1 ejendom). De ubebyggede gadelinier er på kortet punkterede, mens de eksisterende husrækker på originalkortet er trukket op med rødt. Det ses fremdeles, at hverken Akseltorvet (Kongens Torv) eller Fisketorvet (Dronningens Torv) har huse; de henlå fortsat som enge. Hvor gaderne havde huse, var de brolagte med rendesten i midten. Kortet angiver ikke kystlinien, og befæstninger er kun antydet.

På Themsens kort ses *Trinitatis Kirke* (med to kapeller og to udbygninger, nyligt tilbyggede) og dens kirkegård; på kortet står dens traditionelle navn »Danske Kircke«. Fremdeles ses *Tyske Kirke*, der fra 1722 officielt benævntes Skt. Michaelis, omgivet af sin kirkegård. Nær hjørnet af Sjællandsgade og Gotersgade vises den *katolske kirke*, der stadig kun var et beskedent bindingsværkshus. På sydsiden af Jyllandsgade mellem Slesvigs- og Holstensgade bemærker man *jødekirkegården*. Andre bygninger på kortet er

den kgl. *bagergård* (militærets bageri), et meget pynteligt egebindingshus på det sydvestlige hjørne af Gotersgade og Oldenborggade. Militærbygning var også *stokhuset* på det vestlige hjørne af Norgesgade ud mod Prinsens Port; her boede slaverne, de fæstningsfanger, der dagligt arbejdede i jærn på voldene med disses vedligeholdelse; senere (1745) blev stokhuset flyttet og sammenbygget med hovedvagten. Mod øst ses ved Østerstrand 3 *rytterstalde* for de 3 kompagnier rytteri, der fra 1718 var indkvarterede i fæstningsbyen. Ved de 3 porte ses angivet 3 små *vagtstuer* («Corps de garde»). Fremdeles ser man stubmøllen og krudttårnet på Østervold – derimod mærkeligt nok ikke *rådhuset*, rejst 1684 i Prinsessegade (nuv. nr. 28).

Bebyggelsen viger, som det klart påvises på kortet, uden om *sænkningen* med dens sumpede, side grund; men ved sammenligning med Scheels kort 1707 (nr. 12) ses det, at »moradset«, der jo for en stor del udfyldes af det herostratisk berømte kanalsystem (som her på Themsens kort udtrykkelig kaldes projekteret), er blevet formindsket ved, at bebyggelsen fra flere sider er begyndt at skyde sig ud i dets yderkanter. Og ude i moradset, mellem Bjerge- og Dalegade og Danmarks- og Jyllandsgade, hvor nordenden af Dronningens Kanal skulde have været, ses her på kortet borgerskabets samlingsplads, også kaldet *alarmpladsen*; det var en eng, hvor stadens borgervæbning, henved 200 mand formeret i to borgerkompagnier, skulde stille i fornødent tilfælde og i al fald een gang årligt trak op til parade i behørig mondur. Her lå desuden sprøjtehuset, hvor det 1717 og 1719 organiserede brandvæsen holdt sine sprøjteøvelser; følgelig kaldtes pladsen også for *sprøjteengen*.

Den mest epokegørende begivenhed i byens historie ved denne tid har næppe nået at finde udtryk på Themsens kort. Det var *de reformertes* ankomst og bosættelse. Den tog sin begyndelse 1719 på Frederik 4.s tilskyndelse; i 1720 ankom omkring 150 personer, de følgende år det ene lille hold efter det andet; dette nye befolkningselement skulde på mange måder sætte sig dybe spor i byens udvikling.

Fredericias befæstning 1754

14 Farvelagt kopi, udført 1930 af korpsofficiant, tegner ved ingeniørkorpset J. A. Lander, (jvnfr. nr. 9) efter tegning 1754 af generalkvartermester, oberst Samuel Christoph Gedde. Ingeniørkorpsets historiske kortsamling. 67 × 86 cm. Originalens målestok 1 : 2700.

Påskrift (til højre):

Grund-Ritz / af / Fridericia-Fæstning. / Explication. / (Derefter 18 numre med navnene på bastionerne). No. 19 : 20. og 21-ere Trende Raveliner / - 22-er er een ind-grøftning, til anleggende nye Fæstnings-uden-Værker, bedekte-vey og Glacies. / (Derefter bogstaverne A-N med angivelse af, hvad disse betegner). / Denne Fæstnings Grund-Ritz, og dee herved følgende Indbundene / Grund, Profil, og Fassade-Ritzer, af di Fridericia Fæstning til hørende / Bygninger, Er, Efter Kongelig Allernaadigste Befaling, og 2de / Givne Maale-stockke, Allerunderdanigst in Triplo Forfattet / Aar 1754, af / Oberst og General-Quarttermester Samuel Christoph Gedde.

Uden for rammen forneden til højre:

Udført til Fredericia Kommune i Aaret 1930 af Tegneren ved Ingeniørkorpset J. A. Lander / efter Originalen af 1754 i Ingeniørkorpsets historiske Kortsamling.

Forneden til venstre målestok:

Maalestok af Hundrede Roder, huer Rode til 12 Foed Bereignet.

Kortet, der til genstand har de militære etableringer i Fredericia, er tegnet 1754 af senere generalmajor, fortifikationsspecialisten *Samuel Christoph Gedde* (1691–1766). Det er i meget nøje overensstemmelse med et projekt, tegnet før 1738 af Hans Heinrich Scheel (jvnfr. nr. 12) og kopieret af generalmajor Gedde 1762; dette findes i hærens arkiv og ledsagede et af sidstnævnte til generalkommissariatet 15. 11. 1762 efter ordre indgivet forslag til fæstningens forstærkning med tilhørende overslag over omkostningerne og arbejdets varighed.

Efter al sandsynlighed er kortet et nøjagtigt rids først og fremmest af de militære bygninger og til dels også af voldene – men her viser kortet uden tvivl samtidig et af Scheel udkastet og af Gedde optaget projekt til udbedring og forstærkning, uden at det er muligt at sige, hvor grænsen mellem virkelighed og projekt går. Gennem hele 1700 tallet syslede man med herhenhørende planer. Fæstningsværkerne havde jo fået en grundig istandsættelse 1709–10, men det kneb at vedligeholde dem, og gang på gang hører vi, at kommandanten klager over borgernes kreaturhold på voldene.

De forskellige projekter blev heller ikke ført ud i livet; man nøjedes med, hvad stokhuslaverne kunde overkomme, og med en del ombygninger af broerne, portene og vagthusene, indtil hærordningen 1764 med et slag opgav alle store planer: Fredericia var fra nu af kun en fæstning af næstlaveste rang, vedligeholdelsesarbejderne standsedes, og slaverne sendtes bort; fæstningen blev omtrent overladt til sig selv. J. N. Wilse fortæller 3 år efter i sin bog om Fredericia, at volden har 84 jærkanoner, men at de ligger på jorden uden lavetter og bruges altså ikke, heller ikke til salut ved højtidelige lejligheder. I en rapport 1772 fra den kommanderende general i Jylland, der boede i Fredericia, nemlig generalløjtnant grev C. V. Ahlefeldt (1707–91), hedder det om voldene, at fæstningsværkerne ser noget miserable ud; der er en mængde bræk og fodstier, hvor man altid både kan gå og ride ud af staden – ja der er endog steder, hvor man kan køre igennem med hest og vogn. Portene er alle forfaldne og mangler låsetøj, og voldene er hist og her pløjet. Man har mistet tilliden til fæstningens nytte.

Geddes kort viser de 9 *bastioner* mod landsiden (nr. 1–9), de 5 *bolværker* langs Sønderstrand (nr. 10–14), hvoraf Islands Bastion var et led i kuppet, og de 4 *bolværker* mod Østerstrand (nr. 15–18). På bastionerne ses det, at de 7 er »fyldte« og de 2 (Dronningens og Slesvigs) er »hule«; det sidste er tilfældet, hvor jordbunden oprindeligt var sid. Endvidere ses de dobbelte ramper op til bastionerne. På bastionerne ses kattene, og på Prins Christians Bastion ses den nybyggede *voldmølle* (1750).

Foran bastionerne og kurtinerne ses *fausebraierne*, og foran dem igen *voldgraven*; denne er på højre fløj forlænget mod syd langs stranden til forbi Norges Bolværk, og på venstre fløj mod øst langs stranden til helt hen forbi Færøs Bolværk; her er også indtegnet den lange *stendæmning*, der beskyttede strandvejens forløb hen til Strandporten. På landfronten ses, at der mellem bastionerne er ført *dæmninger* (af egeplanker og jord) tværs over gravene, så disse bliver delt i *bassiner*, hvis vandstand er af ulige højde. Flere steder ses det, at graven har større eller mindre udfyldte eller tørre *partier*.

Fremdeles findes *portene*. *Kongens Port* (M), en træbygning, der blev ombygget 1748, har *dæmning* over *voldgraven* til *ravelinen* (19), der har bred, tør grav. Vejen fra Vejle (nu Treldevej) kanter sig ind vest for *ravelinen*. *Vagtbygningen* inden for *porten* (Corps

de Garde, N) er opført 1736. *Prinsens Port* (B) (opført 1752–53 lige før kortet blev tegnet) var en smuk, pilastersmykket murstensbygning, der står endnu, prydet med Frederik 5.s monogram og elefantordenens bånd i en kronet kartouche (Jyllands våben på ydersiden er forsvundet), vagtbygningen (»hovedvagten« C, også bevaret endnu) var opført 1735 (det tilbyggede stokhus 1745), og det ses, at broen (A), der var bygget 1717, var en vindebro; foran den slynger vejen sig til venstre gennem ravelinen (20). Mod syd er indtegnet *Strandporten* (E), også af træ, med bagvedliggende vagtbygning (F, ombygget 1748) og foranliggende vindebro (D, opført 1739), i 1760'erne erstattet med en dæmning. I Kastellet ses endnu en åbning, den såkaldte Vandport, der dog var lukket. Endelig ses ravelinen (21) foran den forsvundne Søbjærg Port (med tør grav).

Af andre *militære bygninger* indtegnet på kortet ses to nye, murede rytterstalde neden for Prins Christians Bastion (mod Prinsessegade, Købmagergade og Prinsensgade – delvis de nuværende administrationsbygninger), fremdeles bagergården (G), krudttårnet (I, nord herfor møllen på Østervold) og i kuppet kastelsvagt (H), det firelængede, 2 stokværk høje provianthus (K) og tøjhuset (L), alt uden om paradepladsen.

Ud over de militære anlæg viser planen kun lidt. *Kanalprojektet* er angivet. De bebyggede gadelinier er farvet røde, de ubebyggede blå, og de kun projekterede gader er vist med punkterede linier (ses især i sydvest). *Bebyggelsens* omfang er kun en ubetydelighed større end vist på Themsens kort fra 1724. Af ikke militære bygninger findes de to *kirker*: Trinitatis med 3 udbygninger på nordsiden, 2 mod syd; Michaelis med en udbygning på hver side. Som noget nyt er tilkommet *Reformert Kirke* i Dronningensgade (indviet 1736).

Uden for byen ses i øverste venstre hjørne lidt af havepladserne og til venstre det over-svømmede areal omkring Ullerup Bæk med vejdæmningen over.

Hans de Hofman

15 Maleri (halv figur) o. 1783 af ukendt maler (muligvis H. H. Eegberg, se nr. 17) på rådhuset (retssalen) i Fredericia. 95 × 79 cm.

Påskrift:

Hr: Hans de Hoffman Ridder, / H: K M: Conferentz-Raad fød 1713, Secretair i Commerce Collegio 1738 / Præsident heri Byen og Commisarius over Hederne 1759 Amtmand / over Coldinghuus Amt 1773, benaadet med Ringen pro merito 1783 / han udgav Foundationerne i XI Tomer, og IV Tomer af Atlas Daniae / for heele Danmark.

Hans de Hofman er malet stående, fremadvendt mod højre.

Han er iført en skarlagensrød kjole med store ærmeopslag; guldknapper foran og på ærmeopslaget. Derunder hvid silkevest med mørkegul bræmme med guldknapper, knap-pet forneden, foroven åben for at give plads for kniplingskalvekrøs. Sort halsdug med sløjfe foran. Hvid, pudret bukkelparyk. Over højre skulder og skråt ned over brystet dannebrogordenens brede, hvide silkeordensbånd med røde kanter (han blev »hvid ridder« 1782), og på højre side af brystet ses herunder ordenens sølvbroderede bryststjerne med sølvkorset med røde kanter, Christian 5.s monogram i midten og indskriften Re(stitu)tor i guldbogstaver på korsarmenes ender.

Han læner sig mod en sort stoleryg med guldlæder øverst. Forneden til højre ses det øverste af et lille bord, hvorpå en grå bakke, på hvilken står en malmbordklokke og et blækhus med en liggende gåsepen over.

Til venstre stort, mørkebrunt draperi; kvasterne hænger foran hovedet. Til højre baggrund af 3 boghylder med brede, mørkegrønne mellemrum. På de øverste hylder tykke, brune kvartbind; på nederste hylde 3 meget svære kvartbind; på det første fra venstre står i rødt titelfelt: Foundation. Tom: II (til venstre herfor skimtes endnu et bind med bogstaverne on og I.). På det midterste står: Atlas Dan: Tom: IV, på det til højre: Atlas Dan: Tom: V.

Hans de Hofman var født 1713 på Skerrildgård som søn af godsejer, justitsråd Søren de Hofman, der tilhørte en gammel dansk bondeslægt, som o. 1600 blev giftet ind i borgerslægten Hofman, antog dette navn og blev adlet 1749. Den uddøde med Hans de Hofman 1793.

Hans de Hofman studerede fra 1731 sprog og jura ved Københavns universitet, tog 3 år efter juridisk eksamen og blev så efter en studierejse i Europa ansat i kommercekollegiet 1737. Allerede 1743 opgav han imidlertid statstjenesten, giftede sig med den velhavende horsensianske købmandsdatter Bodil Bering og slog sig ned på sin fødegård i Bjerger herred (Nesbager sogn). Han havde da i flere år lagt genealogiske og litterære interesser for dagen, men viste nu tillige ivrig interesse for landbrug, drev selv sin gård, skrev afhandlinger om hedeopdyrkning og studehandel, anbefalede hoveriets afskaffelse og arbejdede for bondens selveje; desuden var han regeringens kommissarius for anlæg af landeveje og for hedernes opdyrkning. Ved siden af denne travle, økonomisk-praktiske gerning fik han også tid til genealogiske studier og udgav fra 1755 til 1765 »Samlinger af Publique og Private Stiftelser, Foundationer og Gavebreve«, et vældigt værk i 10 kvart-

Hr. HANS DE HOFFMAN RIDDER

H.K.M. Conferentz-Raad født 1713 Secretair i Commerce Collegio 1738
Præsident heri Byen og Commisarius over Hedemø 1759 Ammand
over Coldinghuus Amt 1773, benaader med Ringen pro merito 1783
han udgav *Fundationerne i XI Tomer. og IV Tomer af Atlas Danicæ*
for heele DANNEMARK.

bind (et 11. bind kom 1780), almindeligt kaldet »Hofmans foundationer«; det er en fyldig samling af stamtavler og aktstykker, især genealogiske og legatfundatser. Resultater af yderligere studier i genealogi og heraldik findes i et par efterladte, meget omfattende manuskripter i universitetsbiblioteket og rigsarkivet.

1745 var hans søster blevet gift med Erik Pontoppidan, og da denne døde 1764, overtog Hofman udgivelsen af 4.–6. bind af »Danske Atlas« (1768–74), hvad hans usædvanligt store stedkendskab i hele landet gjorde ham velegnet til.

1760 trådte Hofman atter i statens tjeneste, idet kongen udnævnte ham til præsident (d. v. s. 1. borgmester) i Fredericia, hvilken stilling han 1773 forlod for at blive amtmand over Koldinghus amt. Som sådan ledede han med fremragende dygtighed udskiftningen af fællesskabet i amtet. Men han blev boende i Fredericia til sin død 1793; hans grav er i Nebsager kirke.

Som embedsmand var han i høj grad rundhåndet og uegennyttig, flittig og praktisk anlagt og blev meget afholdt i alle kredse. »Slægt efter slægt skal i Koldinghus amt hædre hans ihukommelse som den, der lagde grunden til deres fædres velstand«, hed det i ligprædikenen over ham om hans store arbejde for bondesagen.

Ikke mindst Fredericia nød godt af hans styre. Han viste energisk interesse for tobaksavlens, han søgte at få genoptaget havneplanerne og at få strømtolden på alle varer fra Fyn ophævet, men ikke mindst fik han ved kloge dispositioner den kommunale økonomi afgørende forbedret. Det var også ham, der 1762 skaffede byen dens nye rådhus og 1765 tilbagekøbte rytterkoblerne og afvandede Mølleengen. Den tilstand af slendrian og vanrøgt, der hidtil havde kendetegnet Fredericias forhold, blev midlertidigt bragt til ophør under Hofmans præsidenttid, og helt så galt som før blev det ikke mere.

Fredericia 1768

16 Kobberstik af J. Haas 1768 efter tegning af A. C. Schuchardt til Erik Pontoppidan: Den danske Atlas, bd. 5, s. 910 (1769). 24 × 31½ cm. Originalens målestok 1 : 9600.

Påskrift:

Grund-Tegning / over Fridericia.

Forneden til venstre:

I. Haas sc. 1768.

Forneden til højre:

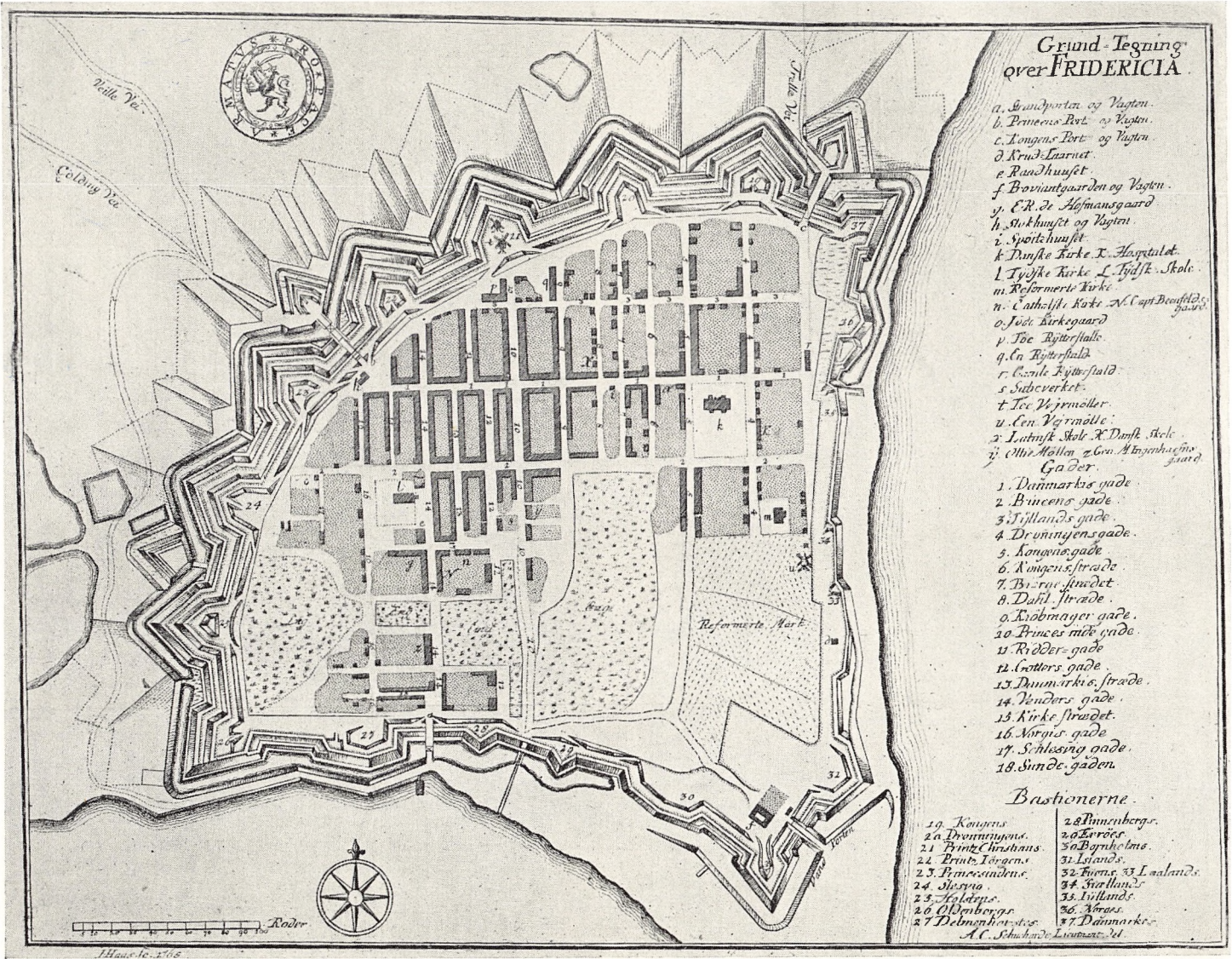
A. C. Schuchardt. Lieutenant, del.

Til højre forklaring af, hvad kortets bogstaver og tal angiver:

a-z. Bygninger / 1–18. Gader / 19–37. Bastionerne

Målestok i roder forneden til venstre.

Kortet, et overordentlig smukt og nøjagtigt arbejde, er tegnet af den i Fredericia boende løjtnant *Adolf Christoph Schuchardt* (d. 1775) og stukket af kobberstikker *Jonas Haas* (o. 1720–75), en indvandret nürnbergere, der i alt udførte 62 prospekter og kort til Pontoppidans store værk.

Grund-Tegning
over FRIDERICIA.

- a. Søndporten og Vagten.
- b. Princeus Port og Vagten.
- c. Longeus Port og Vagten.
- d. Kruds-Laaruet.
- e. Randhuuset.
- f. Braviantsgaarden og Vagten.
- g. C.R. de Alfmannsgaard.
- h. Søkhuuset og Vagten.
- i. Spøitehuuset.
- k. Danske Kirke. l. Høvstald.
- l. Tydske Kirke. L. Høvst. Skole.
- m. Reformerte Kirke.
- n. Catholisk Kirke. N. Cap. Biscops Gaard.
- o. Jøds Kirkegaard.
- p. Tøe Bytterstals.
- q. En Bytterstald.
- r. Carole Kyttstald.
- s. Sæbeverket.
- t. Tøe Værmølle.
- u. En Værmølle.
- v. Latinsk Skole. X. Dansk Skole.
- w. Alteskolen. z. Gen. Alteskole.

Gader.

- 1. Danmarks gade.
- 2. Princeus gade.
- 3. Tjillands gade.
- 4. Drøvningens gade.
- 5. Kongens gade.
- 6. Kongens stræde.
- 7. Br. rui. stredet.
- 8. Dahl. Stræde.
- 9. Lødmager gade.
- 10. Princeus mick gade.
- 11. Ridders gade.
- 12. Gøtters gade.
- 13. Danmarks stræde.
- 14. Venders gade.
- 15. Kirke strædet.
- 16. Norgens gade.
- 17. S. Møsing gade.
- 18. Sunde gaden.

Bastionerne.

- 19. Kongens.
- 20. Drøvningens.
- 21. Prince Christians.
- 22. Prince Longeus.
- 23. Prince Anders.
- 24. Sisyva.
- 25. Holdeps.
- 26. Oldenborgs.
- 27. Debmønters.
- 28. Rindenberg.
- 29. Lørdes.
- 30. Børnske lms.
- 31. Islands.
- 32. Fjernes. 33. L. aalands.
- 34. Sverlands.
- 35. Tjillands.
- 36. Norgens.
- 37. Danmarks.

A.C. Schæffer. Læst. 1764.

Haus. 1764.

I fremstillingen af *fæstningsværkerne* ligger kortet meget nær op ad Geddes kort fra 1754 (nr. 14); der er kun tale om ubetydelige afvigelser. Der er dog een påfaldende: det bolværk, der på Geddes kort er betegnet som Sjællands Bastion (Gedde nr. 16), benævnes her Lollands Bastion (nr. 33), et navn, der ikke forekommer på de ældre kort; Sjællands Bastion (nr. 34) er flyttet nord på, ud for Reformert Kirke. Wilses bog (se nr. 14), der er samtidig med Danske Atlas, nævner ikke Lollands Bastion; derimod nævnes den i Pontoppidans tekst. Nogen forskel i tegningen af voldenes udseende opviser de to kort dog ikke på dette sted så lidt som andetsteds. De *militære bygninger* er også i hovedsagen de samme: portene med vagthusene (derunder hovedvagten med stokhuset, a–c, h), krudttårnet (d,) proviantgården og vagten (f) i kastellet (her mangler dog tøjhuset, der nu befandt sig i den ene længe af provianthuset), rytterstaldene (p, q) ved foden af Prins Christians Bastion og ved Østervold (r, her kaldet »Gamle Rytterstald«) og stubmøllen ved Østervold (u). Påfaldende er det, at der findes to voldmøller (t) på Prins Christians Bastion; det skyldes, at Hans de Hofman 1766 havde købt og atter solgt møllen på bakken over Mølleengen, hvorefter den nye ejer fik den flyttet op på volden; her stod den dog kun til 1801, da en novemberorkan blæste den omkuld, så at der påny kun stod een vindmølle på bastionen. Ubetegnet er bagergården, som nu var ude af brug. Som regimentschefsbolig tjente siden 1768 den på byens vegne af Hans de Hofman indkøbte gård på nordøsthjørnet af Jyllands- og Prinsessegade, kaldet »Byens gård« (ikke betegnet på kortet). Kommandantbolig fandtes endnu ikke.

Vender vi os derefter mod *byen* og sammenholder Pontoppidans kort med Geddes 1754 (nr. 14) og især med Themsens 1724 (nr. 13), er der iøjnefaldende forskelligheder. For første gang ses intet spor af *kanalprojektet*, der på alle de tidligere planer var blevet fastholdt med stædig forhåbningsfuldhed. Derimod ses tydeligt de store *engstrækninger* i byens sydlige del: en bred og stor eng ud for Vestervold, mod nord strækkende sig op til Sjællandsgade (der ikke er ført igennem vest for Norgesgade). Øst for Norgesgade svinder engstrækningen ind til terrænet mellem Fynsgade og Bornholmegade (der hvor Fiske-torvet eller Dronningens Torv skulde have ligget), breder sig øst for Vendersgade atter mod syd til Oldenborggade (på dette areal ligger nu tøjhuset), skyder derpå udløbere mod syd til volden og mod nord til den nuværende Ryes Plads, afbrydes så af Prinsessegades forlængelse, der som en vej fører tværs over det lave jordsmon, og folder sig endelig ud til en vældig flade fra Søndervold helt op til Jyllandsgade (indbefattet Akseltorv). Øst for Kongensgade, der også som en vej fører ud over lavningen, går engen over i den dyrkede *Reformerte Mark* nord for kastellet og syd for Sjællandsgade ud til Østervold. Det er det første kort, der fremstiller disse forhold naturtro (jvnfr. nr. 18).

Betragter vi *gadenettet*, ses 14 nordsydgående gader, idet Holstensgade definitivt er udgået som et aldrig realiseret projekt. Slesvigsgade har sin nuværende længde. Kongensstræde, Bjergegade og Dalegade med deres få huse er vist med usikker gadelinie, hvorimod Danmarksstræde, der 1724 kun var lidet bebygget, nu fremtræder med fuldt bebyggede gadelinier. Af gader, hvor bebyggelsen har bredt sig siden 1724, ses desuden især Dronningensgade (østsiden) og Kongensgade syd for Jyllandsgade. Af de 8 østvest-

gående gader er Sjællands-, Fyns-, Bornholms- og Oldenborggade ubenævnte på kortet (der var her næsten eller slet ikke tale om faste gadelinier), og ved en fejl er navnene på Prinsensgade og Jyllandsgade ombyttede.

Kortet viser, at der trods alt var nogen udvikling i byen. 1746 var således hustallet 420, men 20 år senere 454. Men på grund af de privilegier, der tilfaldt den, der byggede, var der faktisk for mange huse, et forbavsende stort antal stod tomme, og både ejendomspriserne og huslejen lå meget lavt. Ved folketællingen 1769 havde byen 2813 indbyggere, hvoraf garnisonen talte knap 400. Fra 1672 til 1769 steg Fredericia i rang fra nr. 14 til nr. 7 af Danmarks byer; af provinsbyerne var kun Odense, Ålborg, Århus, Helsingør og Randers større.

Den smule fremgang, der var, skyldtes i meget høj grad det nye befolkningsselement siden 1719, de *reformerte* (jvnfr. nr. 13). I 1760'erne var deres tal vokset til henved 300 personer. De var overvejende kommet fra Uckermark, et landskab i Brandenburg nordøst for Berlin; men familierne stammede fra Frankrig, som de havde forladt på grund af Ludvig 14.s forfølgelse af dem i årene efter 1685. Disse huguenotter, som de hed i hjemlandet, var nogle af Frankrigs flittigste og dygtigste borgere; det var da ikke sært, at man overalt gerne tog imod dem, og at regeringen her tænkte sig at ophjælpe stabelstaden ved hjælp af deres arbejdsomhed. Frederik 4. tilstod følgelig 1720 de reformerte store privilegier i Fredericia: fri religionsøvelse, egen skole, 20 års fritagelse for en hel række ubehagelige byrder og fremfor alt gratis jord. I overensstemmelse hermed, men meget mod deres vilje, måtte borgerne i byen godkende, at de reformerte 1720 fik overladt halvdelen af alle havepladserne, det øde areal (17,4 ha) nord for kastellet (herefter kaldet »Reformert Mark«), et mindre areal (1,9 ha) ved Kongens Port, kaldet »kamperne« (af les champs, markerne), samt Søbjærg (3,6 ha).

På få år skabte de nye kolonister her et blomstrende agerbrug; først og fremmest slog de sig på tobaksavl. Man havde haft den forinden i byen, men nu bragte de nyankomne deres erfaringer fra Brandenburg med sig; herved og ved energi og dygtighed opnåedes snart forbavsende resultater. Både havepladserne og Reformert Mark fyldtes med tobaksplantninger, talrige steder i byen rejste sig de åbne tobakshuse til tørring af bladbundterne. Den slidsomme og risikofyldte tobaksdyrkning blev på få år byens hovederhverv (næst efter fulgte kartoffeldyrkning, der også var de reformertes sag), høsten androg på Hofmans tid over 100.000 kg årlig, og man vurderede nu de reformertes jordlodder til priser, der kunde nå det 8-dobbelte af den oprindelige. En del af høsten aftoges iøvrigt af nogle jødiske tobaksspindere i byen.

Det vundne var resultatet af nøjsomhed og flid, et hovedtræk hos de reformerte. Men de andre fredericiafolk, der var blevet tvunget til at overlade dem jord, så naturligvis oftest med uvilje på disse nye, foretagsomme og heldige medborgere. Hertil bidrog i ikke ringe grad den afsondrethed, det *reformerte trossamfund* selv stræbte at fastholde. Sammenhold var menighedens hovedtræk. Man vedblev at tale fransk, man udelukkede blandede ægteskaber fra menigheden, som iøvrigt styredes med stram myndighed af »presbyterne«, de 6 ældste mænd, og fremfor alt varetog man sine interesser og fastholdt sine

rettigheder med indædt stejlhed og stridslyst; og menigheden kunde gennem årene trygt stole på kongen, der gentagne gange fornyede eller udvidede privilegierne. Foruden af stræbsomhed og flid kunde de reformerte rose sig af streng moral og stilfærdig pligt- opfyldenhed, der ofte nok kunde opstilles som eksempel for andre af byens befolkningsdele.

Pontoppidans kort viser et betydeligt antal flere *bygninger* end de foregående. Gen- gangere er naturligvis *Trinitatis Kirke* (k), *Michaelis Kirke* (l) og *Reformert Kirke* (m), delvis også den nybyggede katolske *Skt. Knuds Kirke* (1767, n), der afløste det 1686 op- førte kapel. Men ikke forekommende på de ældre kort er langt flere. Vi ser her 3 *skoler*: Latinskolens bindingsværkshus fra 1698 (x) på det sydvestlige hjørne af Danmarksgade og Kongensgade, Danske Skole (X) i Dalegades vestside (nuv. nr. 40) tæt nord for Dan- marksgade, og Tyske Skole (L) i Vendersgade ved Michaelis Kirke. Latinskolen var grund- lagt allerede 1656 og nygrundet efter krigen (1664); den havde først til huse i en lejet bygning i Dalegade til 1698. Den Danske Skole i Dalegade var en splinterny bygning fra 1767, opført på Hofmans initiativ; før havde den befundet sig i Prinsessegade (nuv. nr. 9). Tyske Skole (nævnt 1664) fik skolehus o. 1725. Den jødiske *synagoge* (1719) og skole, i Riddergade (synagogen nuv. nr. 15) over for hinanden, er ikke angivet; derimod den jødiske kirkegård (o).

Dernæst ses for første gang byens *rådhus* (e) i Vendersgade syd for Michaelis Kirke. Det var en smuk, ny murstensbygning, opført 1762 og indviet af præsident Hofman. Den afløste den uanselige, ældre bygning fra 1684 i Prinsessegade, der var byens andet råd- hus (se nr. 3 og 13). På »sprøjteengen« ses *sprøjtehuset* (i, o. 1740) ud mod Danmarksgade (nuv. nr. 56) (jvnfr. nr. 13).

Fremdeles viser kortet for første gang *hospitalet* (K) i Dronningensgade sydøst for Trinitatis Kirke, bygget 1749–50, efter at Frederik 4. allerede 1705 havde fastsat midler til en stiftelse for byens fattige.

Af industrielle virksomheder ses *oljemøllen* (y) i Prinsessegade (østsiden, mellem Jyl- lands- og Sjællandsgade), etableret 1757 af kancelliråd H. J. J. Hvalsøe (d. 1782), en he- stemølle i 3 stokværk til presning af rapsfrø. Oljen anvendtes i *sæbesyderiet* (s) i Goters- gade, også en helt ny virksomhed, oprettet 1753 af borgmester, kammerråd H. M. Rich- ter (d. 1777) og hans svoger H. J. J. Hvalsøe. I byen fandtes desuden, men ikke afsat på kortet, to klædefabrikker (den ene grundlagt 1762 af Hans de Hofman, den anden af H. M. Richter og en københavnsk fabrikør Christian Hofman) og et par tobaksspinderier. Endelig ses på kortet 3 *privathuse*. På det sydvestlige hjørne af Sjællandsgade og Ven- dersgade lå den anselige *Etatsråd de Hofmans Gård* (g), fra 1760 bolig for den afholdte præsident, et af byens meget få grundmurede privathuse; den står delvis endnu. Syd for den i Vendersgade, mellem Oldenborg- og Bornholmmsgade, lå *Generalmajor Ingenhaeffs Gård* (z), det senere kongelige palæ (se nr. 23). Derimod er proviantforvalter, kancelliråd *Andreas Deichmans Gård*, der lå helt mod syd i Gotersgade på hjørnet af Søndervoldgade (omtrent på den gamle bagergårds plads, nuv. nr. 44–46) og senere blev til Hyrups gæst- givergård, ikke betegnet på kortet, skønt Wilse sammenligner den med »et sommerpalads i lidet« (sammenlign nr. 21–23). Ejeren var en af præsident de Hofmans medarbejdere

ved hedernes kolonisering; han døde 1769. Og over for de Hofmans gård i Vendersgade lå *Kaptajn Beenfeldts Gård* (N), fra 1765 tilhørende ritmester F.L.C. Beenfeldt (1741–1801), der få år efter blev Hofmans svoger; det er den nuværende museumsbygning, flyttet 1929. På stedet ligger nu Skt. Josefs Hospital.

Fredericia 1768

17 Kobberstik af J. Haas 1768 efter tegning af H. H. Eegberg til Erik Pontoppidan: Den Danske Atlas, bd. 5, s. 910 (1769). 15 × 25½ cm.

Påskrift:

Fridericia / fra den Nordre Side.
Uden for rammen forneden til venstre:
H. H. Eegberg. del.

og til højre:

I. Haas sc. 1768
Desuden forklaring til bogstavbetegnelserne A–I.

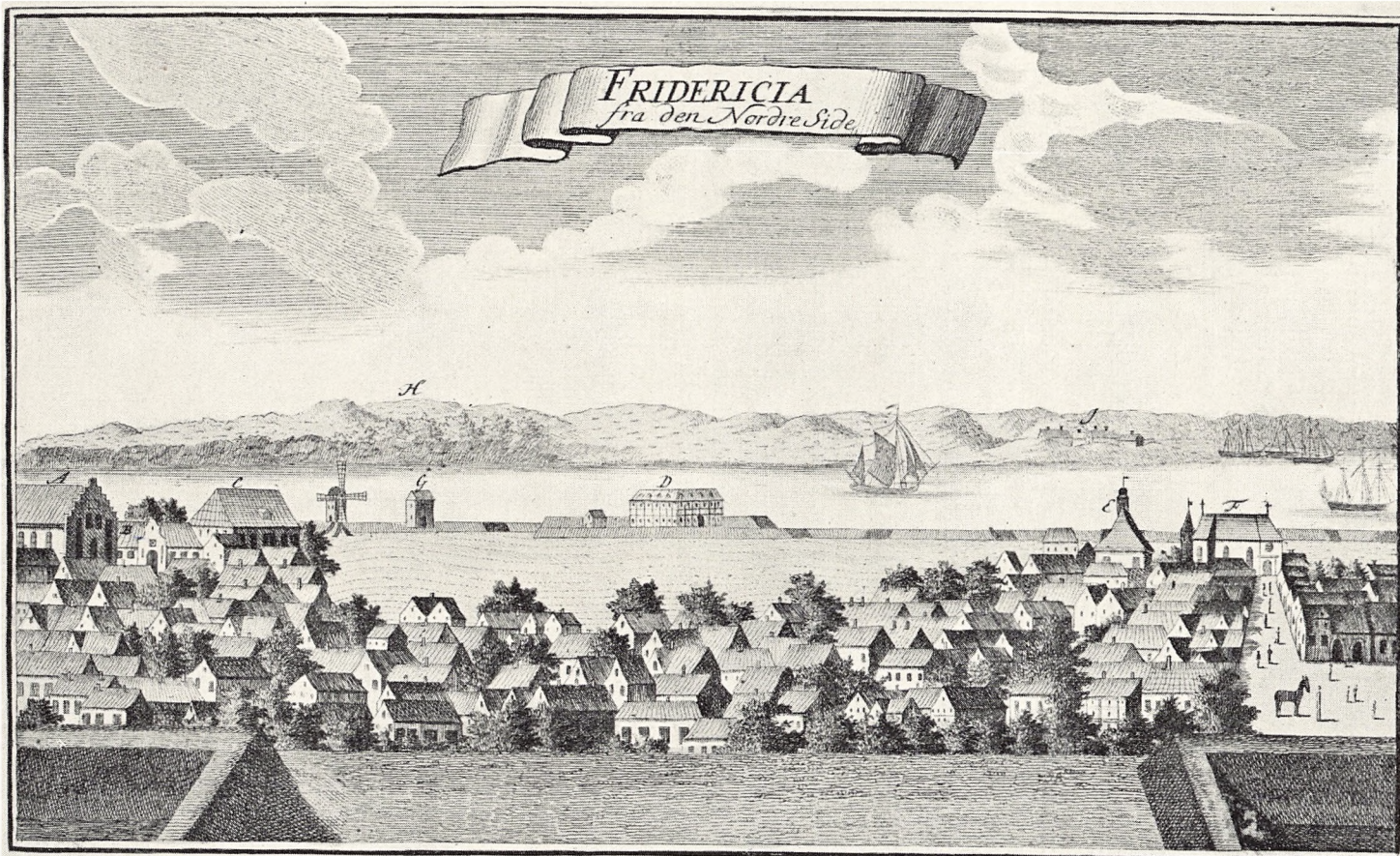
Prospektet er tegnet af byskriver (1752), senere rådmand i Fredericia *Hans Heinrich Eegberg* (1723–84), der også var maler og i den egenskab bl. a. til Frederik 5. leverede en række oljemalede prospekter af danske købstæder. Kobberstikkeren er Jonas Haas (se nr. 16).

Prospektet, der som Eegbergs øvrige ikke er fremragende som tegnekunst, er som nr. 18 af betydelig bygnings- og kulturhistorisk interesse.

Udsigten over byen fra nord er set fra katten på Prins Georgs Bastion. I baggrunden ses bakkelandet på Fyn nord for Strib (H = Billeshave skov og bakker), til højre Strib færgedør (I) og foran det smalle Lille-Bælt.

Langs jyllandskysten ses til venstre den lave Østervold, til højre Søndervold, der imellem kastellet med det 3 stokværk høje proviant- og tøjhus (O), til venstre derfor krudttårnet (2 stokværk) (G) og stubmøllen. Foran kastellet den vidtstrakte Reformerte Mark med bølget jordsmon, der til højre går over i engene. I forgrunden byens lave, teglhængte gårde og huse, nogle i bindingsværk omgivet af haver; gengivelsen af de enkelte huse er langt fra korrekt. Til højre ses Kirkestræde og pladsen ved hovedvagten med træhest og justitspæl.

Af monumentalbygninger ses fra venstre (i øst): *Trinitatis Kirke* (A), korrekt gengivet med vinduer og trappegavl. Derefter *hospitalet* (B) med fremspringende portal (med ur) og *Reformert Kirke* (C), nogenlunde rigtigt. I bydelen vest for engene ses *rådhuset* (E) med tagrytter (med klokke) og derefter *Michaelis Kirke* (F), som den så ud dengang, med lille nybygget østtårn med kors (1763).

H. C. C. og Bay. del.

A Danske Kirke . B. Hospitalet . C. Reformerte Kirke . D. Proviant Gaarden .
 E. Raad Huset . F. Fjdske Kirke . G. Krudt - Faarnet . H. Billerhauge Skov og Bakker
 I. Striv Færge Gaarde

L. Haas sc. 1768

Fredericia 1767

18 Kobberstik af J. Haas 1767 efter tegning af H. H. Eegberg til Erik Pontoppidan: Den danske Atlas, bd. 5, s. 911 (1769). 16 × 29 cm.

Påskrift:

Prospect af Fridericia / fra den søndre Side.
Uden for rammen forneden til venstre:
H. H. Eegberg. del.

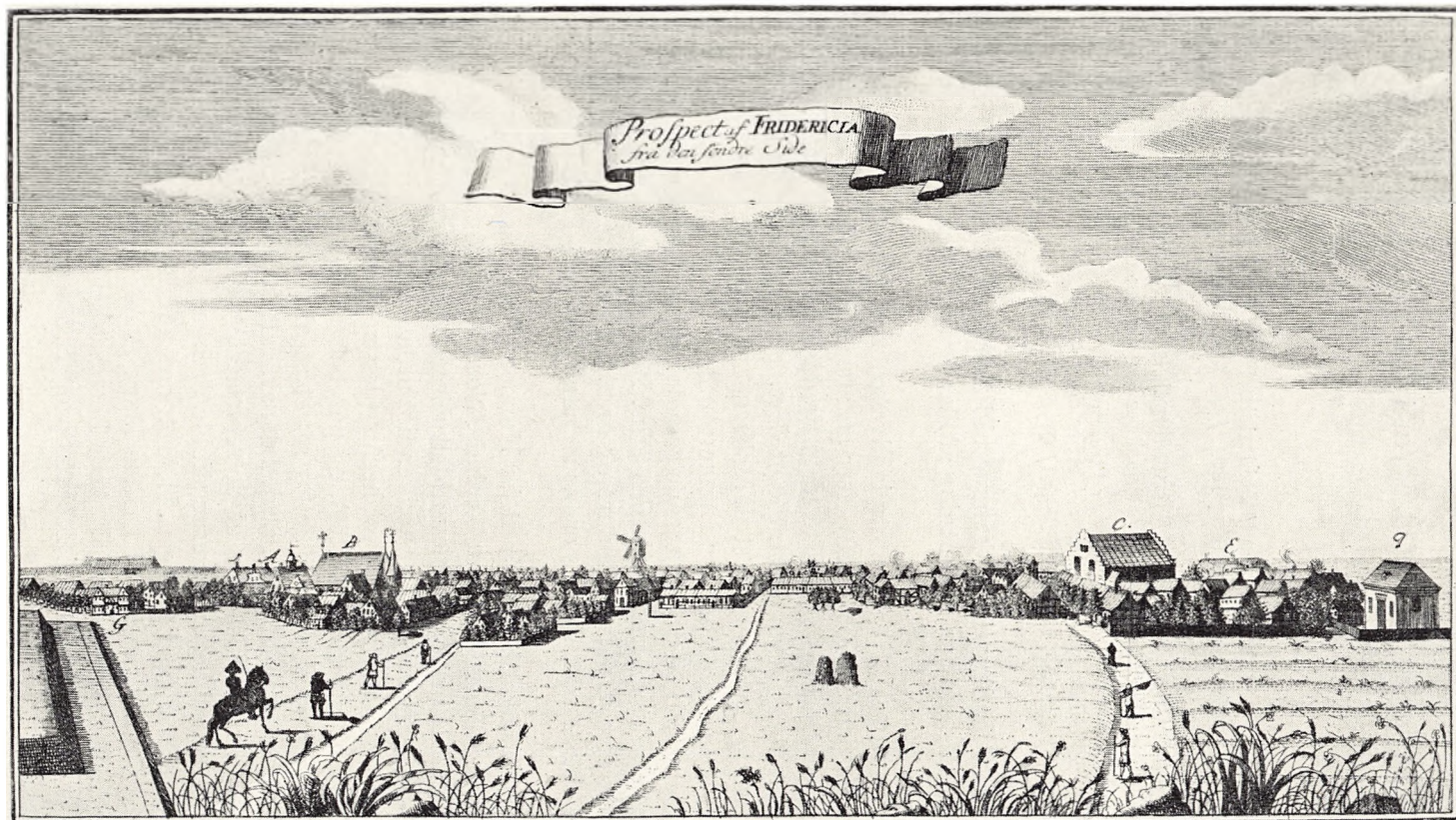
og til højre:

I. Haas. sculps. 1767.
Desuden forklaring til bogstavbetegnelserne
A–G.

Prospektet er udført før nr. 17, som er dets pendant. Det er betydeligt grovere i tegningen (om Eegberg se nr. 17, om Jonas Haas nr. 16).

Billedet, der er tegnet fra kastellet mod nordvest, er ikke videre præcist i det perspektiviske. I forgrunden ses til højre Reformert Mark, derefter mod venstre Kongensgades vejagtige sydlige ende og derpå engarealerne; over dem en sti, vist i forlængelse af Dalegade; her ses også sprøjtepladsen (med træer); til venstre for denne udmunder Købmagergade i engene, så følger Prinsessegades forlængelse, og bolværket til venstre må være Pinnebergs Bastion. I baggrunden hele vejen voldbuens træløse horisont; over den rager 3 katte (vist på Holstens (t. v.), Prins Georgs (midten) og Dronningens Bastion (t. h.)) og møllen på Prins Christians Bastion op. Blandt husene ses flere bindingsværksbygninger end på nr. 17.

Monumentalbygningerne er fra venstre: Kancelliråd *Deichmans Gård* (G) (jvnfr. nr. 16), etatsråd *de Hofmans Gård* (F), *rådhuset* med tagrytter (A), *Michaelis Kirke* (B) med østtårn med kors, og til højre i billedet *Trinitatis Kirke* (C) med trappegavle, *hospitalet* (E) og *Reformert Kirke* (D).

A.H. Ligeberg. del.

A Rgads Huset
 B Tydske Kirke
 F Etats R. de Hoffmans Gaard
 G Cancellie R. Drethmans Gaard

C Danske Kirke
 D Reformerte Kirke
 E Høspitalet

1767

Fredericia fælledjorder efter udskiftningen

19 Farvelagt håndtegnning 1801 af S. Ravn i Det Kgl. Bibliotek. Fotokopiens mål 50 × 67½ cm. Målestok 1 : 9000.

Påskrift:

Forneden til højre:

Copie-Carte / over / Stabel Staden / Fridericiæ Fælleder / Beliggende udi / Riber Stift / Opmaalt udi Aaret 1797, deelt 1800 og 1801 / af / S. Ravn.

foroven:

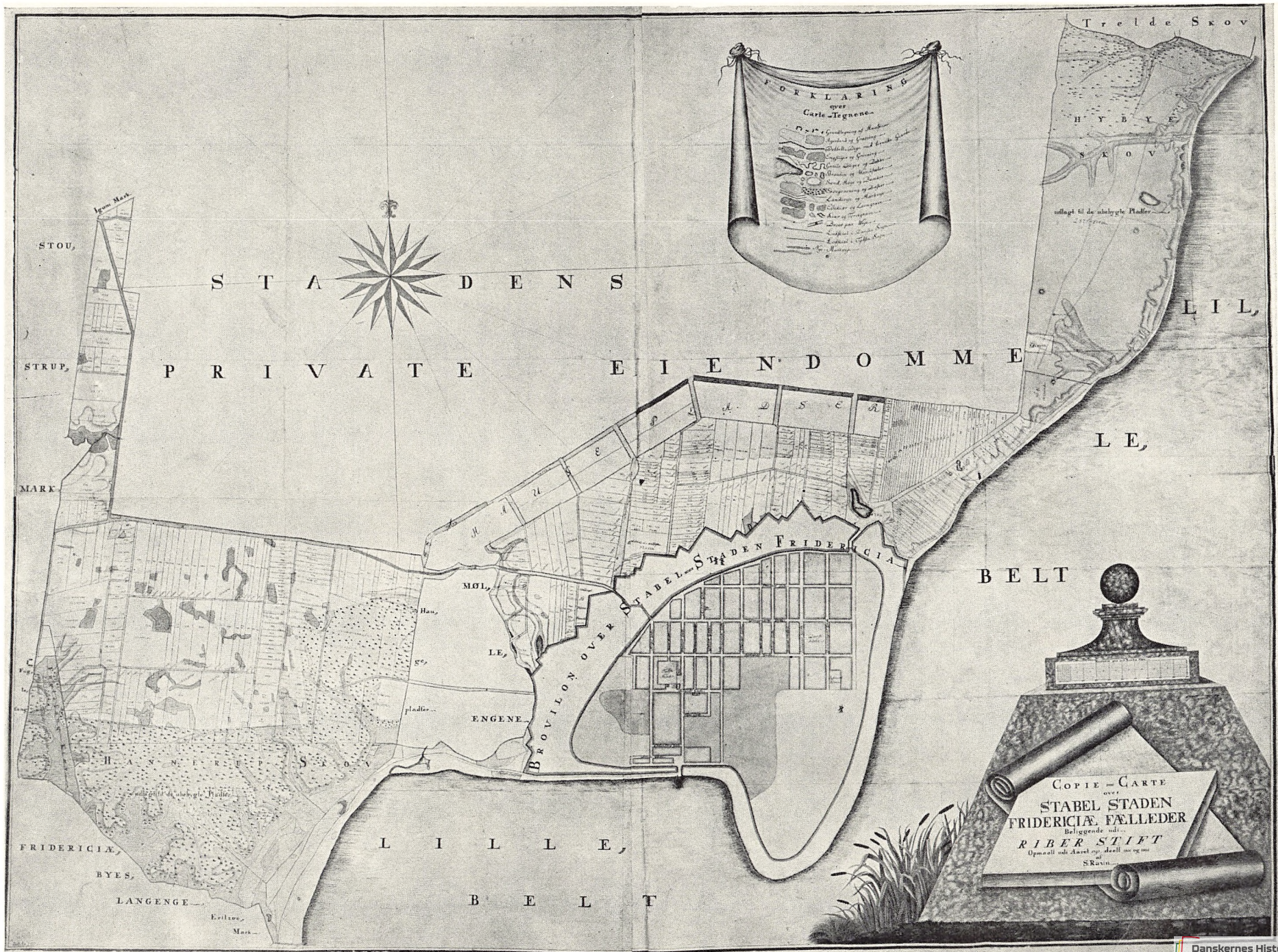
Forklaring / over / Carte-Tegnene / Grundtegning af Huuse / Agerland og Græsning / Dobbelt-Dige med levende Giærde / Engsiiger og Grønning / Gamle Diiger og Bække / Stranden og Wandstæder / Sand, Høye og Banker / Skovgræsning og Busker / Landeveje og Markveje / Ellekiær og Lerregrave / Kiær og Tørvegrave / Broer paa Weje / Lodskial i Danske Sogn / Lodskial i Tydske Sogn / Nye-Markveje.

Kortet er tegnet af landinspektør, kammerråd *Søren Nielsen Ravn* (1761–1840), gård-ejer i Jelling, i anledning af den udskiftning af Fredericia fælled, der skulde ske i henhold til kgl. resolution af 13. 5. 1796.

Udskiftningen foretoges af Vejle amts landvæsenskommission under forsæde af stift-amtmand *J.C.F. Hellfried* (1739–1810) efter en af landinspektør Ravn udarbejdet tak-sation og delingsplan. Den skete på rådhuset i Fredericia i dagene fra 23. til 28. juli 1800, idet grundejerne mødte gadevis og fik tildelt deres grundstykke; de jorder – arealet fra Østerstrand nordøst for byen mod vest til Mølleengene (Kaltoft, Danske Fælled, Nymark og Tyske Fælled) og arealet nord for Hannerup Skov (Stovstrup Kobbel og Bredstrup Kobbel) –, der blev uddelt til de daværende grundejere til afløsning af deres græsningsret på fællederne, førte fællesbetegnelsen *huslodderne*. De ses på kortet inddelt i de talrige små, nye lodder med deres nye matrikelnumre og areal i kvadratalen; som bygrundene var nummererede fra øst til vest, således ordnede man også huslodderne fra øst mod vest.

På kortet ses nogle enkeltheder: nord for Kongens Port står »Koedam«; Kodam blev udskilt som fælles vandingssted og malkeplads. Nord for Prinsens Port står »Jacob Lund for Kaltoften«; det er et areal, der blev tildelt denne borger som erstatning for en tofte, han ejede i Kaltoften, og som det var nødvendigt at lade indgå i udskiftningen, fordi den lå omgivet af fællesjord. Markvejen vest herfor (den nuværende Egumvej) blev bestemt til møddingplads (som anført på kortet), og på et areal lige syd for Koldingvejen står »Udlagt til Kirke Gaarde«. Lidt vest herfor ses et areal udlagt til grusgrav (»Sandgrunden«). Endvidere bestemtes det bl. a., at den del af Kaltoften, der tilhørte de reformerte, skulde indgå i udskiftningen, således at de reformerte i stedet fik vederlag i den brede ydre forte; tværforterne i havepladserne skulde derimod fortsat betragtes som veje, og den sydlige længdeforte indgå i delingen. Hele stranden fra bygrænsen i nordøst til Nørrevold og fra Vestervold i sydvest til Erritsø Mark skulde fortsat være fællesjord. Ved stranden syd for Mølleengene ses en »Fælleds Leergrav«. På hele arealet ses talrige eng- og kærstrækninger (især mod vest i Stovstrup og Bredstrup Kobler), der også fortsat skulde være fælles.

Mens de nævnte jorder nord og vest for byen altså blev uddelt til de daværende grund-

FORKLARING
 over
 Carls Tegning.

1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100.

COPIE af CARTE
 over
STABEL STADEN FRIDERICIAE FÆLLEDER
 Beliggende i...
RIBER STIFT
 Opmaalt af Carl og...
 S. Kavin.

ejere, blev resten af »de til grundene i staden hørende jorder«, nemlig Hyby Skov i nordøst og Hannerup Skov i sydvest (henholdsvis 2825921 og 2293858 kvadratalen) som anført på kortet »udlagt til de ubebygte Pladser«, d.v.s. forbeholdt til uddeling blandt senere nybyggere i byen. I Hyby Skov ses mod syd et stort hvidt areal; det er en udlagt grusgrav på 28000 kvadratalen. I Hannerup Skov er tre små arealer, 1 i øst og 2 i vest, betegnede som »fælleds«. *Fuglsang Kær* (251819 kvadratalen) blev »udlagt til Fælleds Tørveskiær«.

Uden for udskiftningen og derfor på kortet kun vist som tomme flader lå følgende arealer: For det første »Stadens private ejendomme«, omfattende Østermarken og de smalle og de brede agre (da gerne kaldet Gammelmarken og (for det yderste areals vedkommende) Kobbemarken (Kobbeljorderne)); her skete udskiftning først 16. 3. 1831 under ledelse af Vejle amts landvæsenskommission under forsæde af stiftamtmand *P. F. Hoppe* (1794–1848) efter taksation og delingsplan af landinspektør *Oxholm* og efter lignende principper. For det andet »de private ejendomsjorder«, nemlig havepladserne og Mølleengene. Og for det tredje *Langengene* sydvest for Hannerup Skov.

Selve byen og fæstningsværkerne får kun en skitsebehandling på Ravns kort. Ikke mindst er Bersodde (Skanseodde) fortegnet. På voldbuens plads står kun: Brovilon (d.v.s. brouillon (»skitse«)) over Stabel-Staden Fridericia. På stedet for Prins Christians Bastion ses begge voldmøllerne (se nr. 16). I byen ses gadenettet og engene, af bygninger kun de 4 kirker: Dansk, Tydsk, Reformeert Kirke og »Jøde Kirke«; sidstnævnte er naturligvis synagogen i Riddergade, indrettet 1719, ombygget 1753. Reformert Mark var ikke inddraget i udskiftningen.

Fredericia 1826

20 Farvelagt håndtegning 1826 af Neumann i Kongens håndbibliotek. 22 × 34 cm. Originalens målestok 1 : 11700.

Påskrift til højre:

Plan / af / Fæstningen / Fredericia. / Tegnet i Februarii 1826 af Neumann. / Fæstnings Værkernes Navne. / (18 bastioner mærkede med bogstaverne A–S) / Militaire Bygninger. / (16 bygninger, mærket 1–16; omtalt nedenfor) / Offentlige Bygninger. / (4 kirker og rådhuset, mærket a–e).

Derunder målestok i alen.

Foroven til venstre:

Nota. Egnen udenom Fæstningen er oculair tilføjet i September 1805 af Krag.

Kortet er iflg. påskriften tegnet 1826 af *Neumann*, formentlig dessinator (tegner) ved ingeniørkorpset. Det er imidlertid – tilsyneladende – en nøje gengivelse af et kort i ingeniørkorpsets historiske tegnearkiv, tegnet af dessinator *H. M. Køhnke* (o. 1786–1821). Men begge kort har påskriften: Egnen udenom Fæstningen er oculair (»efter øjemål«) tilføjet i September 1805 af Krag. Både Neumanns og Køhnkes tegninger må derfor gå tilbage til et ældre kort af fæstningen, på hvilket ingeniørkaptajn *R. von Krag* (1763–1858), der netop 1805 opholdt sig i byen, efter øjemål har tilføjet fremstilling af marken – en

fremstilling, der iøvrigt stemmer nøje overens med Ravns kort fra 1801 (nr. 19). 1819 har så Køhnke og 1826 Neumann ført fremstillingen af selve fæstningen, byen og især de militære bygninger å jour til de nævnte år, og 1826 er yderligere Køhnkes kort bragt i overensstemmelse med Neumanns ved et påklistet stykke papir, dækkende arealet om kastellet, Karolinelund og Reformert Mark, så at kortet 1819 her kom til at vise forholdene 1826 (uden at man tog hensyn til, at signaturforklaringen derved ikke stemmer med de på bygningerne anførte tegn). Køhnkes kort har iøvrigt endnu stavemåden *Fridericia*, mens Neumanns kort er det første, der anvender nutidens stavning: *Fredericia*.

Kortet, der er smukt udført, viser *bebyggelsens* omfang 1826, idet ubebyggede gadelinier fremtræder med særlig signatur (ganske små vinkelrette sidestreger, se f. eks. om Trinitatis Kirkegård); den skal vel sagtens angive gærde, stakit e. l. og forekommer især i Prinsensgade, øst- og vestenderne af Jyllandsgade, Kongensstræde, Dalegade m. m. Ikke mindre end omtrent 200 byggepladser lå stadig tomme. De store *engstrækninger* ses tydeligt. Hen over dem ses Gotersgades, Prinsessegades og (på grænsen af Reformert Mark) Kongensgades forlængelser nu som træbeplantede alleer; de fandtes ikke på Eegbergs tegning af 1767 (nr. 18), men ses derimod på Raschs maleri fra 1832 (nr. 21) i nøje overensstemmelse med Neumann. Alleen i forlængelse af Kongensgade drejer foran kastellet om i vest (idet en vej mod øst drejer af mod kastellet) og fører langs Søndervold hen til Prinsessegadealleen. Her viser kortet det lille skovagtige anlæg (planlagt af handelsgartner M. Sommer som kommunalt lystanlæg 1821) *Karolinelund* (opkaldt efter Frederik 6.s datter, arveprinsesse Caroline i anledning af hendes bryllup med arveprins Ferdinand 1829), og på Færøs Bastion *Karolinelunds mølle* (havnemøllen). Også langs Østervold fører en alle (nu Østervoldgade) op til Kongens Port.

Iøvrigt bemærkes på kortet *Trinitatis Kirke* (a), *Michaelis Kirke* («Tydske Kirke», b) *Reformert Kirke* (c) og *Katolsk Kirke* (d) samt *rådhuset* (e). Også kirkegårdene om de 3 første ses, ligeså jødekirkegården ved Vestervold og den nye *assistenskirkegård* (fra 1800) uden for volden syd for Koldingvejen.

Af *militære bygninger* ses på kastellet arsenalet (5), den tidligere proviantgård; oven for den det tidligere tøjhus (manglede på nr. 16), nu krudthus (6), og øst derfor kastelsvagtten (4) og et »brændehus« (7). Fremdeles krudttårnet på Østervold (12) og stubmøllen («Veirmølle»). Gruppen af militærbygninger ved foden af Prins Christians Bastion har skiftet anvendelse siden 1768, idet rytterstaldene ved jyske dragonregiments forflyttelse fra byen 1772 blev overtaget af denne og 1786 solgt til det kongelige klædemanufaktur. De to rytterstalde på hjørnet af Prinsesse- og Prinsensgade betegnes nu som »forhenværende fabriksbygning, nu materialgård« (8), rytterstalden i Købmagergade kaldes »forhenværende fabriksbygning, nu artillerimagasin« (9); bag det ligger »tøjhusløjtnantens have« (10), og i fløjen mod Prinsensgade findes »fyrværkerbolig« (11); hertil hører en havelod, kaldet »ingeniørofficerens have« (a), beliggende uden for volden umiddelbart vest for assistenskirkegården. Fremdeles ligger i Jyllandsgade på det sydvestlige hjørne af Gotersgade *garnisonshospitalet*, opført 1808 af byen til brug for Bernadottes tropper under deres ophold i *Fredericia* (13; 1819 kaldet »franske hospital«); lige syd herfor ligger eksercerhuset (14, 1819 benævnt »tidligere bageribygning«, også opført 1808 til brug for de fransk-spanske hjælpetropper), og atter straks syd herfor strækker eksercerpladsen

(15) sig langs Gotersgades vestside. Endvidere ses i Vendersgade på det sydl. hjørne af Bornholmsgade *kommandantboligen* (16) der, hvor kortet 1768 viste Generalmajor Ingenhæffs Gård (se nr. 23). Og endelig ses naturligvis de 3 portvagter (1, 2, 3). Iøvrigt var voldene ud mod søen blevet istandsat 1807 på grund af krigen med England.

På *markjorderne* møder man af angivelser, der ikke var med hos Ravn (nr. 19), Smededam vest for Kodam og den tidligere Galgebakke, nu kaldet Stejlehøj.

Langt den interessanteste og for fremtiden mest betydningsfulde nyhed på kortet er imidlertid *havnen*. Den ses ved Sønderstrand ud for Gotersgade og Prinsessegade; indløbet mellem de to af svære pæle byggede moler er let s-formet og fører ind til et firkantet, aflangt havnebassin, ca. 80 × 44 m og ca. 3 m dybt; det gik kun ind til den nuværende Søndervoldgade, men hermed var det første brud på Søndervold sket. Ved havnen ses angivet et par bygninger; det er bl. a. et mindre pakhus øst for og en ny toldbod vest for havnen. Ved skibsbroen længere i vest ses den ældre toldbod og »Justitsraad Bruuns Pakhus«. Havneterrænet var afspærret ind mod byen af en palisaderække.

Havnen var tegnet på, at byen var ved at vågne. De første år efter Hofmans tid syntes de gamle tilstande at skulle vende tilbage; men den fremgang i byerhvervene, der skete i Danmark i slutningen af 1700 tallet, takket være især neutralitetspolitikken under de store krige, kom også Fredericia en smule til gode. Vel var stadig agerbruget ganske dominerende, men der kom dog ikke helt få fabrikker: 1776 en lille klædefabrik (Hartvig Joseph), 1779 en tobaksfabrik, 1786 en stor klædefabrik (det kongelige klæde-manufaktur, der overflyttedes fra Blågård i København og fik plads i de tidligere rytterstalde); op til 1810 fulgtes den af tre til; dertil kom en ciderfabrik (1811), et maskin- og møbelværksted (1811) og endnu nogle virksomheder; især var der talrige brændevinsbrænderier. Oljemøllen (fra 1757, nr. 16) var derimod ophørt 1783. Folketallet steg – omend langsomt, gennemsnitlig godt en snes mennesker om året –; 1787 nåede det 3066, 1801 3474 og 1834 4141 personer. Byen var nu dog kun nr. 7 af landets provinsbyer, idet Horsens havde passeret den.

Sjælen i fremgangen var *Bertel Bruun* (1767–1827), fra 1791 købmand og året efter fabrikant i byen, idet han overtog en af hans fader, borgmester *Johannes Iver Bruun* 1779 grundet tobaksfabrik (sydvestlige hjørne af Danmarks- og Vendersgade). Bertel Bruun grundlagde selv 1804 en klædefabrik (med mere end 100 arbejdere), beliggende nordligst på Vendersgades østside, hvor nu Lunds klædefabrik er, en cider- og en chokoladefabrik, havde en stor købmandsgård (opført 1817) i Danmarksgade (hvor »Ridderborg« nu er), et stort avlsbrug og drev endelig også rederivirksomhed, foruden at han skabte nye virksomheder andetsteds i landet. Initiativet til endelig at skaffe stabelstaden en havn kom også fra Bruun. 1802 henvendte han sig til kronprins Frederik derom, fik i 1805 ovennævnte kaptajn i ingeniørkorpsset Rasmus v. Krag til at udarbejde en plan og et overkommeligt overslag, og 1807 kom den kgl. befaling om at fremme arbejdet. Det blev begyndt året efter, 1811 lagde de første skibe til, og til trods for pengekrise og statsbankerotten var havnen færdig i 1816. Det store pakhus er også opført af justitsråd Bruun (senere flyttet og kaldet Brochners pakhus efter en med Bruuns beslægtet købmandsfamilie). Selv om det i 1820'erne og 30'erne atter kom til sløje tider, var der nu endelig med havnen lukket op for de muligheder, byens kongelige grundlægger i sin tid havde drømt om. Det bør nævnes, at 1821 forsvandt også den for byens rygte tvivlsomme asylret.

Fredericia 1832

21 Maleri af N. J. Rasch. Fredericia Museum. 45 × 63 cm.

Forneden til venstre:

Originalmalerie

og til højre:

af N. J. Rasch 1832.

I midten:

Fridericia.

Billedet er malet af *N. J. Rasch*, af hvem vi også har tegninger og en akvarel (i Nationalmuseet). Han er sikkert identisk med den murermester Niels Jakob Rasch, (1791–1870), der på denne tid ejede en ejendom i Danmarksgade (nuværende nr. 50), og som udførte byggearbejder ved byens kirker; han var uddannet på kunstakademiets bygningsskole.

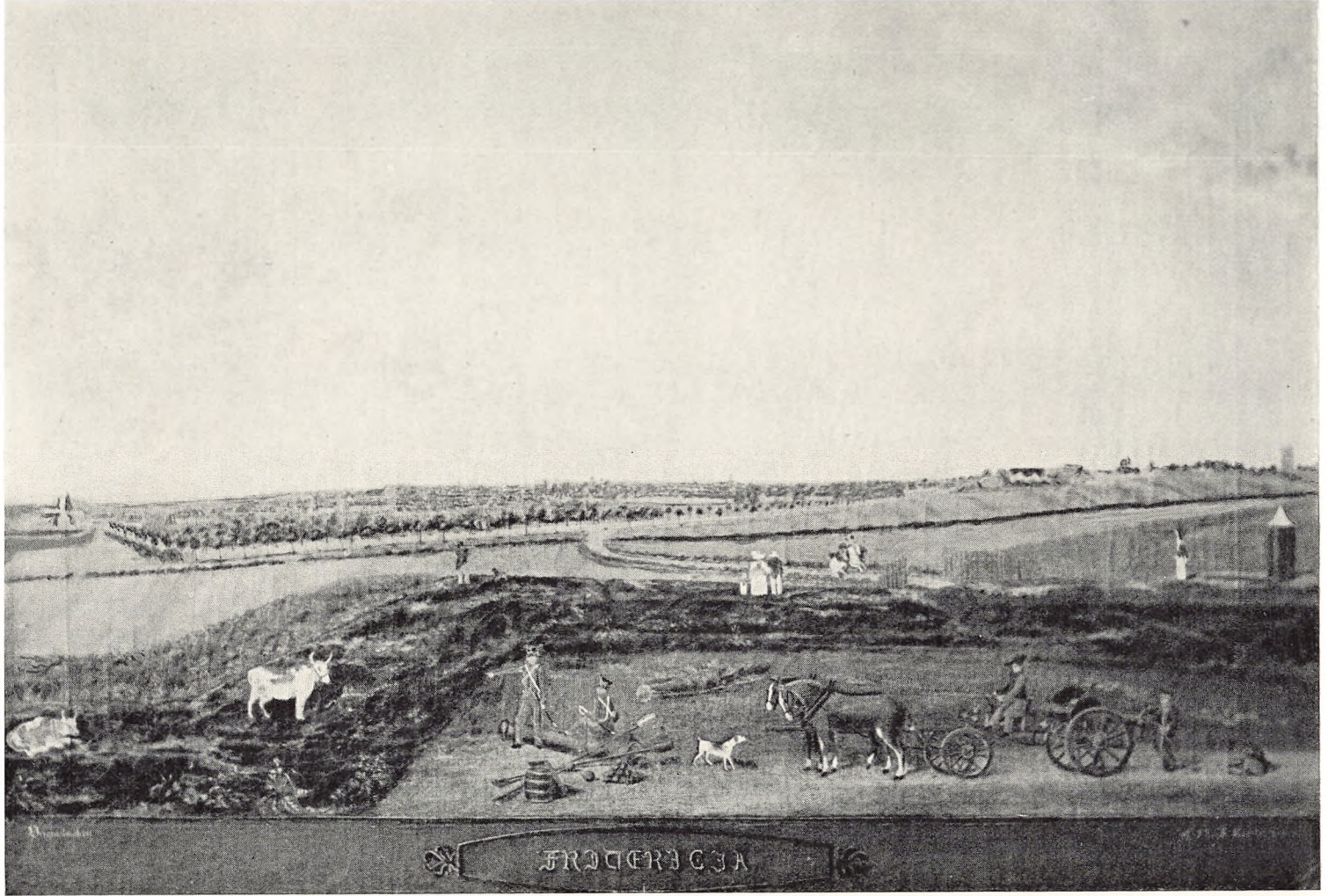
Maleriet viser udsigt ud over byen, set i nordvestlig retning fra kastellet.

I forgrunden en af kastelets små bastioner, med den åbne standplads og den lave, græsklædte fæstningsvold foran. På pladsen ses til højre en hestetrukken kanon på en rød, firehjulet vogn. Til venstre to artillerister med chakot, rød trøje med hvidt krydsbandoler, blå vest og blå bukser. På jorden to kanonløb (uden lavetter), en krudttønde, kugler og et par kanonviskere. En civil person læner sig imod kanonen på vognen. Som yderligere staffage ses et par hunde og på volden to køer, en borger (med hund), der betragter byen i en lang kikkert, og en borgerfamilie (far, mor og barn). Til højre et rødt skilderhus med hvidt, spidst tag, foran det en vagtpost (af fynske infanteriregiment, nu 12. bataljon) med chakot, rød trøje, bandoler, hvide bukser og gevær med bajonet over skulderen. Til venstre for ham spærrer et palisadeværk for adgangen til kastellet, men lågen står åben, og på vejen, der drejer ind fra alleen (jvnfr. kortet nr. 20) kommer to ridende officerer på let stejle heste; den forreste i rød uniform med hvide bukser, på hvid hest med rød sadel; begge har trekantede hatte.

Foran bastionens vold ses *Reformert Marks* bølgende terræn. En lang, lav række buske går tværs gennem hele billedet – det er demarkationslinien. Helt til højre (i nord) ses stubmøllen på Østervold, lidt til venstre for den Reformert Kirke med dens blå tag, så følger Dronningensgades indhak, over den ses i baggrunden katten på Kongens Bastion og straks til venstre for den *Trinitatis Kirke* med de kamtakkede gavle.

Til venstre for kirken ses Kongensgade, hvis forlængelse som en træsmykket alle går gennem hele mellemgrunden, til venstre drejer ind i billedet parallelt med Søndervold, hvis knæk ses yderst til venstre, og fører hen til den vældige *Karolinelunds mølle*; lystanlæggets træer ses bag alleens drejning. I alleen en karet med to heste. Bag alleen den vidtstrakte *Havneeng*, begrænset af trærækken langs den forlængede Prinsessegade og til højre af Jyllandsgades nordsides hvide husrække.

Herover ses mængden af de bebyggede kvarterers røde hustage og over dem den næsten træløse voldlinie; lidt til højre for midten skimtes møllen på Prins Christians Bastion (for enden af Prinsessegade). Længere til venstre ses katten på Prins Georgs Bastion. Noget til venstre oven for kareten i alleen får man øje på *Michaelis Kirkes* røde tag med det lille østtårn (blåt tag). Umiddelbart til højre for den katten på Prinsessens Bastion,

og til venstre for kirken titter *rådhusets* tag frem med klokken på tagryggen. I midten af billedet nogle træer på volden. Helt ude til venstre over Karolinelunds mølle kan man se katten på Holstens Bastion. Den hvide bygning (med 3 kviste) med skilderhuse foran lige over knækket af alleen er *palæet* (jvnfr. nr. 23; de 3 kviste forsvandt ved en restaurering 1834). Den hvide bygning til venstre herfor (ud for enden af tværalleen) er *Hyrups gæstgivergård* (se nr. 22 og 23).

Billedet, over hvis lave, af volden trukne horisont en blegrød solnedgangshimmel løfter sig, giver et levende indtryk af, hvor forholdsvis lidt af byens vældige areal bebyggelsen med dens små, uanselige huse fyldte.

Fredericia 1836

22 Akvarel malet 1836 af prins Frederik (Frederik 7.). Frederiksborg. 20 × 29½ cm.

Påskrift under rammen: F. C. C. 1836.

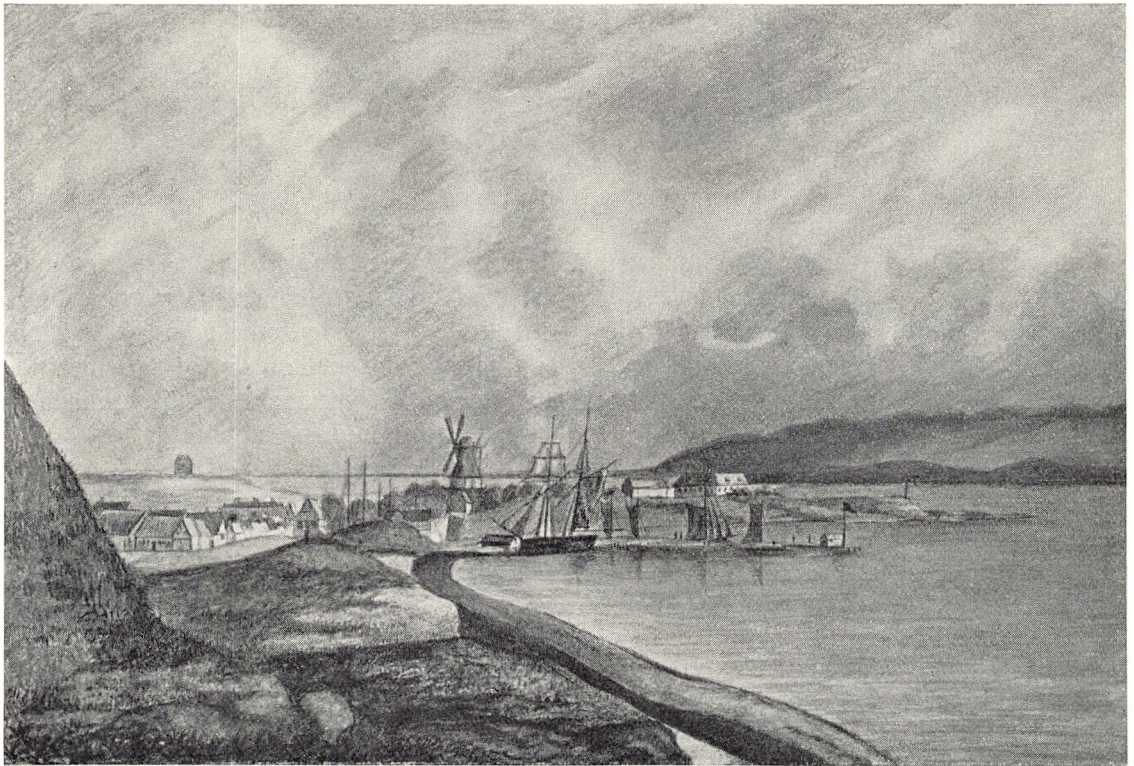
Signaturen F. C. C. betyder Frederik Carl Christian, *prins Frederiks* fulde døbenavn. Billedet er tegnet og farvelagt af prinsen under hans nødtvungne ophold i Fredericia 1834–39 (om dette se nr. 23).

Billedet viser byens sydlige parti set mod øst ud fra Oldenborg Bastion, hvis øverste del ses til venstre i forgrunden. Midt i billedet Søndervold med Delmenhorst Bastion (hvorpå er oprejst en sten) og bag den Pinnebergs Bastion. Neden for volden voldgraven og Snoghøjvejen på dæmningen mellem voldgraven og bugten. Til højre Lille-Bælt (Møllebugten), den fremspringende Skanseodde (med vajende splitflag på Islands Bastion), bag denne atter Lille-Bælt og Fyn med skovklædte bakker omkring Billehave.

Ved enden af vejdæmningen og voldgraven ses den da 28 år gamle *havn*. Til højre havneindløbet mellem molerne; på den sydlige mole (til højre) karantænehus, flagstang med vimpel og et par mennesker. I indløbet ligger 3 fiskerbåde og en smakke. På ydersiden af nordmolen pæleværk til beskyttelse af den. Inden for den rager en topsejlskonnert op. Helt inde i havnebassinet (bag Pinnebergs Bastion) ligger et par tomastede skibe. Foran skonnerten ses toldbygningen og foran den en optrukken båd. Den palisaderække, der her afspærrede havneområdet, kan ikke ses.

Hinsides havnen ses til venstre Brøchners tofløjede bindingsværkspakhus, derefter til højre den højtliggende, dominerende *havnemølle* og neden for den på begge sider *Karolinelunds* trækroner. Lige bag skonnerten hæver Færøs Bastion sig, under den buer Kastelsbugten ind. På *kastellet* ses den firfløjede arsenalbygning og provianthuset (til venstre) med paradepladsen imellem.

Til venstre i billedet de små stråtede huse i kvarteret om Sundegade; det større hus med 3 skorstene er den *hyrupske gæstgivergård* (med have på denne side). Bag husene løfter *Reformert Mark* sig op mod Østervold; her knejser på Sjællands Bastion det gamle *krudttårn* skarpt mod horisonten. Til højre helt ude i baggrunden begrænses synsfeltet af Trelde Næs med dets skov hinsides Lille-Bælt.

Palæet i Fredericia

23 Maleri (gouache på zinkplade) af A. Larsen. Fredericia Museum. 32×43 cm. Gen- givelsen lidt beskåret i venstre side.

Forneden til højre: A. Larsen pinx.

Maleriet må være fra ca. 1835, men om *A. Larsen* vides ikke noget. Det viser den syd- lige del af byen, set fra Havneengen mod Vestervold. I forgrunden den træbeplantede forlængelse af Prinsessegade med ridende og gående, bag den den parallelle Gotersgade, også med gående personer, men uden alletræer. Til venstre mellem de to veje et vand- hul med ånder. De firkantede blokke til venstre herfor er tømmerstabler. Bygningen af bindingsværk helt ude i billedets kant er en beboelsesbygning nær havnen.

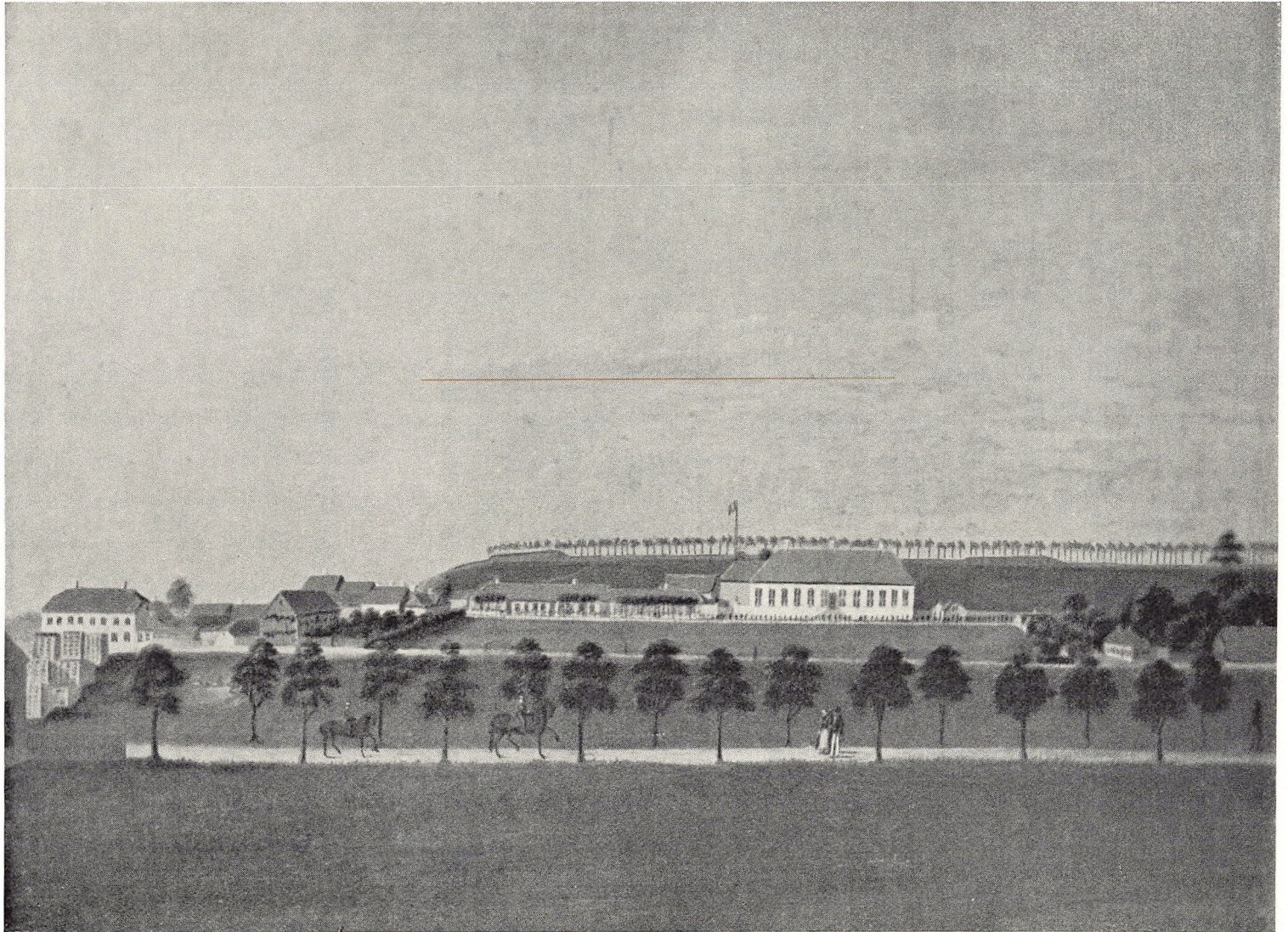
Hinsides Gotersgade ses Magistratsengen hen til Vendersgade, hvor *palæets* lange hvide façade dominerer billedet. Vendersgade er til dels allebeplantet. Til højre ses mellem den og Gotersgade Fynsgade, og til højre for den ses haver bag den ejendom mod Venders- gade, der tidligere hed *Kaptajn Beenfeldts Gård*, ved denne tid tilhørende rebslager Anders Mikkelsen (se nr. 16). Enkelte isolerede huse ud mod Gotersgade og Fynsgade. Til ven- stre for palæet en lav husrække ned imod et buskbeplantet gærde (hvor Oldenborggade nu går). Derefter det bebyggede kvarter på begge sider af Sundegade. Den store, hvide bygning i to stokværk mod Gotersgade er *Hyrups gæstgivergård* (senere kaldt hotel Lille- Bælt), der lå der, hvor tidligere kancelliråd Deichmans gård var (jvnfr. nr. 16).

Bag palæet hæver Vestervold sig op, idet palæets store have bagud til Norgesgade ikke kan ses; dog får man øje på et udsigtstårn af træ med trappe op til og en høj flagstang; det er muligvis det tårn, der lå i palæets have, men det er sandsynligt, at flagstangen med flaget står på volden mellem Holstens Bastion til højre og Oldenborgs Bastion til venstre; begge bastioners katte ses. Hele volden er beplantet med en træække.

Palæet selv er i eet stokværk (uden kviste) med en lang, hvid (af bindingsværk, men pudset), stilfuld façade med 6 store, smårudedede vinduer på hver side af døren, op til hvilken der fører en bred, anselig sandstenstrappe. Ud mod højre var en sidebygning (ses ikke), hvor palæforvalteren boede. Foran palæet var Vendersgade brolagt og havde til- med fortov med fliser – noget enestående i byen; der var ligeledes 2 gadetranlygter (der var kun 3 til i byen, nemlig i Danmarksgade ved hjørnerne af Venders-, Goters- og Prinsessegade). Fra palæets vinduer var der vid udsigt over engene helt op til krudttår- net på Østervold. Det var byens højest takserede ejendom.

Palæet blev opført 1724 af en rig borger, Niels Iversen, på en hidtil ubebygget grund; 1738 solgte han det til generaløjtnant *Christian Friederich v. Staffeldt* (1671–1741, kom- mandant 1732–41), og derefter skiftede det ofte ejere. 1746 boede chefen for 5. jyske na- tionale rytterregiment, oberst *Henrik Stevens*, i det; senere beboedes det bl. a. af over- auditor *Søren Seidelin* og 1763 til 1770 af generalmajor *Christopher Frederik Ingenhaeff* (1703–81, jvnfr. nr. 16). Han blev 1774 byens kommandant, men havde da 4 år før solgt palæet til borgmester, kammerråd *H. M. Richter*.

En fast kommandantbolig ejede byen ikke. Den såkaldte »Byens gård« (se nr. 16) var bolig for chefen for jyske dragonregiment, og 1772 klagede den nyudnævnte komman-

dant, generalløjtnant grev *Conrad Vilhelm Ahlefeldt* (1707–91, kommandant 1772–74) over, at han ikke kunde finde et hus at bo i og henstillede til regeringen at købe palæet til kommandantbolig.

Imidlertid afhændede kammerråd Richters bo 1779 ejendommen til justitsråd *C.H. Wildenradt* (1742–91), der i disse år var landvæsenskommissarius og ledede udskiftningen af skovene i Koldinghus amt. Han solgte igen 1789 huset til provst *L. Hasse* (1737–1821, præst v. Michaelis Kirke 1787–1818), denne atter 1793 til generalauditørinde Kallager, hvorefter det 1794 gik over på den unge prins *Christian August af Augustenborgs* hænder; han udvidede grunden betydeligt og har formentlig anlagt parken. Prinsen var 1789 blevet garnisonskommandant i Fredericia og beholdt denne post til 1803, omend han var borte fra byen i lange perioder. Kort før prinsens død 1810 solgtes ejendommen til Frederik 6., og fra nu af var den i al fald kommandantbolig, men dens berømmelse og betegnelsen »palæet« stammer fra årene efter 1834. Dette år blev den nemlig anvist til bolig for tronfølgerens søn, den 26-årige *prins Frederik*, der af Frederik 6. var blevet forvist til Fredericia, fordi kongen, hans svigerfader, var misfornøjet med prinsens livsførelse og optræden som ægtemand for prinsesse Vilhelmine; 1837 blev parret skilt. Prinsen, der blev yderst populær i Fredericias jævne befolkning, stod under nøje overvågen af kommandanten, den myndige generalløjtnant *Frederik Castonier* (1761–1838, kommandant 1819), der dog ikke kunde hindre, at prinsen bl. a. fik besøg af jomfru Louise Rasmussen. Castonier boede i denne tid i den bruunske gård i Danmarksgade (vestl. hjørne af Riddergade). Prins Frederik blev i øvrigt æresborger i byen og stiftede 1837 »Frederiksklubben«, den ene af byens førende klubber. I palæets store og smukke have ud til Norgesgade havde han (foruden ovennævnte udsigtstårn) et lysthus, hvortil han gerne trak sig tilbage fra den lille hofstat, der omgav ham. Ved hans faders tronbestigelse som Christian 8. i dec. 1839, da han selv blev kronprins, ophævedes hans eksil, og han forlod byen.

Palæet henstod derefter ubeboet. Det blev en del beskadiget under bombardementet 1849, blev 1855 solgt til et konsortium, 1856 nogle dage beboet af Frederik 7., 1864 meget ødelagt ved østrigsk indkvartering og derefter anvendt til bolig for husvilde, indtil det endelig blev nedrevet 1866. Den skønne have, et af fredericiaborgernes yndlingssteder, blev ødelagt, da arealet sidst i 1860'erne kom ind under det nye jernbaneterræn.

Fredericias belejring 1849

24 Maleri og akvarel, begge udført af Chr. O. Zeuthen henholdsvis 1850 og 1849. Frederiksborg. Maleriet $33\frac{1}{2} \times 47\frac{1}{2}$ cm. Akvarellen $23\frac{1}{2} \times 34$ cm.

På maleriet i nederste højre hjørne: Zeuthen. 1850. Fredericia. På akvarellen i nederste venstre hjørne: Zeuthen. 1849.

Begge billeder er malet (efter øjesyn) af *Christian Olavius Zeuthen* (1812–90); han var uddannet som arkitekt, men bestemte sig fra o. 1835 for at blive maler. Som sådan interesserede han sig mest for arkitekturbilleder; hans billeder har derved også historisk-topografisk værdi. Maleriet har oprindeligt tilhørt Frederik 7.

Maleriet (»Parti af Vendersgade i Fredericia under bombardementet 1849«) viser Vendersgade efter bombardementet i maj 1849. Gaden er set fra noget nord for danmarksgadekrydset mod syd, men i meget stærk perspektivisk forkortning. Til højre to svært beskadigede småhuse; over det førstes dør ses et skilt, hvorpå husets daværende grundnummer læses: N°. 294 Litr. b. Det svarer til nuværende Vendersgade 6. Begge er beskadiget ved træffere og det indre brændt ned; det brænder endnu i tagspærene og ryger fra ruinerne, en enligstående skorsten rager op, og der ligger nedstyrtet bjælkeværk og tagsten imellem dem.

Derefter på hjørnet af Danmarksgade murbrokker i stor dyng. Her lå bl.a. slagter Philip Nathans hus (nr. 10), der var det første, som brændte. Bag denne tomt marsjerer et kompagni infanterister ind i Danmarksgade mod højre (vest); forrest ses Dannebrog. På det sydlige gadehjørne tranlygte på lygtepæl; hjørnehuset, tilhørende købmand H. I. Glückstadt (sammenlign akvarellen), er nedbrændt. Længere fremme resterne af den salingske gæstgivergård (nu hotel Victoria); til højre for den ses taget af Michaelis Kirke og en to stokværk høj bygning (købmand Kraghs ejendom). Til venstre for den viser sig det kuppelformede tårntag med kors på Michaelis Kirkes østside.

Gaden skråner nedad, efter Jyllandsgade stærkt. Indtil Danmarksgade er den brolagt med meget toppede brosten med græs imellem. Bredt fortov på hver side. Syd for Danmarksgade er gaden forkørt af kanoner. I gaden adskillige soldater, men ingen civile. I baggrunden for enden af gaden Lille-Bælt med damper. På den anden side skimtes Fyn.

I venstre gadeside ubeskadiget hus med to lindetræer foran og pyntelig midterkvist (prokurator Seidelins hus). Det følgende hus har fået skudt hul i taget. På fortovet hund og gruppe af 3 soldater (en sidder på trappestenen). Det er vanskeligt at se, at Danmarksgade afbryder husrækken, men det må være efter det 3. hus (købmand Duus' hus) og det andet træpar fra venstre. Mellem Danmarks- og Jyllandsgade flere brandtomter. Det første, kun beskadigede, hus er købmand P. Hassings (sammenlign akvarellen). Det store bindingsværkshus på Jyllandsgades nordlige hjørne er Michaelis præstegård. Træet står endnu. Længere nede i gaden skimtes Kaptajn Beenfeldts Gård (1849 tilhørende rebslager Anders Mikkelsen) på hjørnet af Sjællandsgade.

Helt nede ses masterne af et sejlskib med Dannebrog fra mastetoppen; det må ligge lidt vest for havnen.

Akvarellen (»Parti af den nedskudte del af Fredericia under bombardementet 1849«) viser en voldsomt ødelagt grund samt andre beskadigede huse til venstre og i midten. Det er den sydlige side af Danmarksgade hen til hjørnet af Vendersgade; i midten fører Danmarksgade ind i billedet. De omfattende ruiner i forgrunden (betydelige kælderrum, rester af ydermur med stor dør og vinduer, dynger af murbrokker og bjælker m.m.) er resterne af købmand Brøchners anselige gård (nuværende Danmarksgade nr. 6); i baggrunden (hjørnegrunden mod Vendersgade, nu Danmarksgade nr. 8) ses ruinerne af købmand H. I. Glückstadts gård. I døren til Brøchners gård omridset af en soldat. Aftensol over ruinerne.

Huset midt i billedet (på det sydøstlige hjørne af Danmarks- og Vendersgade, jvnfr. maleriet) er købmand P. Hassings. Taget og det indvendige er ødelagt. Over hjørnedøren ses et ulæseligt skilt.

Begge billeder giver et stærkt indtryk af ødelæggelsernes omfang.

Efter nederlaget ved Slesvig 23. 4. 1848 rykkede preusserne op gennem Sønderjylland, og da Fredericia i henhold til ministeriets ordre blev rømmet, besatte slesvigholstenske styrker under general Bonin natten mellem 2. og 3. 5. byen uden kamp. Også overgeneralen Friedrich Wrangel kom til byen med en bataljon preussere, men blev selv kun et par dage; han boede i palæet. Ude i Lille-Bælt lå en dansk eskadre, dampskibet Hekla og 6 kanonbåde under den energiske kaptajn *Steen Bille* (1779–1883, senere kontreadmiral, marineminister 1852–54 og 1860–63). En af Billes kanonbåde rettede 6. 5. i 2 timer ild mod kastellet, hvor det tyske forbundsflag vajede, uden dog at få svar, og 8. 5. beskød derpå hele Billes eskadre kastellet tidligt om morgenen; under et par timers artillerikamp blev arsenalet og kastelsvagten skudt i brand, nogle huse i byen ramt og et par mennesker såret. Bille mistede 6 døde og 14 sårede ved det kække, men meningsløse angreb, der kun kostede fjenden 1 mand; som svar bombarderede tyskerne samme eftermiddag Strib og Middelfart. Den tyske besættelse varede dog kun kort. 25. 5. forlod de fjendtlige tropper atter byen som følge af ordre fra Berlin, afgivet under russisk tryk.

Vinteren 1848–49 foranledigede oberstløjtnant Læssøe, at der blev givet ordre til fæstningens istandsættelse. Arbejdet påbegyndtes 15. 2. 49 under ledelse af oberstløjtnant af ingeniørtropperne *Christian Lunding* (1795–1871), en fremragende dygtig og kraftig officer, der 8. 4. udnævntes til kommandant og dermed fik fæstningens forsvar betroet. Til trods for værkernes meget forfaldne tilstand lykkedes det på nogle måneder ved en vældig anstrengelse, hvori byens borgere tog stærk del, at få voldene udbygget og forbedret, så de virkelig kom i udmærket stand, bestykket med 148 kanoner og 36 morterer. Hele Mølleengen og Ullerup Dal blev sat under vand, og der blev anlagt et blokhus ved Snoghøjvejen foran sænkningen; derimod frembød på nordfronten Randdalens sænkning en dækning for fjenden, man ikke kunde fjerne. Fæstningens besætning blev bragt op på 6800 mand.

23. 4. 49 gik oprørstropperne under Bonin efter sejren ved Kolding mod Fredericia, idet danske styrker forgæves søgte at standse dem ved Gudsø 7. 5. Samme dags aften begyndte *belejringen af Fredericia*, og slesvigholstenerne tog fat på at anlægge skanser, batterier og løbegrave, til at begynde med 4 skanser og 3 batterier. Skanse 1 (på kortet nr. 26 mærket II. B.) lå 125 m syd for Koldingvejen (nu Vejlevej) ved den nuværende Vestre Ringvej, skanse 2 (I. A) nordligere lige nord for Koldingvej; 1 og 2 forbandtes ved løbegrave. Skanse 3 (C. III.) lå ved Egumvej tæt syd for den nuværende Nørremarkskole og skanse 4 (G. IV.) lidt længere mod sydøst, også ved Egumvej. Godt skjult i randdalssænkningen mellem skanserne 3 og 4 (ved jernbanens remise) lå et stort mortarbatteri (E.), forbundet med skanse 4 ved udstrakte løbegrave, der syd for Smalagervej strakte sig øst på hen til Egeskovvej. Et lille mortarbatteri (F.) med flankerende løbegrave blev lagt på Vasebakken over Madsby Enge (ved nuværende Nordbanevej), og endelig placeredes der et kystbatteri ved Sanddalshus (D.).

General Bonin forsøgte først at få Lunding til at overgive sig ved et *bombardement*, da han vidste, at byen helt manglede bombesikre rum. Det begyndte 16. 5. kl. 3 og varede til 20. 5.; den 17. og 18. skød man uafbrudt fra kl. 3 til 20 og 21. I alt blev der afgivet 1045 skud (gennemsnitlig 1 skud hvert 5. minut); voldenes kanoner svarede livligt igen. Under bombardementet søgte næsten alle byens indbyggere over til Fyn; en snes mennesker dræbtes eller såredes, og skaden i byen var meget stor. Over 150 huse kom i brand

i disse dage; især gik det hårdt ud over Danmarksgade, Kirkestræde og Vendersgade. Fjendens sigt punkter var møllen på Prins Christians Bastion og skorstenen på Ahlmanns brænderi ved Prinsens Port.

Da bombardementet ikke førte til byens kapitulation, fortsatte Bonin anlægget af batterier og skanser. Et batteri, blokhusbatteriet (H.), blev lagt ved Hannerup (i skoven ved Kildestien), og herfra lykkedes det 22. 5. at tage blokhuset ved stranden; et par mindre skanser blev lagt i bakken oven for det (ved Bakkestien). Dertil et batteri («Christiansens» eller »højre fløj batteri« (J.)) ved den nuværende Dalgasvej og et ude syd for Sanddal ved stranden (K.). Tanken var fra disse batterier at hindre passage af bæltet, og den anlagte, sydlige landgangsbro ved kastellet blev da også gjort uanvendelig. For nu at ødelægge den østlige bro vilde Bonin anlægge to morterbatterier ved Egeskovvej samtidig med et meget kraftigt, afledende bombardement af byen 3. 6., men anlægget forpurrede ved et energisk dansk forpostangreb samme dag. I de følgende uger skød Bonin dog sine styrker frem nord for byen ud mod Lille-Bælt. Fra 27. 6. påbegyndtes to batterier (P., N.) nord for Hybylund på hver side af Fælledvej, forbundet ved løbe-grave; det østligste kaldtes »venstre fløj batteri«. Ude ved strandklinten nordøst herfor anbragtes to strandbatterier (L., M.). I forbindelse hermed anlagdes to skanser, skanse 5 («Trelde skansen» (O. V.)) ved Kaltoftevej, hvorfra et løbegravssystem førte ned til stranden foran batterierne, og skanse 6 øst for Fælledvej (Q. VI.). Ved et kækt udfald 30. 6. lykkedes det imidlertid at ødelægge og forsinke en del af disse anlæg, og samtidig bevirkede de, at planerne om at sprænge belejringen ved et stort udfald, før fjendens arbejder var fuldendt, nu antog fast form. »Det er vigtigt at sprænge nettet, inden snøren trækkes til«, skrev oberst Lunding allerede 5. 6. til overkommandoen, og 16. 6. gav krigsministeriet hærens overgeneral, F. Bülow, frie hænder til at handle.

De 3 måneders belejring havde for byen betydet, at 49 huse var helt nedbrændt og 210 mere eller mindre beskadiget. Garnisonens tab var 47 dræbte, 111 sårede og 10 fanger, slesvigholstenernes 31 dræbte, 91 sårede og 3 fanger.

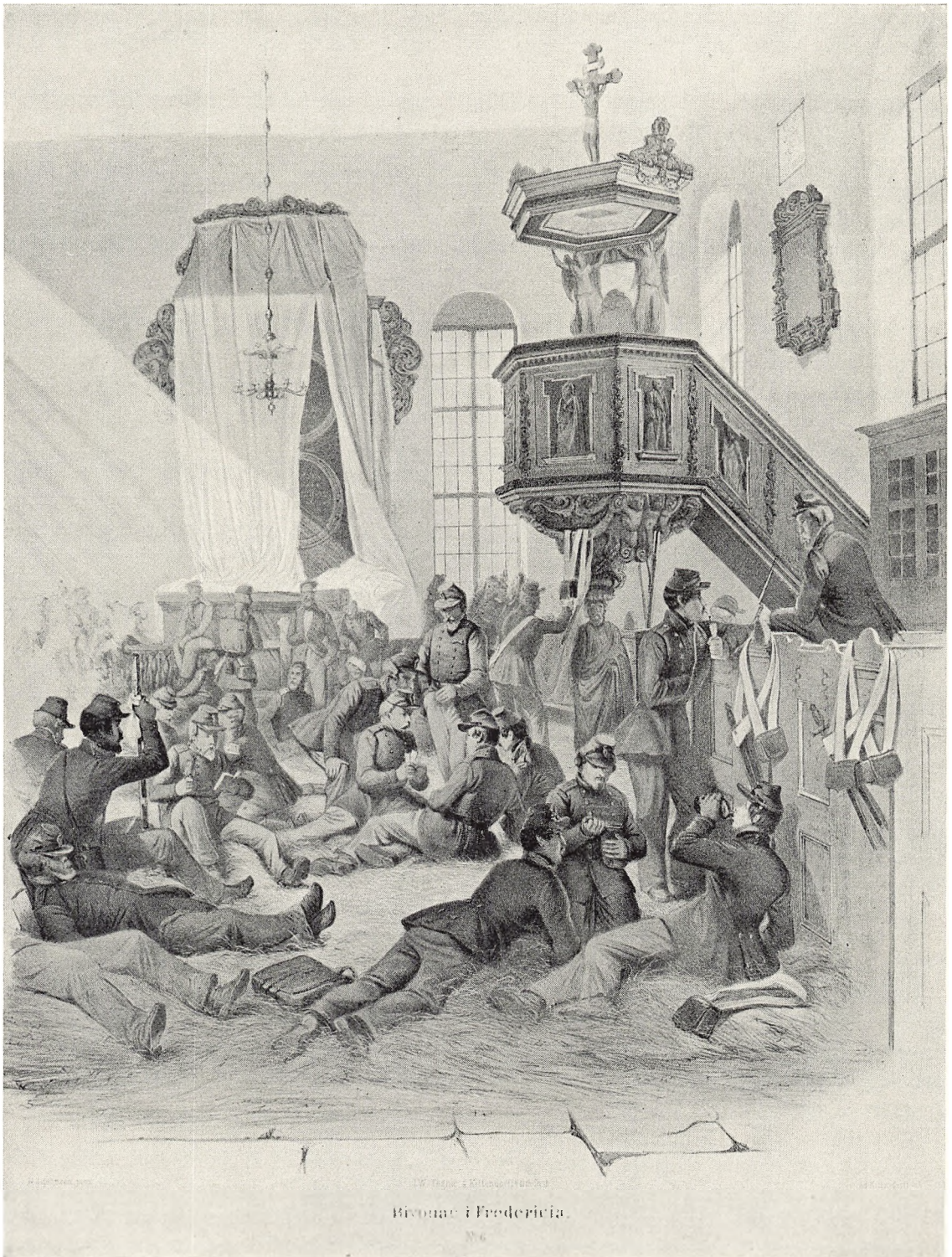
Fredericias belejring 1849

25 Litografi af Ad. Kittendorff efter grisaillemaleri (på Frederiksborg) af Niels Simonsen. 40 × 29½ cm.

Påskrift forneden:

N. Simonsen pinx. / I. W. Tegner & Kittendorff's lith. Inst. / Ad. Kittendorff lith. / Bivouac i Fredericia. / No. 6.

Det for litografiet til grund liggende maleri er malet 1849 af *Niels Simonsen* (1807–85), der hørte til vore mest folkelige og populære genremalere. I sit emnevalg viste Simonsen altid udpræget sans for at efterkomme publikums ønsker; snart var det tirolske gemsejægere, snart algierske pirater, svensk almue eller effektfulde historiske optrin, han fremstillede i en livlig stil, med anekdotiske småtræk. Hans vældige, brogede produktion vurderes i vore dage ikke højt som malerkunst trods hans ubestridelige, tekniske dygtighed

Bisdom i Fredericia.

og betydelige talent som bataljemaler. Både 1848–50 og 1864 slog Simonsen sig på patriotiske motiver og malede talrige, som regel meget yndede og ved litografier vidt udbredte billeder.

Litografiet er udført i begyndelsen af 1850'erne af vor fineste litografiske kunstner *Adolph Kittendorff* (1820–1902). Noget af det bedste han ydede, var en serie af kridtlitografier, kaldet »Scener af livet i felten« (1850–53), hvoraf dette er nr. 6 i hæfte 2, efter malerier og tegninger af F. C. Lund og Simonsen med motiver fra treårskrigen 1848–50. Kittendorffs mest udbredte arbejder blev udsendt i en vældig serie på 186 blade, kaldt »Billeder efter danske malere«; de blev fremstillet på den af ham grundlagte litografiske anstalt, der bestod fra 1850 til 1893 (I. W. Tegner & Kittendorff).

»Bivuak i Fredericia« viser soldater i hvil i *Trinitatis Kirke*; ligesom Reformert Kirke under belejringen 1849 var beslaglagt af militæret til arsenal, benyttedes Trinitatis Kirke i 4 måneder til bivuak for danske soldater og opholdssted for tyske fanger. Kvarteret omkring kirken blev næsten ikke ramt under bombardementet. Gudstjenester afholdtes i denne periode under åben himmel på Reformert Mark.

Soldaterne ligger i kirkens østlige parti. Kirkerummet er hvidt (som nu igen efter 1947), ligeså loftet. Vinduerne er lavere end nu (forhøjede 1890); det til venstre for alteret er udeladt. Fra det østligste vindue i nordsiden falder et stærkt sollys skråt ind i kirken – unægtelig et dristigt påfund! For altertavlen (bruskbarok fra 1691) er der hængt et forhæng til beskyttelse, således at der kun ses lidt af snitværket og af maleriet af nadveren (foroven, kun rammen gengivet) og indskriften (forneden). Kristusskikkelsen øverst mangler.

Under altertavlen ses alterbordet (ikke det nuværende) og lidt af knæfaldsskranken. Lysekronen i loftet er formentlig den af Hans Bonnesen 1705 skænkede (nu midt i kirken).

Til højre ses den bruskbarokke prædikestol fra 1690; kunstneren har dog langt fra gengivet dens enkeltheder nøjagtigt. Dog ses af figurerne på hovedstykket Markus (t. v.) og Lukas (t. h.), mens Matthæus (helt t. v.) kun skimtes; på trappen ses kun den øverste figur, Moses. Skikkelsen, der bærer prædikestolen, er alt for høj, hvorved hele stolen hæves meget betydeligt op over dens virkelige højde over gulvet. På lydhimlen mangler en stor del af snitværket, og krucifikset er vendt anderledes end nu. Rimeligvis hænger nogle af afvigelserne sammen med, at både prædikestol og altertavle blev restaureret 1936.

Til højre ses et af de 1861 fjernede sidepulpiturer; kirkestolene er også de gamle før 1861.

Epitafiet bag prædikestolen (over sognepræst Christen Borch, død 1718) er meget unøjagtigt gengivet. I muren over epitafiet ses den kvadratiske sten, der bærer Frederik 3.s kronede monogram og datoen 1655 29. maj, og som kongen skal have knælet på ved grundstensnedlæggelsen denne dag. Stenen sidder nu på sydmuren længere mod vest (mellem 1. og 2. vindue fra vest).

De soldater, der befinder sig i kirken, er mest infanterister af 5. liniebataljon. De danner grupper, der ligger eller sidder i halmen på gulvet, enkelte stående, en sidder oven på kirkestolene. Man spiller kort, skærer brød, drikker af feltflasken, læser, ryger pibe (trods brandfaren i halmen), pudser gevær, sover eller ser til. Til venstre en hornblæser

(skuldertegn). På kirkestolene og i prædikestolens snitværk hænger udrustning: sabler, geværer, tasker; andre genstande på gulvet.

I baggrunden bevogter dansk infanterist slesvigholstenske fanger: jægere (eenradet frakke), husarer, dragoner; en sidder på en madras, en anden er såret i hovedet. Andre fangegrupper helt til venstre og foran østvinduet til højre.

Udfaldet fra Fredericia 6. 7. 1849

26 Litograferet generalstabskort over omegnen af Fredericia, udarbejdet til Budde-Lund: Fredericias Armering, Indeslutning, Bombardement samt Forsvar (1856). Originalens målestok 1 : 35000. 42 × 36 cm.

På kortet forklaring af signaturerne A–Q (slesvigholstenernes skanser og batterier) og 1–15 (fæstningens bastioner, porte og forskansninger), omtalt i teksten til nr. 24. Forneden til højre: Andr. Hansen's lith. Inst.

Planen til *udfaldet fra Fredericia* skyldtes overkommandoens chef, generalmajor *F. Bülow*. Den var på een gang klog og dristig. Den gik ud fra den foreliggende situation. De kæmpende styrker fordelte sig juni 1849 på 3 operationsområder. I århuseggen befandt de tyske forbundstropper (general Prittwitz) sig over for generalmajor *Olaf Ryes* korps, foran Fredericia lå general Bonins slesvigholstenene, og endelig havde andre forbundstropper (general Bauer) stilling i Sundeved over for generalmajor *de Mezas* korps på Als. Bülows plan var nu at trække dele af Ryes og de Mezas styrker til Fredericia, så der her opnåedes en anselig overlegenhed over for belejringshæren, og derefter ved et kraftigt udfald at sprænge denne.

Allerede midt i maj havde Bülow udkastet planen, men først 16. 6 fik han frie hænder, og 20. 6. modtog Rye og de Meza ordre om at afgive henholdsvis 4 bataljoner plus et batteri og 1 brigade plus et halvbatteeri til Fredericia. Ryes tropper indskibedes i allerstørste hemmelighed fra Helgenæs 30. 6. og 2. 7. til Bogense; først 5. 7. fik Prittwitz klarhed herover. De Mezas afgivne afdelinger sejlede allerede 21. 6. til Fåborg. Rye og de Meza fulgte begge selv med. De følgende dage førtes forstærkningerne over bæltet, så Bülow 5. 7. om aftenen rådede over i alt 24000 mand i fæstningen mod Bonins 14000 udenfor. Troppeoverførslerne havde ikke undgået slesvigholstenernes opmærksomhed; muligheden for et udfald stod klar for Bonin, og visse forholdsregler var truffet – især var hans venstre fløj (nord for byen) forstærket. Hele dagen 5. 7. bombarderedes desuden byen og overfarten. Men Bonin vidste f. eks. ikke, at Ryes korps var blevet overført.

Udfaldet begyndte 6. 7. kl. 1 i tåget mørke (men dog måneskin) og skete fra 3 steder på nordfronten. Langs Østerstrand, dels neden for, dels oven for klinten, gik *Ryes* brigade (5100 mand) frem mod Kirstinebjærg, Trelde og Egeskov, mens samtidig *de Mezas* brigade (5200 mand), der betegnedes som avantgarden, rykkede ud gennem såvel Kongens Port som en poterne (en nyanlagt smal udfaldstunnel i volden mellem Dronningens og Prins Christians Bastion); dens mål var Egum og Stallerup. Disse to brigader dannede første udfaldsstyrke sammen med kavalleriet (400 mand). De efterfulgtes henimod 2-tiden af henholdsvis generalmajor *C.F. Moltkes* brigade (3700 mand) og generalmajor *F.A. Schleppegrells* brigade (4700 mand). I alt deltog 19400 mand i udfaldet. Fra Danmarks Bastion fulgte Bülow slaget, til han ved 3-tiden sluttede sig til Schleppegrells styrke.

De Mezas venstre fløj kom hurtigt i kamp med fjenden i skanse 4 og løbegravene der, som efter en kort, men blodig strid blev taget sammen med det store morterbatteri. Der udviklede sig derpå en heftig kamp om skanse 3; oprørernes tropper her fik imidlertid

De fjendtlige Verker.

A. Redoute I.	J. Høire Fløibatteri.
B. Redoute II.	K. Batteri foran Ertiso.
C. Redoute III.	L. Strandbatteri Nord paa.
D. Batteri ved Sandelskansen.	M. Strandbatteri Sønd paa.
E. Det store Martensbatteri.	N. Væstre Fløibatteri.
F. Det lille Martensbatteri.	O. Redoute V.
G. Redoute IV.	P. Væstre Martensbatteri.
H. Blakhusbatteri.	Q. Redoute VI.

Fæstningen.

1. Oldenburgs Bastion.	6. Kongens Bastion.
2. Holsteen.	7. Danmark.
3. Messig.	8. Norge.
4. Prindsessen.	9. Dødvandst.
5. Prinds Georg.	10. Kongens Port.
6. Prinds Christian.	11. Prindsens Port.
7. Dronningen.	12. Havne Porten.
13. Vore Bæstlandskevinger ved Gøldingsveien.	

1:10000

forstærkning og trængte ved 2½-tiden danskerne tilbage. Situationen ved Egumvejen var kritisk, indtil de Meza fik sat et dristigt angreb ind fra sin højre fløj; det kastede fjenden tilbage i uorden; yderligere kom Schleppegrells folk nu til, og ved 3½-tiden rømmede slesvigholstenerne skanse 3.

Imens var Ryes forreste afdelinger nået frem langs stranden, havde stormet venstre fløjbatteri og banet vej frem her, men i mørket indviklede de efterfølgende tropper sig i voldsomme kampe om løbegravene op mod Treldeskansen. Morterbatteriet blev taget, men ved 2-tiden kom det her til slagets hårdeste kampe om denne skanse, hvis besætning blev undsat ved et modangreb; skansens styrke var en overraskelse for Ryes folk, som kom i en uafbrudt ild fra den. En modig storm blev afslået, og brigadens tab var meget store. Men andre af Ryes afdelinger var længere ude nået op gennem klintens kløfter, hvorfor det mandskab, slesvigholstenerne påny førte frem til hjælp for Treldeskansens besætning, af frygt for afskæring standsede og veg tilbage til Ryttergrøften. Hertil bidrog også en skyttekæde, som Rye selv førte frem vest om skansen; under denne manøvre faldt Rye ved 3-tiden (ved Nordre Kobbelvej vest for Kirstinebjerg). Stadig holdt Treldeskansen stand, forsvaret både med dygtighed og tapperhed; flere stormangreb sloges tilbage, og først, da Bülow havde sendt forstærkning ud, og det var blevet lyst, førte et stormangreb fra alle sider til dens fald henimod kl. 4. Noget forinden havde de Meza afslået et modangreb i centrum ved Ryttergrøften, og fra dette tidspunkt veg slesvigholstenerne uafbrudt, efterhånden med karakter af flugt; herunder led de store tab ved Egeskov, Vejlbj og udløbet af Rands Fjord, hvor marinens kanonbåde beskød dem. Kampen drev nu vest over. Hen på morgenstunden kæmpedes der især ved Stallerup og Bredstrup. Batterierne og skanserne vest for Fredericia blev rømmet uden kamp undtagen skanse 2, der blev stormet af friske tropper, udsendt af oberst Lunding inde fra fæstningen. De sidste kampe fandt sted henimod 8-tiden om overgangen over Elbodalen ved Havreballe. Ved Elbodalen standsede forfølgelsen, og de udmattede, men sejrsglade tropper vendte for størstedelen tilbage til byen. Og allerede 10. 7. standsede en våbenstilstand med Preussen krigen indtil videre.

Sejren var meget dyrt købt. De danske tab var 512 døde, 1344 sårede og 35 fanger, slesvigholstenernes 202 dræbte, 835 sårede og 1963 fanger. Det erobrede bytte var stort.

Forklaringen på de store danske tab må tildels søges i selve slagets karakter: angreb på stærkt befæstede stillinger, der tilmed som regel blev både dygtigt og tappert forsvaret, men skyldtes også fejl i angrebsplanens enkeltheder, såsom at troppestyrker uden terrænkendskab skulde indlede angrebet, og at man ved planens udarbejdelse ikke havde taget tilstrækkeligt hensyn til Treldeskansens forsvarskraft. Men både strategisk og taktisk var udfaldet fra Fredericia en af de smukkeste bedrifter i dansk krigshistorie. Æren herfor var Bülows; at sejren virkelig blev vundet, skyldtes i første række mandskabets tapperhed og kampvilje.

Udfaldet fra Fredericia 6. 7. 1849

27 Maleri af J. V. Sonne 1864 (byrådssalen, Fredericia Rådhus). 217 × 435 cm.

Signeret forneden til højre: I. Sonne 1864.

Maleriet er udført på bestilling af en komite, nedsat på sjettejulidagen 1861 med det formål at tilvejebringe et stort maleri af sejren ved Fredericia. Pengene blev indsamlet på forskellige måder, bl. a. ved tegning af bidrag, men det indsamlede beløb slog ikke til, og maj 1866 måtte byrådet træde til og bevilge restbeløbet, mod at kommunen blev ejer af maleriet. Billedet blev udstillet på Charlottenborg 1865 og blev ophængt i byrådssalen på rådhuset 14. 11. 1866. På Frederiksborg findes en tegnet, farvelagt skitse af Sonne, et forarbejde til maleriet; den var oprindelig i Orla Lehmanns eje. Kompositionen i skitsen afviger på mange punkter fra det endelige maleri.

Kunstneren *J. V. Sonne* (1801–90) hører til vore betydeligste malere i 19. århundrede. Han opholdt sig i mange år i Italien (1831–41); efter hjemkomsten søgte han at tage N.L.Høyens parole op: at skildre dansk folkeliv. Til hans mest berømte værker hører malerier som »De syge, der sankthansnat hviler ved Helene Kilde« (1847), »Landlig scene« (1848), »En ligfærd« (1859) og fremfor alt frisen på Thorvaldsens Museums ydermur med skildringen af mesterens hjemkomst (1846–50). Under treårskrigen og krigen 1864 samt både mellem krigen og efter malede Sonne et stort antal billeder med emner fra krigen. Sonne drev ihærdige studier i felten; han færdedes med hæren overalt, og også under fredericiaslaget iagttog soldaterne en lille civilklædt mand med grå hat, der uanfægtet spadserede rundt mellem skanserne og gjorde skitser. – Det er ikke ved farven, at Sonnes bedste billeder hævder en smuk plads i dansk malerkunst, men derimod ved kunstnerens usædvanlige sans for enkel monumentalitet og indtrængende stemning. Han har helt sin egen stil. Hans slagbilleder er kunstnerisk N.Simonsens meget overlegne; ligesom i Sonnes andre billeder er stemningen som oftest det, der holder slagbilledets mange enkelt-heder sammen – ikke mindst gengav han gribende den lykkelige, selvforglemmende, næsten inderlige tapperhed, der syntes særegen for Fredericia og Isted; dygtigt fremstillede han den levende skikkelses bevægelser. Krigens gru mærker man derimod kun lidt til i Sonnes billeder.

Maleriet, hvis titel lyder »Slaget ved Fredericia den 6te juli 1849. Efter at de fjendtlige batterier er tagne og slaget vundet, støder de danske tropper under forfølgelsen ved Hejse Kro på en fjendtlig artilleripark«, er ikke et af hans bedste krigsbilleder; det er især mat i farven. Dog udmærker det sig ved sin sikre komposition, men virker mindre frisk end hans ældre værker af denne art.

Billedet skildrer en episode henimod slagets slutning. Under forfølgelsen af slesvigholstenerne opdagede kaptajn *J. E. A. Magius* (1816–84), fører for 1. kompagni af 3. jægerkorps under Schleppegrells brigade, fra egnen tæt nordvest for Stovstrup, at en væsentlig del af fjendens *artilleripark* stadig befandt sig på marken tæt ved gamle *Hejse Kro* (stedet er nu på gården Thuresensmindes mark tæt vest for landevejen, nordøst for den nuværende Hejse Kro). Parken bestod af knap 100 ubespændte vogne, tusinder af granater og kanonkugler, men kun et par kanoner, da de fleste af disse var kørt væk under slagets forløb. Han besluttede sig til at bemægtige sig den, skønt kompagniet kun havde få patroner tilbage, og rykkede hurtigt frem med sine folk, ledsaget af en deling af 2. kompagni under premierløjtnant B.F.J.Thorkelin og en deling af 3. kompagni under

premierløjtnant Schleppegrell, i alt ca. 150 mand. Slesvigholstenerne rømmede uden kamp pladsen, men kort efter blev Magius' styrke anfaldet af 2 kompagnier af 10. slesvigholstenske bataljon, der oprindeligt havde stået vest for Fredericia, men nu var på vej sydvestover; de angreb fra Stovstrup Skov. Magius, der inden sin fremrykning havde anmodet om hjælp, fik nu denne sendt fra Schleppegrell i form af 4. kompagni, kaptajn R. L. Münnich, og 1. deling af 2. husareskadron, premierløjtnant Ludvig Castenskiold, samt en raketvogn; disse enheder kom fra Stovstrup, og samtidig ankom et detachment af 2. forstærkningsjægerkorps fra Fuglsang Skov; det var fulgt efter slesvigholstenerne. Efter en kort ildkamp, hvorunder slesvigholstenerne to gange søgte at generobre pladsen, retirerede fjenden mod sydvest.

Sonnes fremstilling gengiver situationen på det tidspunkt, da kampen om parken er endt, og slesvigholstenerne retirerer. Imidlertid har han behandlet virkeligheden temmelig frit i flere henseender.

Helt ude til venstre ses Vejle-Snoghøj chausseen og i forgrunden den krydsende landevej Børup-Stovstrup. I den nordlige vinkel mellem disse veje var artilleriparken placeret. Til højre ligger kroen, der dog er flyttet ikke så lidt nærmere vejkrydset, end den virkelig lå; forrest en rejsestaldbygning, bag den ses gennem den åbne vognport det også stråttækte stuehus. I baggrunden til venstre for midten af billedet det stråttækte tag af gården Snurom, omgivet af træer. Andre steder i horisonten skimtes flere gårde.

Billedets handling falder i 3 hovedgrupper: De bortdragende, flygtende eller fangne slesvigholstenerne til venstre og i baggrunden; scener i den erobrede artilleripark i centrum; de fremrykkende infanterister til højre. Ind i denne handling er føjet nogle enkeltoptrin af dramatisk, gribende eller rørende art.

Ude til venstre marsjerer en kolonne af pikkelhuebærende slesvigholstenerne bort mod venstre tværs over chausseen, ledsaget af ridende officer; enkelte soldater flygter ind gennem buskadsen ved vejen; en officer i brun kappe går tungt, støttet til sin sabel; et par pikkelhuer på vejen. I forgrunden ved vejgaflen hænger en kobberkedel i en trækrog over et udbændt bål mellem et par store sten; foran på vejen et par kopper, brænde til bålet op ad stenen.

Foran chaussehegnet (hyld, popler) ses parkens telte (af forskellig type). Det forreste er omstyrtet, på telttværstangen en vissen krans. I forgrunden skilt på stang med de slesvigholstenske farver: blå, hvid rød; på skiltet står: Schleswig-Holsteinsch Artillerie Parck. På det andet telt vajer endnu oprørernes trikolor, men en dansk jæger er ved at klatre op for at fjerne den; en anden jæger kigger ind i teltet. I det tredje telt et hul; foran teltet danske jægere og slesvigholstenske fanger. I baggrunden til højre for dette telt ses flere telte; derimellem række af trævogne, foran dem en mortar og 3-4 kanoner; mellem dem flygtende slesvigholstenerne. En brændende trævogn trækkes bort. Til højre helt i baggrunden lang række af høje trævogne; også her brænder en. Flere steder stiger krudtrøg op.

I forgrunden i billedets centrum et sejrsoptin: 3 danske jægere i deres brungrønne uniformer og – som alle de danske soldater – med små grønne bøgegrene foran på huerne

har spændt heste for en fjendtlig kanon og kører den i trav ud af parken. Soldaten på den forreste hest i trespandet (hvis skagle er kommet ind under den følgende hests forben) vinker jublende; den ene mand bagved løfter en erobret slesvigholstensk trikolore; på kanonen to fangne soldater. Bag dem til venstre en tysk hornblæser på hvid hest, der føres ved tøjlen af dansk jæger. Gruppen på trespandet hilses med begejstring af en deling jægere, der rykker frem til fods, med gevær med bajonet på skulderen; en af dem er steget op på en jordvold i vejsiden og svinger henrykt sin hue; han har Sonnes egne træk. I forgrunden af denne gruppe en officer i brungrøn uniform med kappe; han peger med dragen sabel frem mod trespandet med den erobrede kanon, mens han drejer hovedet om mod et par højere officerer til hest; han er artilleriparkens erobrere, føreren for 1. kompagni af 3. jægerkorps, kaptajn *Magius*. Den ridende officer, han henvender sig til, har generalmajor *Schlepperegrels* træk, brigadens chef, der må tænkes at være kommet til for at iagttage aktionens resultat. Den anden er hans adjutant. De to højere officerer følges af en ordonnans af gardehusarerne. Til venstre for de vinkende soldater ses en anden officer i lyseblå husaruniform på hvid hest. Til højre for den omtalte officersgruppe rykker artillerister frem, og til venstre for gruppen i baggrunden rækker af husarer.

Til højre i billedet stormer helt i forgrunden et kompagni af 5. linieinfanteribataljon, i blå uniformer med røde kraver, med påsatte bajonetter frem fra kroen gennem den åbenstående vognport, anført af en dekoreret løjtnant med dragen sabel; de skal øjensynlig foretage et angreb uden om vejgafflen på de vigende fjender hinsides chausseen; ansigter og bevægelser er præget af beslutsomhed og begejstring; en af dem løfter som et sejrstrofæ en pikkelhue højt til vejrs på spidsen af sin bajonet. Gennem vognporten skimtes efterfølgende geledder, bataljonens fane og en kaptajn til hest; fra kroens stuehusdør kigger en soldat frem; han holder en stor klukflaske og løfter et glas i højre hånd.

Af de isolerede, af dramatik prægede grupper, der er indføjede i sceneriet, ses til venstre 3 personer: en på en udbredt kappe liggende, dødeligt såret slesvigholstensk officer, med lukkede øjne og åbnet, mørkeblå uniformsfrakke; en menig soldat (hans oppasser?) i blå uniform med rød krave, opslag og huekant knæler bag ham og støtter hans overkrop, idet han overrækker den såredes sabel til en dansk jæger i brungrøn uniform; denne betragter med beklagelse den døende; på vejen pikkelhue og chakot samt feltflaske – længere til højre to geværer og to pikkelhuer. Bag denne gruppe føres slesvigholstensk soldat med blodpletet armbind bort som fange af dansk jæger. – I billedets centrum ligger på vejen en væltet, tohjulet marketendervogn, der er kommet kørende fra Stovstrup; hesten ligger i seletøjet på vejen. En ældre dame knæler forfærdet ned med foldede hænder, mens marketendersken, en ung pige, knælende lægger armene om hendes hals og gemmer hovedet bag hendes; på jorden den unge piges hat, et par flasker m.m. og en vintønde med påskrift »Kümmel« (kommenakvavit). En hvid spids sidder og iagttager en brun setter, der løber med de fremstormende infanterister. – Ved venstre vognportfløj en lille gruppe danskere og fangne slesvigholstenere; en dansk soldat forbinder sin sårede arm (på billedet ses ingen faldne). Endelig ses til højre bag højre portfløj under et hyldetræ kroens folk (familien Iversen); kromanden rækker de danske soldater mælk af et fad, hans kone tager en i hånden; under et hyldetræ den gamle bedstefar og kromandens lille søn, der slutter venskab med en af infanteristerne. Over hele sceneriet blå morgenhimmel med lette skyer.

Karakteristisk i dette billede for Sonne som maler er, foruden den omtalte stemning, dels den sikre komposition med de modgående bevægelser og den vellykkede massevirking med flugt og fart, dels den lidet individualiserende behandling af soldaterne, der alle ligner hinanden, og af hestene, og endelig enkeltmotivernes faste underordning under helhedsindtrykket.

Monumentet over de faldne 1849

28 »Soldater som begraver deres faldne kammerat«, bronzerelief på granit, udført 1851 af H. V. Bissen. Trinitatis Kirkegård, Fredericia. 170 × 201 cm.

Af de faldne danske soldater i slaget ved Fredericia begravedes 372 i en stor *fællesgrav* ud mod den vestlige side af Trinitatis Kirkegård 8. 7. 1849. I graven ligger endvidere 60 faldne under belejringen og i slagene ved Kolding og Gudsø.

Da graven var sunket sammen foråret 1850, overdroges det året efter til bygningsinspektøren for Jylland, den fremragende arkitekt *M. G. Bindesbøll* (1800–56, Thorvaldsens Museums bygmester) at give udkast til en gravhøj. Allerede marts 1850 havde en komite udsendt opfordring til at tegne bidrag til et nationalmonument for fredericiaheltene. Der indkom i alt godt 10.000 rigsdaler. Bindesbølls ide blev fulgt. Den mægtige gravhøj, beplantet med høgetræer, omgives af en mur af granitkvadre, 1,6 m høj, 50 m lang og 14 m bred. På den øverste, slebne stenrække er indhugget navn og hjemsted, bataljon og nummer for alle de faldne, udført 1857 af stenhuggermester *H. A. Kleving* fra Flensborg. På midten af vestsiden ud mod Kongensgade rejstes en svær blok af sleben norsk granit, hvorpå relieffet skulde anbringes. Udkastet til dette skyldtes også Bindesbøll, der forelagde sin ide for *Bissen*, som i august 1850 havde påtaget sig at udføre relieffet. Dette blev påbegyndt marts 1851 og var færdigt 15. 8. samme år. Det blev derefter støbt hos den ansete bronzestøber *C. F. Holm*, og indvielsen fandt sted på sjettejuledagen 1853.

Relieffet er ganske enkelt i sin komposition; det omfatter tre skikkelser i naturlig størrelse: to soldater, der lægger en falden kammerat i graven, idet de bærer ham under armene og knæene; den faldne, der er i fuld uniform (som de, der ligger i fællesgraven), har lukkede øjne og slapt nedhængende højre arm, mens venstre hviler i skødet. For neden ses den opkastede jord og spaden, hvormed graven er kastet, og bagved danner soldaternes opplantede geværer en pyramide, over hvilken en krans med bånd er ophængt.

Relieffet er formodentlig Bissens mest umiddelbart gribende værk og et af dansk billedhuggerkunsts ypperste, skønneste og mest storladne kunstværker. Det har i komposition og i holdning stærk tilknytning til den græske oldtids kunstneriske idealer. Kunsthistorikeren, dr. Haavard Rostrup, vor fineste bissenkender, siger om det: »I fine rytmske bevægelseskurver følger de tre skikkelser sig til hinanden. Man føler vægten af den døde soldat i de to andres bøjede rygge, og kompositionen ligesom lukker sig sammen over ham. De krydsende linier i geværpyramiden bagved understreger figurernes bevægelsesretninger og angiver takten. Høstklar resignation, tysthed og mildt vemod er grundakkorderne. Og derved, at det er det samme ansigt, der sidder på de tre mænd, den døde og de to levende, hæves hele scenen op i uvirkelighedens sfære og forlenes med et præg af stille mystik, der gør indtrykket endnu mere storladent«. Og mellem relieffets bronze og granitstenen findes et smukt stofligt og koloristisk sammenspil.

Bülow

29 Kolossalbuste i bronze, udført 1858–59 af H.V.Bissen, på granitfodstykke. Rådhusstorvet, Fredericia.

På soklen: Generallieutenant / F.R.H.Bülow / Scierherren i / Fredericia-Slaget / d. 6. Juli 1849. / Hans Støv hviler paa Dybbøl Kirkegaard.

Ideen til en buste af sejrherren fra Fredericia blev fremsat af *Orla Lehmann* (amtmand i Vejle amt 1848–61) ved sjettejulfesten 1858 under festmiddagen i ridehuset efter afsløringen af landsoldaten. Der blev straks nedsat en komite med generalløjtnant C. F. Moltke som formand; en indbydelse til tegning af bidrag, udsendt en måned efter Bülows dødsdag 16. 7. 58, indbragte ikke mindre end godt 6.000 rigsdaler, langt mere end nødvendigt. Bissen påbegyndte modelleringen – på grundlag af et portræt – i november, og afsløringen skete ved sjettejulfesten 1859. Triumfbuen over busten blev rejst 1880.

H. V. Bissen har fremstillet general Bülow, som han plejede: brystbillede på konsol i feltherrekappe som antikt draperi med bred sværdrem over højre skulder og brystet; karakteristikkene er rammende, omend ikke særlig dybtgående. I Bissens produktion udgør busterne en omfangsrig del; han har udført over 180 – en mægtig arbejdsindsats. Så godt som alle sin samtids fremtrædende personligheder i politik og åndsliv fremstillede han, som oftest i vellignende, godt karakteriserende portrætter – altid i antik stil, draperet eller udraperet. Bissens vældige indsats på portrætbustens område blev for lang tid normgivende for publikums ideer om, hvordan en officiel, monumental buste skulde være.

Frederik Rubeck Henrik Bülow blev født 4. 2. 1791 i Nustrup ved Gram som søn af godsejer, senere generalmajor F. R. C. Bülow (1744–1819). Kun 9 år gammel kom han til søs, men rømte 1802 i Bergen og fik nu sit ønske om militæruddannelse opfyldt. 1805 begyndte han i Rendsborg, kom året efter på militærinstituttet i København og deltog 16 år gammel som fændrik i udfaldet mod englænderne 1807. Her som gang på gang senere udviste han stor uforfærdethed og dristighed. 1809 blev han sekondløjtnant, 1811 premierløjtnant, og i søkrigsårene udførte han strandvagt i Nordsjælland. 1813 deltog han i krigen i Holsten. I de følgende fredsåre avancerede han langsomt til kaptajn og major, boede i København, hvor han var forstander for eksercerskolen og nød anseelse som dygtig og energisk officer, men hans private forhold var ikke gode. 1813 havde han giftet sig med præstedatteren Henriette Dame, men gagen var alt for lille til at stifte hjem for, så indtil 1827 levede familien adskilt: han i hovedstaden, hun og børnene i hendes barn-domshjem i Ubby; så tit han kunde, besøgte han dog kone og børn. Dertil kom, at han plagedes slemt af gift. 1842 nåede han oberstløjtnants rang og blev 5 år senere oberst. I marts 1848 henvendte Bülow – der havde en stærk national følelse for Sønderjylland – sig på eget initiativ til krigsminister Tscherning og tilbød at føre hæren i det tilstundende felttog. Hedemann var dog allerede udpeget, men Bülow blev brigadechef og indledte dermed sin glansfulde, både meget dygtige og udpræget aktive deltagelse i 1848's og

1849's felttog. Med bravur deltog han i slagene ved Bov og Slesvig, med ro og myndighed dæmpede han panikken i Flensborg straks efter. Maj 1848 blev han generalmajor, deltog med udmærkelse i slagene ved Nybøl og Dybbøl, hvor sejren skyldtes ham. April 1849 besejrede han, der nu var øverstbefalende på Als, først slesvigholstenerne ved Adsbøl, derefter rigstropperne ved Ullerup. 13. 4. 1849 udnævntes han til hærens overgeneral (efter ulykken ved Eckernförde). Kort efter kom nederlaget ved Kolding, men 6. 7. tog Bülow revanche med det i alle måder dygtigt planlagte og gennemførte udfald fra Fredericia, der sikrede ham et udødeligt navn i danmarkshistorien. Straks efter blev Bülow generalløjtnant. Men næste år måtte han på grund af sygdom sige nej til påny at lede felttoget, og først 1852 var han rask nok til ny aktiv tjeneste. Han blev nu kommanderende general i Slesvig, 1855 i København, men 1856 gik han af. Han boede derefter med sin kone på gården Sandbjerg ved Als Sund (Sundeved) til sin død 16. 6. 1858. Hans grav er på Dybbøl kirkegård.

Bülow var en venlig natur med et lyst, humørfyldt sind, en udpræget retsindig karakter, en human officer uden sans for militære pedanterier og højt elsket og beundret af mandskabet. Han var aldrig bange for at tage et ansvar: »Vi får en munter dag ved Fredericia«, skrev han kort inden 6. juli til Rye, da han indbød denne til at være med. Som feltherre var han først og fremmest handlingens mand.

Landsoldaten

30 Bronzestatue, udført 1852–57 af H. V. Bissen, på granitfodstykke efter udkast af M. G. Bindsbøll. Pladsen inden for Prinsens Port, Fredericia. Statuen 375 cm høj, sokkelen 250 cm høj.

På forsiden af sokkelen (med gyldne bogstaver): 6 Juli 1949. På sokkelens bagside: Reist d. 6. Juli 1858. Udført af Bissen.

Allerede seks dage efter fredericiasejren udsendte en københavnsk komite, der talte bl. a. de nationalliberale politikere H. N. Clausen, J. F. Schouw og L. N. Hvidt, et opråb til det danske folk om at rejse et mindesmærke i Fredericia; bidragene måtte ikke overstige 1 mark, for at alle kunde være med. Der indkom 12054 rigsdaler 68 skilling. Komiteen rettede så i februar det følgende år opfordring til landets to førende billedhuggere, den 52-årige *H. V. Bissen* og den 34-årige *J. A. Jerichau* om forslag. Jerichau modellerede en Tor med hammeren på skulderen, parat til forsvar, mens Bissen skitserede en dansk landsoldat, og ved en afstemning 17. 6. 1850 blandt en indbudt kreds af »kunstkere og interesserede« »besejrede«, som Bissen skrev dagen efter, »vidunderligt nok landsoldaten guden« med 73 stemmer mod 19. Bissens gibsmode, der var færdig 12. 3 (findes nu på Glyptoteket), viser allerede motivet med foden på den erobrede mortar; forskellige bevarede udkast fra denne tid røber, hvorledes Bissen tidligt har været klar over ideen; meget tyder på, at tilskyndelsen til at lave noget så usædvanligt som en simpel soldat er kommet fra kunsthistorikeren N. L. Høyen, med hvis nationalkunstneriske ideer tanken i landsoldaten stemte fortræffeligt. Måske har Bissen en kort overgang været inde på at udforme en Uffe-skikkelse.

Bissen udførte først en proportionsmodel i halv størrelse i gips, der var færdig og udstilledes marts 1851. Den blev gjort til genstand for en begejstret omtale i »Fædrelandet«. Udformningen af selve originalmodellen begyndte Bissen i april 1852; den stod færdig i december. Støbningen udførtes af bronzestøber C.F.Holm 1853–57, foråret 1857 udstilledes den færdige figur i Charlottenborgs gård; sokkelen var imidlertid udført af stenhuggermester H.A.Kleving i Flensborg, og på sjettejuledagen 1858 skete afsløringen i Fredericia i overværelse af Bissen selv og 15000 mennesker; Orla Lehmann holdt indvielsestalen.

Landsoldaten viser en dansk infanterist i tætsluttende våbenfrakke og med let felthue, med krydsende bandolerer, patrontaske, feltflaske, brødpose, bajonetskede, sabel i rem over højre skulder. I venstre hånd (ureglementeret!) gevær med påsat bajonet. Han sætter venstre fod op på en erobret belejringsmorter og svinger i højre hånd en bøgegren over hovedet.

Statuen af den danske landsoldat er et ypperligt kunstværk, og samtidig betegner den en nyvinding i dansk, ja til en vis grad i europæisk kunst: gennembruddet af en ny realistisk-folkelig skulptur, og dog i sin udformning uden skarpt brut hverken med romantik eller klassicisme – tværtimod. Den har da også fra første færd vundet hjerterne for sig ved sin djærve naturlighed og stilfærdigt-alvorlige glæde, udført med overlegen beherskelse af helhed og enkeltheder. Allerede i »Fædrelandet«s ord om modellen fra 1851 hedder det rigtigt: »Hvilket liv i bevægelsen! Man kan se, han råber ikke hurra for intet. Hvilken kraftig skikkelse! Man tvivler ikke på, at han kunde storme hvilken skanse det skulde være. Hvilket ædelt ansigt, fuldt af alvorlig glæde!« Og Lehmann siger i sin skønne indvielsestale: »Hvad der vil møde Deres øje, når nu om et øjeblik dette slør falder, er et jævnt og simpelt billede, taget ud af det virkelige liv – så jævnt som det danske folk, så simpelt, at enhver, som ser det, kan forstå det, og at enhver, som var med og gjorde sin pligt, kan tilegne sig det, – men i al sin simpelhed dog fuldt af alvor, adel og begejstring«.

I sin indtrængende, æstetiske og kunsthistoriske analyse af Bissens landsoldat viser dr. Haavard Rostrup statuens fornemme plads i kunsthistorien: »Sentimental er den ikke, men af en ren og mandig lyrisme. Bred, åben, vidtfavnende, lysende af stille ekstase, henført – er denne statue et håndgribeligt bevis på, at den nye danske realisme, der her fik sit monumentale hovedværk, var romantisk i sin rod, romantisk i sin inderste marv Bissens »grandiose naivitet«, hans »kunstneruskuldighed« lod ham, halvt instinktmæssigt, frembringe en statue, der på engang var helt naturlig og havde et symbols slagkraft en dramatisk og dog afklaret mandsfigur i stærk bevægelse. Dens værdi ligger netop i den måde, hvorpå den plastiske forenkling er gennemført uden skematisering, både med hensyn til selve opbygningen og med hensyn til detaljerne. Ikke mindst ryggen er beundringsværdig i sin fasthed. Alle enkeltheder, skulderremme, patrontaske, feltflaske, er fuldkommen beherskede, uden smålighed, i en stor og rolig form. Man har anket over, at afslutningen oventil ikke på tilstrækkelig kraftig måde akcentuerede figurens store bevægelse. Måske er motivet med den lette bøgegren, der ligesom kroner den tunge mandsskikkelse, mere af litterær end af plastisk karakter. Men tænker man sig et af de andre attributter anvendt i stedet for – geværet, sablen, huen, eller måske endog en sejrspanne – bliver det uden videre klart, at noget sådant vilde virke groft og anmassende.

Bøgegrenen er udtryk for en fornemhed i plastisk følemåde, ligesom når parthenonfrisens mester lod det pragtfulde optog klinge ud i den stilfærdige scene med overrækkelsen af gudindens hellige kappe. Græsk sofrosyne gennemtrænger også Bissens statue«. Rostrup påviser endvidere, hvorledes landsoldatens ansigt med dets tilsyneladende så kærnedanske bravhed i virkeligheden er meget nært beslægtet med oldtidens storladne, på en gang milde og majestætiske zeusfysiognomi (der som bekendt også har været udgangspunktet for oldkirkens kristusfremstilling), og hvorledes også kontrapostoen – den korsvis korresponderende bevægelse – går tilbage på talrige antikke forbilleder, måske oldtidsskulpturens mest yndede stillingsmotiv. På mesterlig vis har Bissen således forstået at sammensmelte et antikt formskema med et moderne følelsesindhold. »Ligesom Thorvaldsens Kristus er Bissens landsoldat et af de yderst sjældne danske skulpturværker, der har en formels almengyldighed«, således sammenfatter Rostrup sin vurdering.

Mindefesterne for slaget ved Fredericia

31 Træsnit i Illustreret Tidende 12. 7. 1874 efter tegning af Knud Gamborg. 23½ × 35½ cm.

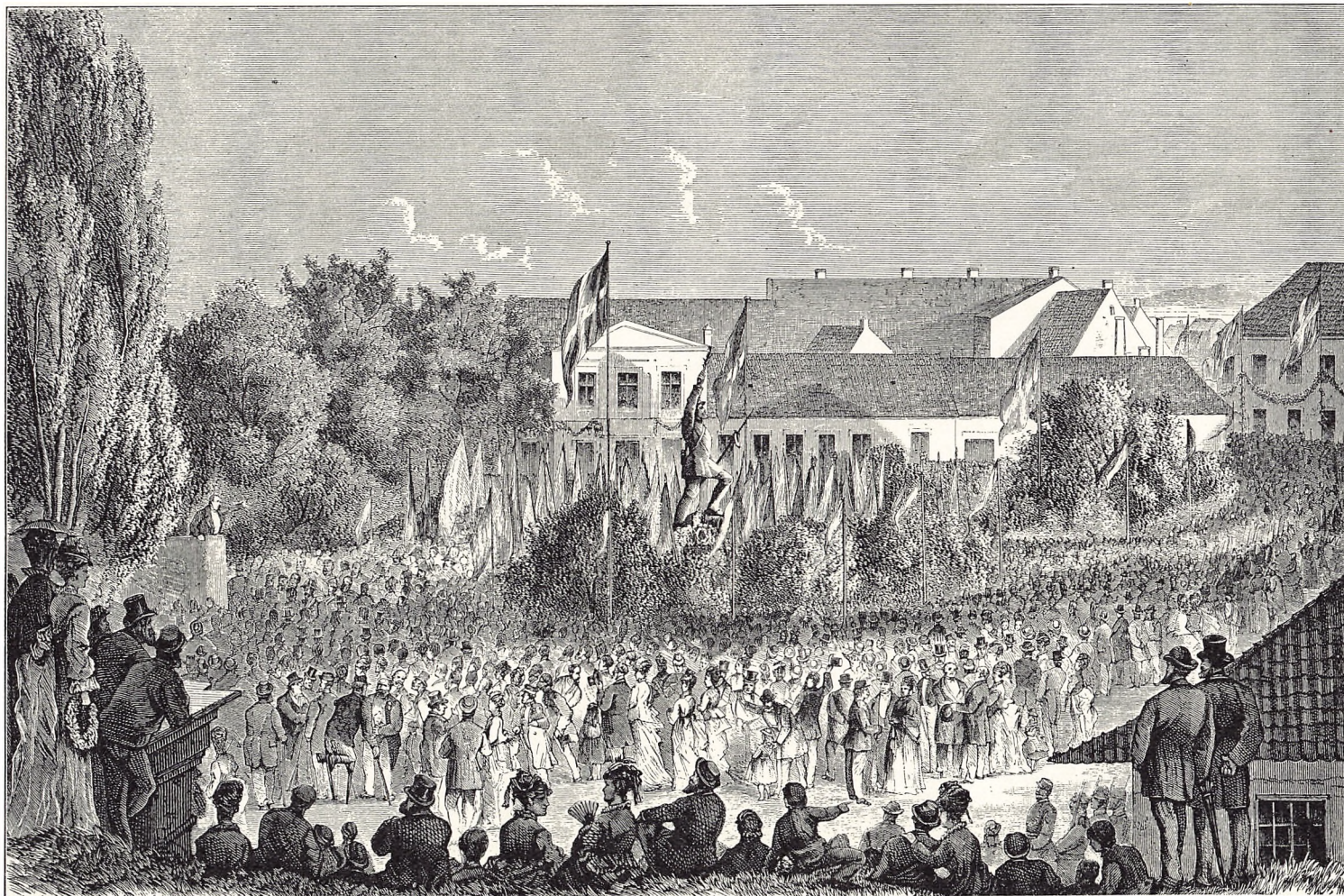
Tegningen er udført 1874 af tegneren *Knud Gamborg* (1828–1900), som var opvokset i Fredericia, hvor hans far, F. V. Gamborg, var præst ved Trinitatis Kirke 1837–46. Knud Gamborg var knyttet til Illustreret Tidende, Punch og Puk, især som humorist.

Billedet viser højtideligheden ved Bissens landsoldat på 25-årsdagen for fredericia-slaget 6. 7. 1874, et led af sjettejulfesten, som den hvert år er blevet fejret siden 6. 7. 1850. Man ser den store militær- og borgerprocession, der fra den flag- og guirlandesmykkede Danmarksgade svinger ind på Landsoldatpladsen. I midten landsoldaten, med blomsterkrans om bajonetten og på fodstykket; udenom vimpler og tre høje flagmaster med flag. Flere træer på pladsen end nu om dage. I processionen bemærkes mest høje hatte, desuden højtstående embedsmænd med fjerbusk på den trekantede hat, officerer og til højre soldater med skuldret gevær; trommeslager. Processionen går til højre om landsoldaten – her talrige faner – og svinger hen foran talerstolen, der står øst for Prinsens Port foran volden. På talerstolen taler generalkonsul, etatsråd *Hans A. Clausen* (1806–91) for landsoldaten. Tætte rækker af tilhørere, de fleste herrer med høj hat, mange blottede hoveder; fruer med parasol og tournure, nogle børn. I forgrunden til højre bemærkes en officer og en herre med træben, ligeså til venstre – formodentlig veteraner; til venstre også soldat på krykker, uden fødder; han taler med dekoreret veteran med lang pibe.

Helt i forgrunden ses volden, kantet med siddende tilskuere: herrer, damer (bl. a. med vifte), børn. Til højre et hjørne af hovedvagten med vagtmandskab foran, til venstre tilskuere oven på Prinsens Port. I baggrunden cigarfabrikken J. P. Schmidts store bygning; fabrikken flyttede fra Flensborg til Fredericia 1865 (bygningen er lavere end nu); den er smykket med guirlander. For oven til højre kig til Lille-Bælt og Fyn.

De faste led i *sjettejulfesterne* siden 1850 har været mindegudstjeneste, en militær højtidelighed ved kæmpegraven, et festmåltid og en folkefest med forlystelser; den sidste holdt man i Fuglsang Skov indtil 1912, da den blev flyttet til Karolinelund for 1915 at blive forlagt til Østervold; siden 1919 er kastelet festplads. Fra 1852 begyndte dagen med salut og reveille gennem gaderne, og fra 1858 blev hovedbegivenheden i programmet den store procession gennem gaderne med militærorkestre, soldaterafdelinger, borgervæbningen samt hystyrets mænd og embedsmænd og byens foreninger og lav med deres faner; processionen gjorde holdt ved kæmpegraven og landsoldaten, fra 1874 også ved monumentet for Bülow; alle tre steder holdtes taler. Fra 1865 ledede »De danske våbenbrødre« arrangementet, fra 1880 kom »De danske forsvarsbrødre« med for 1918 helt at overtage ledelsen. Sjettejulfesternes smukkeste skik er den, der er knyttet til aftenstunden 5. juli, da først og fremmest kæmpegraven, men også de øvrige monumenter (især landsoldaten) af byens borgere under klokkeringning fra kirkerne smykkes med et overvældende flor af blomsterkranse og buketter.

Højdepunkterne i den lange række af sjettejulidage har været jubilæumsfesterne 1874, 1899, 1924 og 1949, hvortil kan føjes 1853, 1858, 1939 og 1945. Disse år har antallet af deltagere været vældigt, helt op til 30000 mennesker. 1874 deltog et meget stort antal veteraner, 1899 endnu 3000, i 1924 kun et halvt hundrede, og 1929 var der kun to vete-

raner fra fredericiaslaget tilbage. 1939 indviedes vesthavnen på sjettejulidagen, og kong Christian 10. og dronning Alexandrine var til stede. 1945, den første sjettejulfest efter den tyske besættelse 1940–45, deltog for første gang en kongelig person, kronprins Frederik, i selve festen, og 1949 ved hundredeårsfesten kom både kong Frederik og dronning Ingrid. I årene 1863 og 1864 og 1940–44 fejredes dagen ikke, men under besættelsen var femtejuliaftenens blomsterflor rigere end nogensinde.

Til sjettejulfestlighederne er ofte blevet knyttet afsløringen af et af byens mange mindesmærker: 1853 Bissens relief på kæmpegraven (i overværelse af general Bülow), 1858 landsoldaten (tale af Orla Lehmann), 1859 Bissens buste af Bülow, 1861 Andreas Paulsens buste af Lehmann (på rådhuset), 1866 mindestenen på Michaelis Kirkegård for de faldne i 1864, 1899 Andreas Paulsens monument for oberst Lunding på Danmarks Bastion, 1906 mindestenen ved Hejse Kro og 1913 Ludvig Brandstrups statue af Peter Buhl (født 1789 i Fredericia, faldet 6. 7. 1812 i Lyngør havn i Norge) i kastellet. Afsløringen af Andreas Paulsens buste af Olaf Rye 1876 skete derimod ikke på sjettejulidagen, men først 6 uger senere.

Fredericia omkring 1854

32 Farvelagt litografi af A. Nay efter tegning af samme ca. 1854, trykt hos Em. Bærentzen & Co. 19½ × 28 cm.

Påskrift forneden:

Fredericia. Em. Bærentzen & Co.s Forlag, eneberettiget.

til venstre:

A. Nay del. & lith.

til højre:

Em. Bærentzen & Co. lith. Inst.

Det smukt og nøjagtigt udførte prospekt er tegnet og litograferet af den tyske litograf *Alexander Nay* (1822–83) fra Magdeburg, der ca. 1850 kom til Danmark og arbejdede for Em. Bærentzens firma. Han udførte især litografier og akvareller efter landskaber og bygninger. 1861 rejste han til Sverige og arbejdede der til sin død.

Man ser ud over byen mod sydsydøst fra Nørrevold mellem Prins Christians og Dronningens Bastion. Voldskrånningen i forgrunden er tæt bevokset med træer og buske.

Neden for volden ligger det ubebyggede areal, som fra Købmagergade, der højtliggende løber sydpå til højre i billedet, sænker sig ned mod Dalegade til venstre i billedet. Prinsensgade går på tværs i mellemgrunden, længere borte den parallelle Danmarksgade, af hvilken dog kun lidt kan ses.

I bydelen til venstre får man let øje på den højtliggende Trinitatis Kirke med kamgavle og høj poppelrække langs kirkegårdshegnet. Til højre for kirken ses længere borte stubmøllen på Østervold og til højre for den krudttårnet sammesteds. Bygningen med tre skorstene, der ses lige under møllen, er latinskolen i Danmarksgade. Den høje, rygende fabrikskorsten tilhører Bloch & Petersens 1847 grundlagte dampværeri, mens den fjernere skorsten til venstre derfor er cikoriefabrikkens (se nr. 33).

Den herskabeligt udseende, hvide ejendom til venstre i forgrunden er bagsiden af nuværende Dalegade nr. 10 (nu ombygget).

Til højre for dampværerets skorsten ligger en del af Reformert Mark, der videre mod vest går over i Havneengen. Kastellets bygninger er dækket af den høje poppel på voldskrænten i billedets forgrund. Derimod ses hinsides Havneengen Karolinelund og omtrent midt i billedet Karolinelunds mølle; til højre for den skimtes havnen med skibsmaster.

I bydelen til højre ses længst mod vest Michaelis Kirkes tag med det lille østtårn, og til venstre for den dukker rådhusets tag med tagrytteren frem.

I baggrunden følger blikket Lille-Bælt's krumninger, og man kan se Strib færgegård, Lyngsodde og Middelfart Kirke.

Billedet giver tydeligt indtryk af de vidtstrakte ubebyggede strækninger, de mange haver og træer; adskillige bindingsværkshuse ses. Til højre den militære materialgård (hvor de kommunale administrationsbygninger nu er).

Fredericia 1858

33 Kort trykt i Em. Bærentzen & Co.'s litografiske anstalt 1858 efter opmåling og tegning under ledelse af kaptajn J. A. F. Hoffmann, udført til Trap: Kongeriget Danmark (Speciel del, bd 2, s. 830 (1859)). Originalens målestok 1 : 4000. 41½ × 50½ cm.

Påskrift foroven til venstre:

Kort over Fredericia 1858.

Forneden til højre findes forklaring af bogstavsignaturerne a–y, D og TP.

Forneden under rammen:

Em. Bærentzen & Co. lith. Inst.

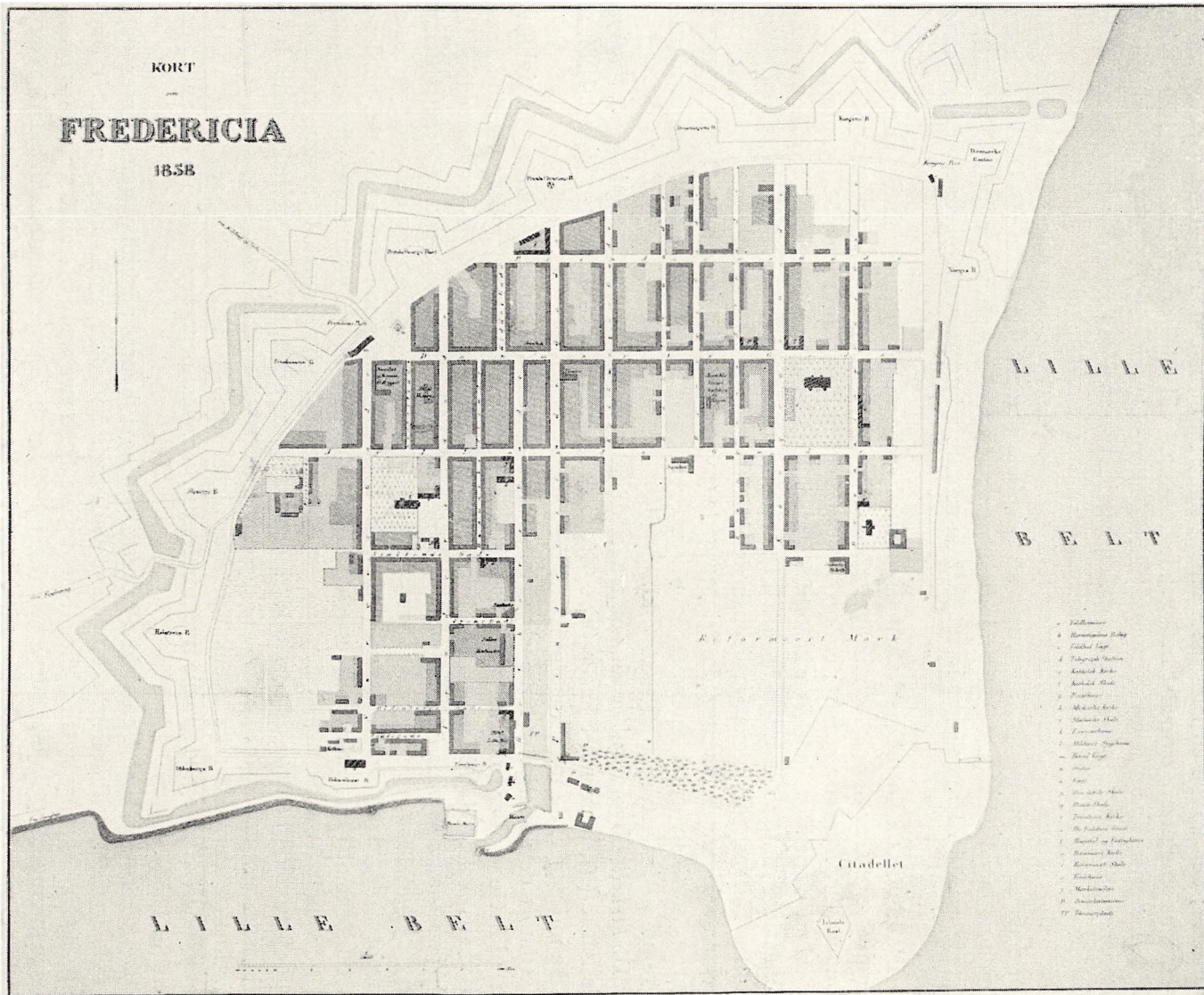
Kortet er et overordentlig nøjagtigt arbejde ved kaptajn, senere major *J. A. F. Hoffmann* (1818–64) i en usædvanlig smuk udførelse, der skyldes en af vore dengang førende litografiske anstalter, grundlagt 1838 af portrætmaleren og litografen Emilius Bærentzen (1799–1868); den bestod til 1874.

Kortet viser byen og fæstningsværkerne; disse er dog tillige med kastellet (»Citadellet«) ikke udført i detaljer, og af bastionerne er kun de 9 på landfronten samt Delmenhorsts, Pinnebergs, Islands og Norges anført med navn.

En sammenligning med Neumanns kort af 1826 (nr. 20) viser, at bebyggelsen siden da har bredt sig en hel del, især i syd (mellem Goters- og Vendersgade), sydvest (Norgesgade) og vest (Slesvigsgade), fremdeles i den nordlige kant af Havneengen (mod Prinsesse-, Jyllands- og Kongensgade samt Kongensstræde), hvor flere gader er forlænget mod syd. 1858 var husenes antal da også vokset til 652 foruden 45 uden for voldene. Stadig findes dog store ubebyggede engarealer nord for Søbjærg og især på Havneengen, hvorimod Magistratsengen er forsvundet.

Ude over engen i vest, ned for Slesvigs Bastion, ses på kortet en enkelt ejendom; det var en stor villa, »*Bella-vista*«, bygget 1834 af toldkasserer, kammerherre C. P. J.

KORT
 over
FREDERICIA
 1858

LILLE
 BELT

LILLE BELT

Reformert Mark

Citadellet

- 1. Indehavsbank
- 2. Kjøpmændenes Bænk
- 3. Kjøbmands Huse
- 4. Indehavsbank
- 5. Kjøbmands Huse
- 6. Kjøbmands Huse
- 7. Kjøbmands Huse
- 8. Kjøbmands Huse
- 9. Kjøbmands Huse
- 10. Kjøbmands Huse
- 11. Kjøbmands Huse
- 12. Kjøbmands Huse
- 13. Kjøbmands Huse
- 14. Kjøbmands Huse
- 15. Kjøbmands Huse
- 16. Kjøbmands Huse
- 17. Kjøbmands Huse
- 18. Kjøbmands Huse
- 19. Kjøbmands Huse
- 20. Kjøbmands Huse
- 21. Kjøbmands Huse
- 22. Kjøbmands Huse
- 23. Kjøbmands Huse
- 24. Kjøbmands Huse
- 25. Kjøbmands Huse
- 26. Kjøbmands Huse
- 27. Kjøbmands Huse
- 28. Kjøbmands Huse
- 29. Kjøbmands Huse
- 30. Kjøbmands Huse
- 31. Kjøbmands Huse
- 32. Kjøbmands Huse
- 33. Kjøbmands Huse
- 34. Kjøbmands Huse
- 35. Kjøbmands Huse
- 36. Kjøbmands Huse
- 37. Kjøbmands Huse
- 38. Kjøbmands Huse
- 39. Kjøbmands Huse
- 40. Kjøbmands Huse
- 41. Kjøbmands Huse
- 42. Kjøbmands Huse
- 43. Kjøbmands Huse
- 44. Kjøbmands Huse
- 45. Kjøbmands Huse
- 46. Kjøbmands Huse
- 47. Kjøbmands Huse
- 48. Kjøbmands Huse
- 49. Kjøbmands Huse
- 50. Kjøbmands Huse

Lorentz; den havde en i terrasser anlagt have foran ned mod Sjællandsgade og var et af byens smukkeste og bedst beliggende huse med vid udsigt over Lille-Bælt. Her boede 1849 kommandanten, oberst Lunding, her samledes om aftenen 5. 7. 1849 general Bülow, stabslægen og nogle højere officerer, og her i have salen gav Bülow ved midnatstid den endelige ordre til udfaldet: »Så lad dem i Guds navn rykke ud«.

Et stort areal dækkes fremdeles af *Reformert Mark*, gennemskåret af Kongensgades forlængelse og på kortet begrænset af kastellets demarkationslinie (D–D–D–D). Karolinelund er udvidet (1844). Et mindre ubebygget areal er »kamperne« ved Kongens Port (jvnfr. nr. 16). Havnen har i vest fået en mindre udvidelse ved anlægget af *bådehavnen* 1852–57.

Blandt de på kortet med særlig signatur fremhævede bygninger finder vi mange nye angivelser; de er til dels foranlediget af ødelæggelserne 1849 og genopbygningen derefter. Denne blev fremmet stærkt; endnu 1849 blev 150 huse istandsat og 31 nyopført.

Af *militære* bygninger viser kortet i Gotersgade eksercerhuset (k, som i 1826) og marketeriet (y, i 1826 garnisonshospitalet). Ridehuset (x) ligger nu på Delmenhorsts Bastion ud for Norgesgade, mens garnisonshospitalet (l) er flyttet til den tidligere materialgård i Nørrevoldgade-Prinsessegade-Prinsensgade (hvor nu missionshuset er). Desuden ses naturligvis vagtbygningerne ved portene (m, o); dog er Strandporten med dens bro borte. Fremdeles krudttårnet på Østervold.

De *kirkelige* bygninger er gengangere fra de tidligere kort: Trinitatis Kirke (r), Michaelis Kirke (h), Reformert Kirke (u) og Katolsk Kirke (e); synagogen, nybygget 1814, er ikke indtegnet, derimod den jødiske kirkegård.

Blandt de *verdslige* øvrighedsbygninger ses rådhuset (g) og hospitalet og fattighuset (t); i dette var der siden o. 1840 indrettet et sygehus på 4 stuer. Af nytilkomne findes ved havnens vestside toldkammeret (a, bygget 1845), toldbodvagten (c), og havnefogedboligen (b); endvidere *posthuset* på det nordlige hjørne af Fyns- og Gotersgade og *telegrafstationen* (d), bygget 1854 på det sydvestlige hjørne af Oldenborg- og Gotersgade – udtryk for et meget vigtigt trafikalt fremskridt. Af skoler ses den danske skole (q) nu på det nordøstlige hjørne af Danmarks- og Kongensgade; Michaelis skole (»Tyske Skole«) ligger på sin gamle plads (i), men latinskolen (p) (fra 1818 privat under navnet »Det lærde Institut«) var siden 1808 beliggende på nordøsthjørnet af Kongensstræde og Danmarksgade. Kortet viser også den katolske skole (f) tæt vest for kirken og den reformerte skole (v) nord for kirken, derimod ikke byens 3 private pigeskoler. Af helt nye ting ses *teatret* i Prinsessegade (1832) og de ganske nye mindesmærker: kæmpegravnen (s, 1853) og landsoldaten (n, 1858).

Dernæst viser kortet en række *erhvervsbygninger*, hvoraf adskillige nye. Der er de 3 gamle møller: voldmøllen, stubmøllen med akcisebod og Karolinelunds mølle. I Danmarksgade ses på sydsiden mellem Norgesgade og Kirkestræde Ohlsen & Ahlmanns brændevinsbrænderi og bajerskølbruggeri (anlagt 1842), hvis høje skorsten var fjendens skydeskive i maj 1849; et andet brænderi ligger i Jyllandsgade ud mod Havneengen. Et stort bomuldsvæveri, vaskeri og blegeri, grundlagt 1847 af handelsbetjent P. H. L. Bloch, fra 1864 kaldet Bloch & Andresen, ses mellem Bjerger- og Danmarksgade og Kongensstræde. På sydvesthjørnet af Dronningens- og Sjællandsgade ligger Diederich Krackes cikoriefabrik (1878 købt til forsørgelsesanstalt), og sammes nye store sukkerraffinaderi (1853)

ses på Gotersgades vestside på den fordums Magistratseng. Endelig ligger der et kalkbrænderi (Boalths kalkovn) neden for Delmenhorsts Bastion. Dertil kommer *Løveapoteket* (grundlagt 1656) på sin nutidige plads (siden 1736) og to hoteller: »Victoria« (den tidligere sallingske gæstgivergård, ødelagt 1849) i Vendersgade og »Lille-Bælt« (forhen den hyrupske gæstgivergård) i Gotersgade ved havnen.

Det opsving i næringslivet, som de gunstige konjunkturer på justitsråd Bruuns tid havde muliggjort, blev ved pengekrisen, statsbankerotten og den påfølgende tiårige landbrugskrise 1818–28 fuldstændig standset. Inden 1820 måtte f. eks. 2 af byens klædefabrikker nedlægges; kun de mindre kunde klare sig. Stagnation og fattigdom meldte sig påny; en iagttager skrev 1826: »Overalt ser man præget af armod såsom på de gamle forfaldne bygninger og øde gader«. Men forholdene var for øvrigt temmelig ens for hele landet i disse fattige – og nøjsomme – år; det var ikke blot landbrugskrisen, men også den hårde konkurrence fra de billige industrivarer, der lamslog initiativet; afhængigheden af det hamburgske pengemarked gjorde dernæst sit.

Fra slutningen af 1830'erne overvandt imidlertid lidt efter lidt krisen i Danmark; initiativ og virkelyst fik atter råderum. Priserne steg igen, trafikforholdene blev langsomt bedrede ved dampskibsruiter, chausseanlæg og diligencer. Den øgede velstand på landet gavnede især provinsbyerne, men stadig hæmmedes industrien alvorligt af fremmed konkurrence, nu mest fra de holstenske fabrikker. I bystyret skete der en meget væsentlig forbedring 1837, da der indførtes *byråd*, valgt af næringsdrivende og grundejere over en vis census. Det var kun 7–8 %, der således fik valget, i Fredericia 381 af ca. 4300 mennesker, men det betød dog, som et blad dengang skrev, at borgeren, der hidtil i forholdet til sin by kun havde været til for at skatte og skylde, nu også blev det for at beslutte og handle. I alle provinsbyer dukkede nu *aviserne* frem, og de viste den største interesse for kommunale forhold. I Fredericia kom 1840 ugebladet »Nyeste Morgenpost«, snart efter omdøbt til »Fredericia Ugeblad«; det var dog trykt i Horsens og Vejle og gik ind efter 14 måneder, men 1849 fik byen sit eget trykkeri, grundlagt af I. M. Eibeschütz, først i Riddergade nr. 13 og fra 1854 i Danmarksgade 56, og 8. 12. 49 begyndte det at udsende »Fredericia Avis«. Af største betydning for byernes administration var også den skrappe kasseforordning af 1840; først nu opnåede man for alvor at komme den næsten hævdevundne uredelighed i byernes økonomiske forvaltning til livs.

Fremgangen i Fredericia var umiskendelig. Fra 1834 til 1840 voksede folketallet stærkere end i nogen tidligere kendt periode, nemlig fra 4141 til 4433 mennesker, gennemsnitlig ca. 50 om året, og 1845 havde byen 4615 indbyggere. Ulykkerne under belejringen 1849 blev som nævnt forbavsende hurtigt overvundne. Ganske vist var folketallet 1850 gået ned til 4326, men det følgende femår bragte en kolossal stigning, langt den stærkeste i hele byens historie, nemlig 6 % årligt, så byen 1855 talte 5579 mennesker, hvoraf for øvrigt 653 reformerte, 100 jøder, 50 katolikker, 44 baptister og 30 mormoner. Byen var stadig nr. 7 af landets provinsbyer. Foruden ovenanførte erhvervsvirksomheder, som er indtegnet på kortet, var der i 1858 endnu 1 sukkerraffinaderi, 3 tobaksfabrikker (1858 producerede de reformerte 115 tons tobaksblade), 2 jernstøberier (det ene grundlagt 1852, det andet, brødrene Møllers maskinfabrik, grundlagt 1856 i Prinsessegade), 1 sæbesyderi, 2 saltraffinaderier, 1 klædefabrik, 1 ølbryggeri (bryggeriet »Fredericia«, kaldet fæstningsbryggeriet, grundlagt 1847 på det vestlige hjørne af Nørrevoldgade og Kongensgade), 6

brændevinsbrænderier, 4 kalk- og teglbrænderier, 1 garveri og 2 rebslagerier foruden adskilligt flere helt små foretagender. Dertil kom ovennævnte bogtrykkeri. Og fra 1851 havde byen i spare- og lånekassen sit første pengeinstitut (i Riddergade), hvortil i 1854 kom købmand H. L. Hirsch's veksellererforretning.

Fredericia 1861

34 Akvarel af Ivar von Bille 1861. Tilhører konsul Einar Cohr, Fredericia. 36 × 54½ cm.

Signeret forneden til højre: Ivar v: Bille. / 1861.

Det meget smukt udførte billede skyldes Ivar von Bille, som Fredericia Museum har en litograferet tegning af fra 1859, men om hvem i øvrigt ingen oplysninger haves; muligvis er han identisk med premierløjtnant, senere kammerjunker og toldforvalter i Ribe Iver Valentin (v.) Bille (d. 1885). Det viser meget nær samme udsigt over den sydlige del af byen som prins Frederiks akvarel 1836 (nr. 22). Byen er set fra Oldenborgs Bastion mod øst. Helt i forgrunden ses den palisadeafspærring med låge, der fra o. 1801 lukkede for det indre af bastionen. I billedets midte følger blikket Søndervold mod øst med Delmenhorsts Bastion og bag den Pinnebergs Bastion. Nedenfor strækker voldgraven sig, afbrudt af en lav overgang over den, beliggende på østsiden af førstnævnte bastion. Til højre løber Snoghøjvejen med dens trærækker på den lange dæmning; vejen fører ind mellem Delmenhorsts og Pinnebergs Bastioner til Søndervoldgade. Ude i bæltet ses en ålegård.

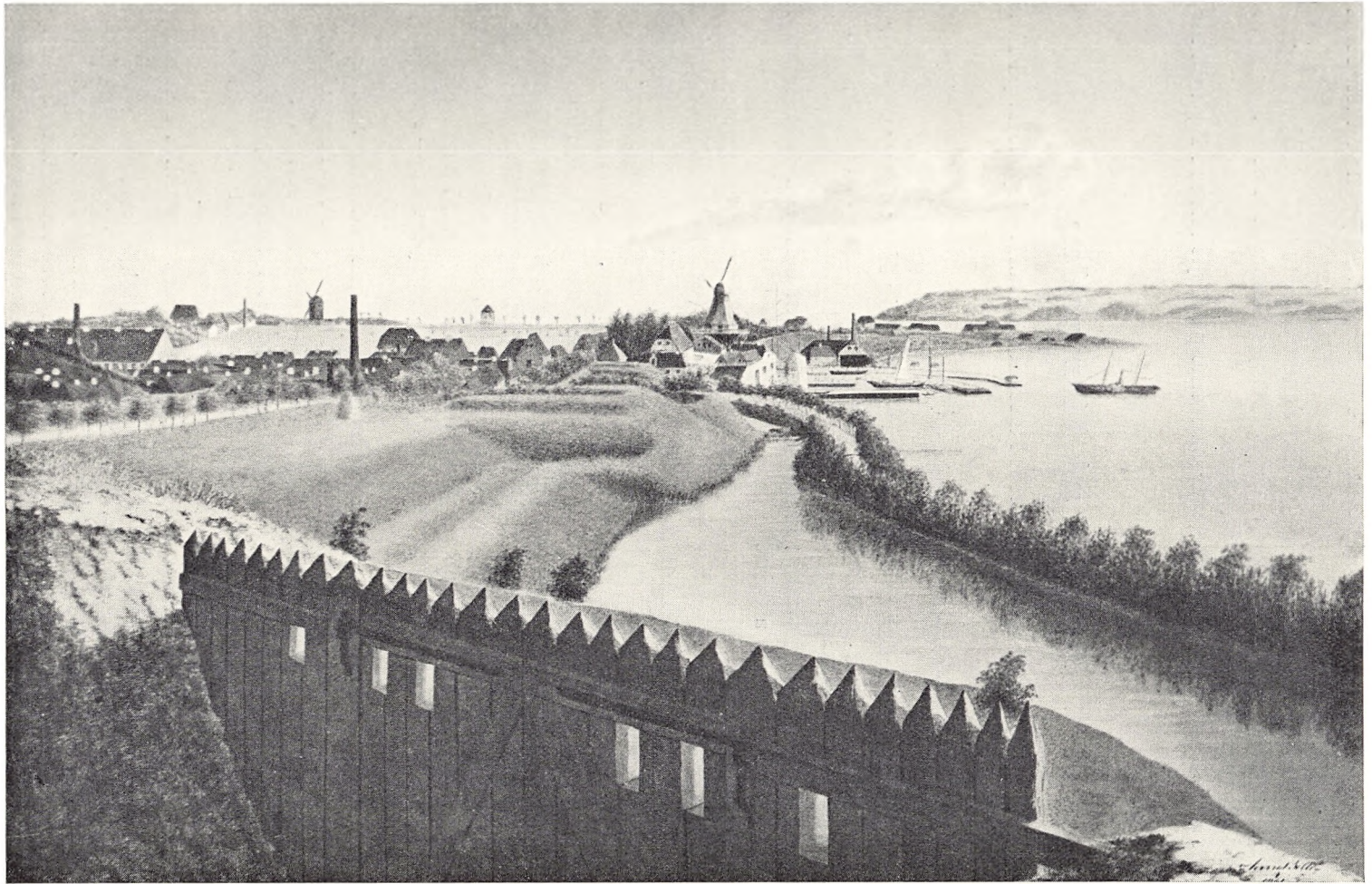
I billedets højre side Lille-Bælt. Hjuldampere »Lille-Belt«, der besøgte sejladsen til Strib indtil 1872, ses ude i bæltet på vej ind mod havneindløbet. Ved dette ses de to mole, på søndre mole ligger karantænehuset (nedrevet 1866), nordre mole (Langebro) begrænser bådehavnen i syd, mens Lillebro lukker den i vest; i bådehavnen nogle mindre sejlskibe (bl. a. to jagter) og en robåd. I selve havnen synes kun at ligge et mindre sejlskib.

Omkring havnen ligger flere bygninger. Mest iøjnefaldende er den store havnemølle (på Færøs Bastion) foran Karolinelunds træer. Til højre for den ses Loehrs saltværk med høj skorsten. På havnens vestside bemærkes (under møllen) til højre toldkammerbygningen, i midten havnefogedboligen (med kvist) og til venstre toldbodvagten (med spidst tag). Bygningen over havnefogedhuset er møllens beboelseshus; til venstre for Karolinelunds træer og toldbodvagten ses Brøchners pakhus.

I billedets venstre side ses husene i kvarteret om Sundegade og Oldenborggade; neden for dem løber den træbeplantede Søndervoldgade.

Den lange, hvide bygning helt til venstre med fabriksskorstenen er sukkerraffineriet i Gotersgade. Foran den ses Loehrs ejendom i Vendersgade. Længere til højre ses endnu en fabriksskorsten; det er Boalths kalkovn i Søndervoldgade. Endnu længere til højre, henimod pakhuset, ses hotel Lille-Bælt (hjørneejendommen Gotersgade/Søndervoldgade).

Bag dette kvarter hæver Reformert Marks store ubebyggede flade sig op mod Østervold; skarpt mod horisonten tegner sig her voldens træække, krudthuset og stubmøllen. Til venstre for møllen bemærker man cikoriefabrikken med dens skorsten og derefter Re-

formert Kirke. Hen over Reformert Mark under Østervold følger man alletræerne langs Kongensgades forlængelse.

Til højre i billedet, over havneindløbet, løber Søndervold langs Kastelsbugten; over den ses de militære bygninger på kastellet; længst til højre Skanseodde neden for Islands Bation. Her ses også den vestlige landingsbro.

Helt til højre hinsides Lille-Bælt hæver bakkerne på Røjlehalvøen sig nord for Strib.

Marked på Korsgaden

35 Maleri af H. J. Hammer 1871. Statens Museum for Kunst (deponeret på Fredericia Museum). 82 × 114 cm.

Signeret i venstre hjørne forned: H. J. Hammer.

Maleriet er udført i Fredericia 1871 af maleren, kaptajn *Hans Jørgen Hammer* (1815–82), der var uddannet bl. a. hos Eckersberg; han blev forfremmet til kaptajn for sin deltagelse i treårskrigen 1848–50. Han var udpræget genremaler og gengav mest folkelivsscener, men malede også adskillige landskabsbilleder, til dels med motiver fra Italien. Kunstmuseet har 4 billeder af ham.

Markedet på »Korsgaden«, hjørnet af Danmarksgade og Prinsessegade, har en lang historie bag sig. I henhold til det kongelige byggekort af 1665 (nr. 9) skulde byen have haft et stort torv, Kongens Torv (ofte kaldet Akseltorvet), på det sted (mellem Købmagergade og Dalegade, fra Jyllandsgades sydside ud mod den planlagte kanal), hvor Akseltorvet nu er. Man tog også fat på anlægget af det, men modvilligt, da det skulde ligge »på den slemmeste morads i staden«, og efter at man i 1690'erne omsider havde fået det indgrøftet og kørt sand på det under stadige tilhold fra magistraten, gik arbejdet i stå. Så længe det stod på, havde magistraten 1694 tilladt at bruge »Korsgaden« til midlertidig torveplads, og derved blev det. Trods fornyede påmindelser, klager fra kommandanten og påbud fra kongen, trods adskillige påfyldninger af sand og affald henlå Kongens Torv som en øde tomt, der fra 1727 ganske vist var prydet med byens kag – i øvrigt bjergede borgerne hø på det.

Derimod holdt Korsgaden sig som markedsplads – til tider udvidet vest og øst på ad Danmarksgade til Vendersgade og Købmagergade. Men besøget var længe skralt; skønt byen havde ret til 5 årsmarkeder, blev der som regel kun holdt eet, i 18. århundrede i oktober, senere i november; men i 19. århundrede blev de 4 andre dog også afholdt, omend novembermarkedet var det største og livligste (»stormarkedet«). Først 1896 flyttede det hele – ligesom de egentlige torvedage – til det nye Akseltorv.

Hammers billede forestiller ikke novembermarkedet; det viser bl. a. bladene på træerne og bydamernes påklædning; det er et sommermarked.

Ind i billedet sænker den brolagte Danmarksgade (fortove, dyb rendesten i nordre side) sig ned mod dalegadekrydset, stigende påny op mod Østervold. I gaden ses ingen gadelygter. Prinsessegade ses på tværs; gangbro af træ over rendestenen. Det lyserøde hus til venstre (nordvesthjørnet) er Løveapoteket, det gule på nordøsthjørnet agent

Høyrups gård, med store asketræer foran; op ad hjørnet står den ene af de gamle torvesten. Huset til højre (sydøsthjørnet) er Frederiksklubbens ejendom. Nede i Danmarksgade skimtes i venstre side et hjørne af latinskolen, i højre poplerne foran Trinitatis Kirke. I billedets baggrund ud for Købmagergade, hvor teltbodernes række endte, er rejst en flagstang med Dannebrog. Her rider 6 ryttermusikanter to og to, drejende syd på ind i Købmagergade; de 4 første blæser på trompet, af de 2 bageste har den ene tromme og bækken, den anden trompet; som de 2 forrestes dragter (klovnkostume) viser, er det folk fra et omrejsende cirkus, der gør reklame i byen.

På begge sider af Danmarksgade og ind i Prinsessegade er der rejst teltboder. I teltet til venstre i forgrunden sælges kulørte tørklæder; en soldat lægger et rødt tørklæde om halsen på sin pige, der har et andet i hænderne; en anden pige holder et op for sig; på jorden bylt og stor paraply. Ved apotekets hjørne en ejendommeligt stander. I Prinsessegade to bondevogne med jydepotter; stor udstilling af jydepotter spærrer hele fortovet; pottemanden løfter en jydepotte op.

Foran jydepotterne en stor lyserød kiste (nøglehul) over rendestenen. Herfra sælger en siddende kone lærred; hun har to børn med og viser lærredet frem ved det enes hjælp; nogle børn har taget en rulle, mens de ser på pigerne med tørklæderne. I midten af billedet snakker to købstadskvinder (kniplingskyser) bynyt, mens den ene måler lærred med en alenstok; det oprullede lærredsstykke holdes af en dreng, der er viklet ind i det.

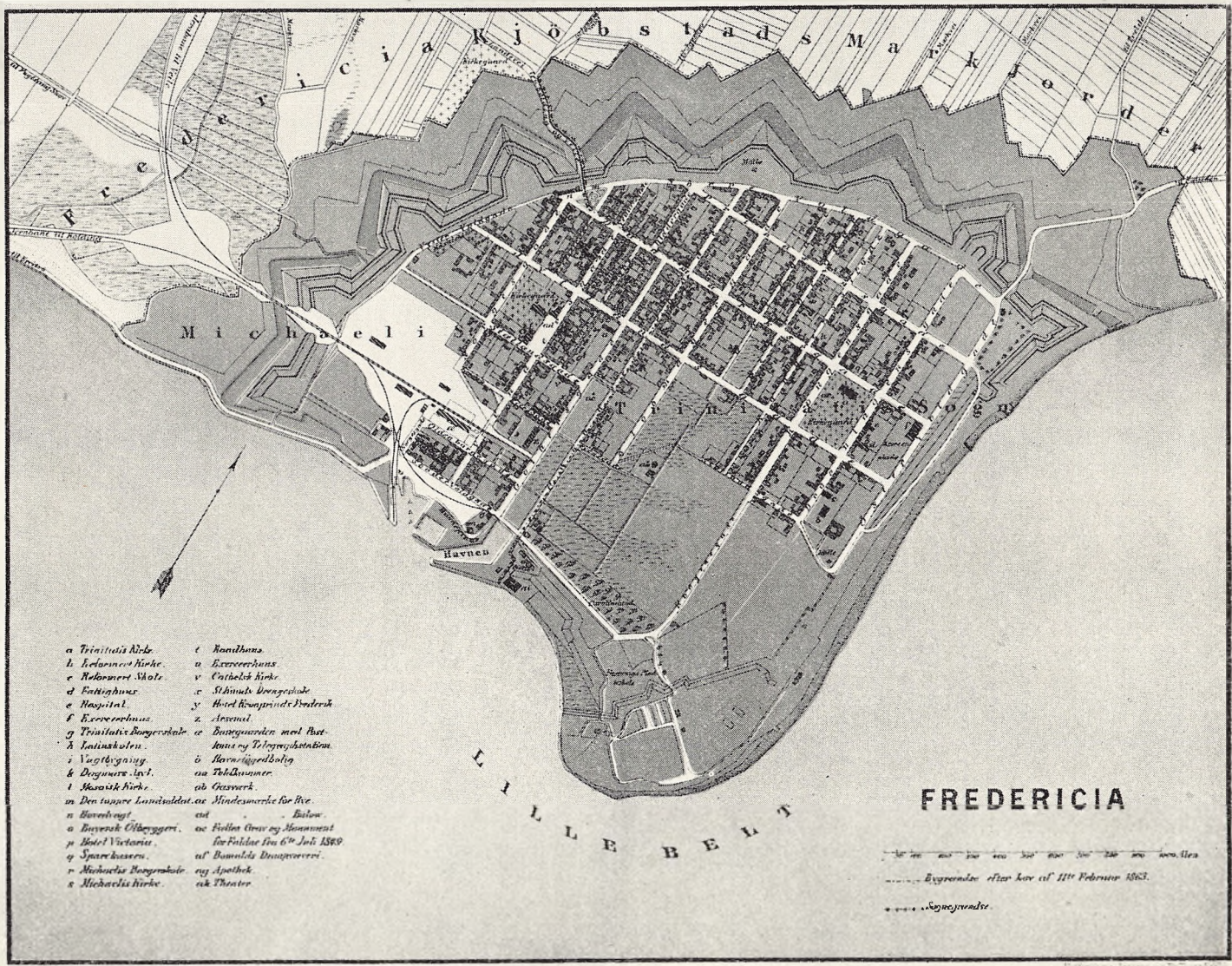
Længere til højre i forgrunden to gamle avlsbrugere, den ene med konen i hånden; lerflaske (foran) og sæk (bagved) hænger om halsen, stor paraply; konen har bylter under armen og i hånden; den anden mand har købt et leblad. To småpiger studerer et skillingsblad. Til højre derfor knæler en jødisk skomager og reparerer (læst på fodstykke) en lille drengs sko; moderen løfter hans ben med rød hosesok. Længere til højre sælger en fisker fisk fra trillebør (uden ben); en ældre herre med høj hat og langt slag skrider tænksomt frem med et par brune bukser over armen.

Længere tilbage i billedet ses til højre et telt, hvorfra en jøde (med høj hat) sælger galanterivarer; foran en jødisk klædekræmmer med åbnet kiste på jorden; han lader en kvindelig kunde se på varerne. I billedets midte ses en underofficer, ledsaget af to farverigt klædte borgerkoner med hinanden under armen (kyser, store halssløjfer) og en ældre kasketklædt bymand med lang pibe.

Til venstre i mellemgrunden ses officerer i samtale med to yngre, fint klædte »bedre« damer (lille koket hat, parasol, farverige sommerkjoler, nakkeslør – den ene halv voksen). Foran telt med kurvemagerevarer (en barnevugge hænger højt på en stang) familiegruppe med to hvidklædte småpiger, den ene med lilla ballon i snor. Mange mennesker ved teltene. Til venstre trækker to ivrige børn af med en borgerkone.

Fredericia 1876

36 Kort graveret og trykt af Hoffensberg, Jespersen & Fr. Traps etablissement efter tegning af V.F.A. Berggreen, udført til Trap: Kongeriget Danmark, 2. udgave (bd. 6, s. 180 (1879)). Originalens målestok 1 : 11200. 19 × 24 cm.

a	Trinitatis Kirke	l	Handthens
b	Køleminst Kirke	m	Exercerhus
c	Reformert Skole	n	Catholik Kirke
d	Fattighus	o	Stimuls Børgerskole
e	Hospital	p	Hoved Kirkeprinds Børgerskole
f	Exercerhus	q	Arseval
g	Trinitatis Børgerskole	r	Børgerskolen med Posthus og Telegraphstation
h	Latinakolen	s	Stærkebygd
i	Vugtebygd	aa	Toldkammer
k	Drogvare Bygd	ab	Oasen
l	Mosaik Kirke	ac	Stadsarbejde for Byen
m	Den yngre Linnévald	ad	Byen
n	Børnehøjs	ae	Føllens Grav og Monument for Føllens den 6 ^{de} Juli 1860
o	Danske Olieværker	af	Dannebrog Børgerskole
p	Høst Victorius	ag	Apothek
q	Sparekassen	ah	Theater
r	Michaels Børgerskole		
s	Michaels Kirke		

Påskrift:

Fredericia.

Forneden til venstre forklaring af bogstavsnumererne a-ö og aa-ah.

Forneden til højre:

— · — · — · — · — Bygrændse efter Lov af 11te Februar 1863.

+ · + · + · + · + Sognegrændse.

Under rammen: Hoffensberg, Jespersen & Fr. Traps Etabl.

Kortet, der i udførelsen er særdeles detaljeret, ikke mindst hvad bebyggelsen angår, kan med hensyn til skønhed ikke måle sig med kortet af 1858. Det er udført i to farver: blå vand og rød købstadsgrund; markjorderne er hvide. Det er tegnet 1876 af kartografen, landinspektør *V. F. A. Berggreen* (1833–1913).

Visse hovedtræk er uforandrede fra kortet 1858: bebyggelsens begrænsning til den nordvestlige del, Havneengen, Reformert Mark, »kamperne« og fæstningsværkerne. Men to betydningsfulde forandringer falder straks i øjnene: Det store *jernbaneterræn* i sydvest med banelinierne fra Kolding og Vejle ind gennem Vestervold, og så *færgehavnen*.

Det var 1. 11. 1866, at Fredericia fik *jernbane*: linien til Vamdrup, anlagt i henhold til lov af 10. 3. 1861; linien til Århus åbnedes 4. 10. 1868. At byen således blev *jernbanecentrum*, skyldtes i første række amtmand Orla Lehmanns indsats. Baneanlægget gennembrød volden i den sydlige side af Holstens Bastion; den store engflade blev sporareal, og Norgesgade blev afbrudt mellem Fyns- og Oldenborggade, så at baneterrænet blev ført øst over til Vendersgade. Palæet blev nedrevet (1866), og den smukke have forsvandt. I stedet opførtes ud mod Oldenborggade først en interimistisk, meget uanselig stationsbygning af træ (1866), der 1869 afløstes af en stor, to stokværk høj banegård (æ) (med posthus og telegrafstation), tegnet af jernbanearkitekt N. P. C. Holsøe. Sporene førtes i øst over Vendersgade hen til Gotersgade, og vest om banegården blev der lagt spor dels til dampfærgehavnen, dels langs Søndervoldgade til byens havn. *Dampfærgehavnen* med 1 færgeleje åbnedes 18. 3. 1872 i henhold til lov af 28. 5. 1870 om dampfærgeforbindelse mellem Fredericia og Strib. Dens anlæg umiddelbart vest for bådehavnen medførte ødelæggelse af Søndervold med Delmenhorsts og Pinnebergs Bastioner; den vestlige del af voldgraven blev dog bevaret og Snoghøjvejen på sin dæmning sat i forbindelse med Norgesgade, her krydset af færge-sporene.

Dermed fik denne bydel totalt ændret sit ansigt. I den øvrige del af byen er ændringerne derimod kun små. På dette kort findes for første gang gadenavnene Vester-, Nørre-, Øster- og Søndervoldgade. Bebyggelsen har rundt omkring bredt sig noget. Antallet af huse var nu vokset til 765. Folketallet steg 1860 til 6261, nåede i 1870 7186 og i 1880 8275, en jævn stigning, i femåret 1855–60 dog meget stærk.

Den anden hovedbegivenhed i disse år var *krigen* 1864; trods dens ulykker for byen er dens spor på kortet få. Efter Dannevirkes rømning 6. 2. 1864 nåede preussiske og øst-rigske tropper i begyndelsen af marts til egnen om Fredericia; her havde 21. 12. 1863

generalmajor Lunding atter som i 1849 fået kommandoen. Fæstningen, der 1861 var blevet udbygget med 5 skanser uden for volden nordøst for Kongens Port (uden befæstede lejre) til hindring af bombardement af Østerstrand, var ikke i god stand, men Lunding lod i hast udbedre, hvad udbedres kunde, og bestykkede voldene med 187 kanoner og 22 morterer, ligesom Ullerup Dal blev sat under vand. Styrken i fæstningen kom op på 13000 mand. Foreløbig blev preusserne og østrigerne, der atter førtes af generalfeltmarskal F.H.E. Wrangel, med deres 30000 mand stående ved Elbodalen. Først 16. 3. besluttede Wrangel at angribe med østrigerne (feltmarskalløjtnant C. L. W. von Gablenz) og et preussisk korps (generalløjtnant von der Mülbe). Forinden stormen skulde fæstningen bombarderes, hvorfor man 19. 3. stødte frem til linien Sanddal – Hannerup – Kobbeltgård – Stenhøj – Kirstinebjerg og anlagde 5 batterier uden for de danske kanoners rækkevidde. Bombardementet begyndte 20. 3. kl. 5½ og varede til næste dags aften med en pause den 21. kl. 13–15, i hvilken Wrangel foreslog Lunding, at denne skulde kapitulere på ærefulde vilkår, men fik afslag. Der blev i alt affyret 2861 skud mod fæstningen. Skaden på voldene og skanserne var yderst ringe, men i byen var den stor; 35 huse nedbrændte helt, 93 blev mere eller mindre beskadiget; 2 civile dræbtes og 4 såredes, idet langt de fleste beboere havde forladt byen til Fyn. Ødelæggelserne ramte især kvarteret nord for Danmarksgade mellem Venders- og Kongensgade; her nedbrændte bl. a. garnisonshospitalet. Da bombardementet ikke førte til overgivelse, trak Wrangel 22. 3. atter sine tropper tilbage mod Elbodalen. Efter Dybbøl besluttede regeringen 25. 4. imidlertid at rømme Fredericia, hvilket skete 28. 4. mod generalløjtnant Lundings protest og til Wrangels store overraskelse. Dagen efter rykkede østrigerne under generalmajor Nostitz ind og holdt derpå *byen besat* til efter fredsslutningen 30. 10. Først 16. 11. 1864 var besættelsen forbi; da var dog størsteparten af beboerne vendt tilbage og genopbygningen begyndt. Østrigerne optrådte i øvrigt meget hensynsfuldt (f. eks. modsatte de sig preussisk bortførelse af Bissens landsoldat), og forholdet til befolkningen var næsten hjerteligt.

En gennemgang af de på kortet 1876 angivne *bygninger* viser naturligvis talrige gengangere fra kortet 1858. Det gælder kirkerne: Trinitatis (a) med kæmpegraven (ae), Michaelis (s), Reformert Kirke (b) med skolen (c) og Katolsk Kirke (v), der dog 1865 fik sit tårn med spir (byens første) og 1872 udvidedes med skolen, mens en ny katolsk skole (Skt. Knuds Drengeskole) blev lagt om hjørnet i Gotersgade (x); desuden synagogen (l), ombygget 1865 efter bombardementet. Mosaisk Kirkegård er udvidet langs Vestervoldgade (1858). Gengangere er fremdeles hospitalet og fattighuset (d, e), latinskolen (h), der fra 1872 omdannedes fra »Det lærde Institut« til »Fredericia Latin- og Realskole«, den danske skole (Trinitatis Borgerskole, g) og Michaelis Borgerskole (r). Uforandret beliggenhed har også toldkammeret (aa), mens havnefogedboligen (ö) nu er i den tidligere toldbodvagt. Der er heller ingen ændringer at notere vedrørende hovedvagten (n), portvagten ved Kongens Port (i) og eksercerhuset i Gotersgade (u), og heller ikke ved hotel Victoria (p), Løveapoteket (ag), teatret (ah) (ødelagt 1864, genopbygget 1866) og Bissens landsoldat (m) eller ved Ohlsens & Ahlmanns bryggeri (o); gamle bekendte er ligeså de 3 møller.

Men kortet rummer adskillige nyheder. Der er for det første byens nye, 4. *rådhus* (t), opført 1859–60 efter tegning af F. Meldahl – men unægtelig ingen skønhedsåbenbaring – og indviet sjettejulidagen 1860 af Orla Lehmann; det gamle rådhus blev nedrevet og det nye lagt lidt længere mod vest. Derved opstod Rådhusørvet. Mellem rådhuset og Michaelis Kirke ses monumentet for Bülow (ad), indviet 1859. På en ubebygget plads ud for Sjællandsgade (mellem Goters- og Prinsessegade) står nu Ryes bronzebuste af Andreas Paulsen, rejst 1876 (ac). Det nye, store eksercerhus (med eksercerplads i Østervoldgade (f) blev opført 1863, mens arsenalet (tøjhuset) i Gotersgade (z) er det fordums sukkerraffinaderi (købt 1865). Som omtalt brændte garnisonshospitalet ved Nørrevold 1864 og blev ikke rejst igen. En betydningsfuld nyvinding frembyder *gasværket* (ab), anlagt ensomt ude i Havneengen 1866. Endelig viser kortet i Dalegades nordende Dagmarasylet (k), oprettet 1866 (opkaldt efter Christian 9.s datter, dette år gift med den russiske tronfølger), i Vendersgade *sparekassens* bygning (q, købt 1872), og på det nordvestlige hjørne af Gotersgade og Fynsgade, hvor posthuset lå til 1860, findes nu hotel Kronprins Frederik (y). Nede ved havnen syd for Karolinelunds mølle ses C. W. Loehrs salt- raffinaderi (ai, ikke forklaret på kortet), grundlagt 1853 (det var aftegnet på kortet 1858, men uden betegnelse).

Udviklingen af *industrien* i Fredericia var fortsat efter 1858, men ikke i samme tempo. Konjunkturerne var mindre gunstige. Pengekrisen 1857–58 slog her som andetsteds hårdt: 8 større firmaer måtte likvidere. Også ødelæggelserne 1864 virkede nedslående. Men i det lange løb betød både pengekrisen og næringsfriheden, der trådte i kraft 1862, og ikke mindst toldloven 1863 og Holstens udskillelse 1864 en frigørelse for hæmmende bånd og blev det frugtbare grundlag for nye muligheder. Af andre restriktioner, der nu forsvandt, kan nævnes bytolden (»portkonsumtionen«), ophævet 1850, og strømtolden på sejladsen gennem Lille-Bælt, ophævet 1857. Og fremfor alt bragte nu anlægget af *jernbanen*, der med eet slag satte Fredericia ud af dens hidtidige afsondrethed og slog dens centrale beliggenhed i riget fast, byen et ganske anderledes opland end det lille område, naturen havde tildelt den kunstigt anlagte fæstningsby. Med de i næste periode indledte havneudvidelser var betingelserne dermed lagt til rette for *industribyen Fredericia*.

I perioden 1858–76 opstod bl.a. tæppefabrikken (grundlagt 1873 af fabrikant Robby, 100 arbejdere), C. Loehrs sæbefabrik (1860), J.P. Schmidts tobakfabrik (1865, 115 arbejdere), Spindlers glasindustri (1864), Ruhnes jernstøberi (1870) og Cohrs sølvvarefabrik (1862). Bloch & Andresens dampvæveri, hvis 1875 rejste nybygning i Kongensstræde (af) ses på kortet, var o. 1880 byens største industrivirksomhed med 2 dampmaskiner, 247 arbejdere og 132000 kr. i årlig udbetalt arbejds løn. Allerede i 1865 fik Fredericia som den allerførste provinsby sin første *jaqforening*, nemlig cigarmagernes forening, stiftet under påvirkning af de med J.P. Schmidts tobaksfabrik fra Flensborg tilflyttede tyske cigararbejdere.

I *kommunestyret* skete 1860 den ændring, at den større halvdel af borgerrepræsentationen (fra 1868 officielt benævnt byrådet) blev valgt af alle skatteydere, mens den højst-

beskattede femtedel af vælgerne alene valgte den mindre halvdel. Byens *borgmestre* (og byfogeder) i disse år var 1854–62 *L. E. A. Mourier* (1805–77) og 1862–84 *J. C. Jørgensen* (d. 1884). I forskellen på kommunens udgifter, der 1858 androg ca. 24000 rigsdaler og 1874 ca. 103000 kroner (hvoraf bl. a. fattigvæsenet kostede 24700, skolevæsenet 7800 og gader og veje 2700 kr.), finder Fredericias vækst og indre fremgang som velindrettet bysamfund også et talende udtryk.

Gadebillede 1882

37 Fotografi 1882, taget af W. J. H. Storm, Fredericia. 7,1 × 9,6 cm.

Fotografiet skyldes fredericianeren, stabssergent ved 7. regiment (fra 1898 assistent på kærnerkontoret) *W. J. H. Storm* (1846—1923), der indlagde sig stor fortjeneste af byens historie ved gennem en lang årrække at fotografere et stort antal ejendomme, gade-, havne- og voldpartier m. m. tillige med betydningsfulde begivenheder i byens udvikling. Ved sin død efterlod han sig en samling på ca. 800 fotografiske negativer, der nu findes i Fredericia Museum.

Billedet viser Dronningensgade set fra Kongens Bastion. Foran kommer »gaden«, der ser ud som en markvej, fra Kongens Port langs volden og drejer så syd på (sammenlign kortet 1876, nr. 36); den lille vejstump til højre, der fører vest på langs volden, viser, hvor lidt Nørrevoldgade fortjente betegnelsen gade.

De ubebyggede marker i forgrunden på begge sider af Dronningensgade er de reformertes »kamper«.

Gaden går midt ned gennem det reformerte kvarter, den del af byen, der længst bevarer præg af et avlsbrugersamfund – se de to gårde til højre og venstre i forgrunden. Omkring gården til højre den for de reformerte karakteristiske læplantning af asketræer.

Ned gennem den ubrolagte gade, der dog har fortøve, ses – markeret ved en række lyse striber – de krydsende vestøstgående gader: Prinsens-, Danmarks-, Jyllands- og Sjællandsgade. Hinsides Sjællandsgade begyndte den ubebyggede Reformerte Mark ned til Kastellet, der kun lige skimtes.

Mellem Danmarks- og Jyllandsgade ses i højre gadeside hegnet om Trinitatis Kirkegård; af kirken selv ses til højre vestgavlen og taget bag en række høje popler. Hospitalet i venstre gadeside over for kirkegårdshegnet kan derimod ikke ses.

I baggrunden af billedet rager til venstre det store, nybyggede døvstummeinstitut højt op, og lidt foran det skimtes taget af Reformert Kirke og træerne på den reformerte kirkegård. Til højre for Dronningensgade på hjørnet af Sjællandsgade forsørgelsesanstalten, en lang, hvid bygning med 5 skorstene. Det 1882 opførte kommunale sygehus lige til højre for forsørgelsesanstalten kan ikke ses – det var formodentlig ikke nået højt nok op, da fotografiet blev taget. – I baggrunden skimtes bakkerne på Røjlehalvøen på Fyn.

Gadebillede 1885

38 Fotografi, taget o. 1885 af fotograf Carl Christensen, Fredericia. 11,7 × 18 cm.

Billedet viser Prinsessegade set fra Prins Christians Bastion mod syd. Gaden midt ned gennem billedet er lidt smallere nord for end syd for Danmarksgade; den har fortøve og meget brede rendestene og er ikke brolagt på det første stykke (til Prinsensgade). Der ses 4 gasgadelygter. På nordøsthjørnet af Danmarksgade foregår et reparationsarbejde. Flere af husene har meget høje trappesten. I gadens nordende asketræer.

I højre gadeside ses helt i forgrunden det hus, der kaldtes »musikstuen«; her øvede nemlig regimentsmusikken sig. Senere blev det soldaterhjem; det var en rest af det ved bombardementet 1864 ødelagte garnisonslasaret.

På det nordlige hjørne af Prinsensgade en ubebygget grund. På hjørnet overfor ses

den beværtning, der førte navnet »Kanonen«, og som havde et så ilde ry, at det var forbudt soldaterne at besøge den. Til højre herfor ses en tobakslade.

På hjørnet af Danmarksgade bagsiden af Løveapoteket. Tæt ved ses jernstøberiets fabrikksskorsten og til højre en lang, høj, hvid gård i Danmarksgade (Koppels gård, tilhørende isenkræmmer Vindeløv, nu nr. 17). Oven for disse bygninger får man let øje på Katolsk Kirke med dens tårn med spir.

Til venstre herfor ses engen fra Ryes monument ned mod havnen; ved monumentet en flagstang med Dannebrog. I havnen sejskibsmaster. Helt ude til højre hæver resterne af Delmenhorsts Bastion sig.

Til venstre for gaden ligger to tobakshuse. I forgrunden ses en del af den militære materialgård. Lige efter Danmarksgade ses teaterbygningens tag. I baggrunden strækker Havneengen sig med Reformert Mark til venstre, og bag den Karolinelund med havnemøllen. Skorstenen til venstre er gasværkets.

I baggrunden hinsides Lille-Bælt Strib Odde, Lyngsodde og Middelfart.

Billedet giver et godt indtryk af de dybe grunde på begge sider af gaden og af den lave, ensartede bebyggelse, der kendetegnede byen endnu i 1880'erne inden den store byggevirkosomhed omkring århundredskiftet.

Havnen o. 1898

39 Fotografi taget ca. 1898 af fotograf Carl Christensen. 28 × 43 cm.

Billedet er taget fra lodstårnet på Oldenborgs Bastion mod øst.

I forgrunden ses fra venstre Delmenhorsts Bastion, voldgraven og Strandvejen (Snoghøjvejen).

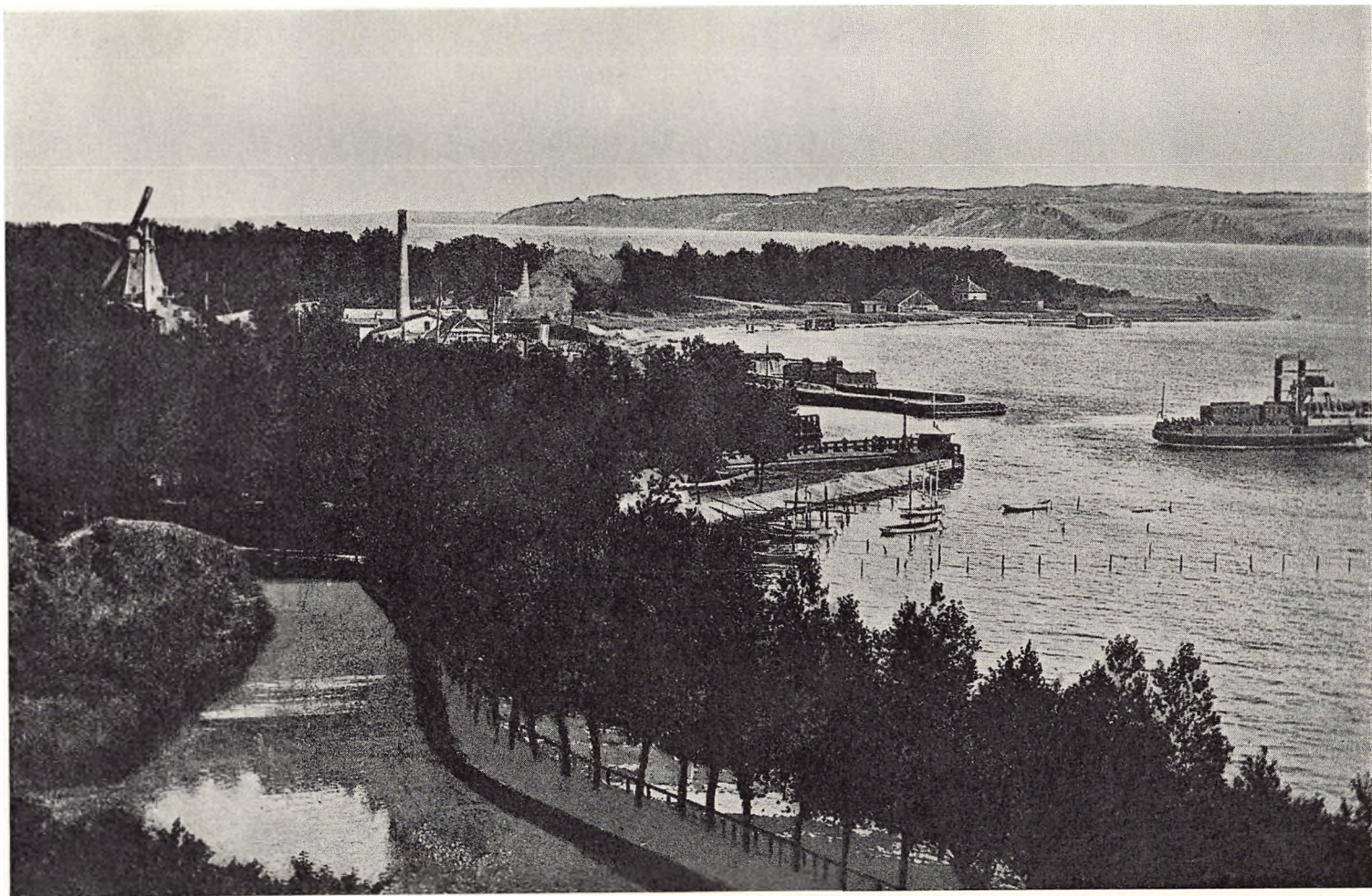
Af havnen ses forrest lystbådernes liggeplads i bugten vest for 2. færgeleje (siden sejlklubbens stiftelse 1891) med en række små bådebroer og fortøjningspæle. Liggepladsen ligger ind mod færgelejets vestmole, der ses i billedets mellemgrund, med stenglacis ned mod vandet og jernbanespor. Bag molen følger det fælles indløb til begge færgelejer. Derefter skjuler trækronerne fiskerihavnen og Lillebro, men lige til højre for det yderste træ ses hovedet af Langebro (den nordre havnemole) med højt slidbolværk til beskyttelse mod færgerne. Derefter havneindløbet og bag det den søndre mole, hvis karantænehus var blevet nedrevet 1866.

Til venstre ses havnemøllen, bag den Karolinelunds træer. På havnearealet pakhuse og Loehrs saltværk med høj skorsten. Længere bagud Loehrs kalkovn. I havnen ligger en hjuldamp.

Bag den søndre havnemole ses Saltværksbugten. På stranden fiskernes tørre- og tjæreplads. Telegrafkabelhuset, hvor telegrafkablet gik ud under bæltet, skimtes, og til højre for det ligger kommunens fribadeanstalt. Over den ses Strandmarken (den militære øvelsesplads i det ydre kastel), hvorfra en vej fører til venstre; dernæst følger et par militære lagerbygninger (i den ene af dem begyndte senere roklubben), så i kanten af træbevoksningen den smukke lille vagtbygning og længst til højre den militære badeanstalt lidt til venstre for Skanseodde.

Bag bæltet til højre klinerne ved Røjle, til venstre fjernere Treldenæshalvøen.

I bæltet ses dampjulfærgen »Fredericia« for indgående i færgelejet med godsvogne og passagerer.

Fredericia 1901

40 Kort trykt i Axel E. Aamodts litografiske anstalt efter tegning af V. F. A. Berggreen, udført til Trap: Kongeriget Danmark, 3. udgave (bd. 5, s. 286 (1904)). Målestok 1 : 8000. 25½ × 25 cm.

Påskrift uden for rammen foroven:

Fredericia. Trap: Beskrivelse af Kongeriget Danmark. III. Udgave. Eftertryk forbydes.

Uden for rammen forneden:

Udført af V. F. A. Berggreen. Forlagt af Universitetsboghandler G. E. C. Gad. 1901. Axel E. Aamodts lith: Etabl:

I kortets øverste venstre hjørne forklaring til nummersignaturerne 1–49 med angivelse af beliggenhed i henhold til kortets netinddeling.

Det smukt udførte kort er trykt i to farver: vand blåt, købstadgrunden lysebrun (med bygningerne i mørkere tone); markjorderne er hvide. Det er tegnet 1901 af samme tegner som nr. 36.

I sammenligning med kortet 1876 viser kortet 1901 meget *omfattende ændringer*, et resultat af den frodige udvikling i disse 25 år, som man med rette kunde betegne som »det moderne gennembrud« i Fredericia. Antallet af huse indenfor voldene steg fra 678 til 974. Folketallet, der 1880 var 8275, nåede i 1890 10042 og i 1901 12714, en meget betydelig tilvækst på gennemsnitlig 2,1 og 2,4 % årlig i de to tiårsperioder. Alligevel sank byen fra nr. 7 til nr. 11 blandt Danmarks provinsbyer, idet Vejle, Kolding, Esbjerg og Svendborg (med deres forstæder) voksede endnu stærkere.

De mest afgørende ændringer i bybilledet er sket mod syd: på *Reformert Mark*, der efterhånden parcelvis blev afstået af menigheden i disse år (de sidste arealer overtoges af kommunen 1905), og på *Havneengen*. Disse hidindtil for byens fysiognomi så karakteristiske arealer, med græs, korn og kartofler, kreaturer og stinkende grøfter, blev nu i løbet af en lille menneskealder et fortidsminde. Bebyggelsen åd sig år for år længere ud, de på byggekortet af 1665 så smukt optrukne gader blev nu efter 200 års papireksistens omsider til virkelighed. Af den velfortificerede landsby udviklede sig en moderne – men ikke smukt bebygget – købstad.

På kortet ses, hvorledes Dronningensgade, Kongensgade, Kongensstræde, Bjergegade, Dalegade og Købmagergade er blevet forlænget syd på ud over dette område, omend ikke lige langt, og samtidig Sjællandsgade, Fynsgade og Oldenborggade ført øst på. En ny gade, Lollandsgade, ses fra Kongens- til Dronningensgade. På Havneengens nordkant anlagdes 1895 *Akseltorvet* – også det en tanke fra 1665 – som en udvidelse af Jyllandsgade mellem Købmager- og Dalegade; torvets sydside fik forøvrigt den officielle betegnelse Torvegade, og 1896 flyttedes markedet fra »Korsgade« hertil (se nr. 35).

I de nye kvarterer findes på kortet et stort antal særligt angivne nybygninger. Da Fredericia ved lov af 1880 blev valgt til hjemsted for en ny døvstummeanstalt, blev *Det kongelige Døvstummeinstitut* (6) opført 1881 (arkitekt Fr. L. Levy) mellem Dronningensgade og Østervold tæt nord for kastellet, en for byen betydningsfuld begivenhed. Mod Lollandsgade byggedes 1892 et nyt garnisonssygehus (45, arkitekt J. Vilh. Petersen). Nordligere, mod Sjællandsgade, rejstes 1882 (ark. Fr. L. Levy) det kommunale *sygehus*

FREDERICIA.

Dejlig Billedet af den gamle Kjøbstad, af C. C. G. G.

Effekt af Fredericia

(44), 1901 udvidet med epidemihus (8) ud mod Dronningensgade, tæt syd for cikorie-fabrikken, der 1878 blev købt af byen og omdannet til *forsørgelsesanstalt* (9). I Havne- engens nordøsthjørne mellem Dalegade/Kongensstræde og Jyllandsgade/Fynsgade vok- sede på begge sider af Sjællandsgade et tætbebygget, nyt kvarter frem; på kortet ses her svendehjemmet i Kongensstræde (43, 1886), mens kommunens friboliger i Bjergegade (op- ført 1883) ikke er angivet. Længere i vest fylder gasværket (12) som følge af flere udvidelser hele grunden mellem Sjællands-/Fynsgade og Købmager-/Dalegade. Nord for gasværket ligger *Købmagergades Borgerskole* (32) med gymnastikhus (ark. J. Jespersen 1900); den gamle Trinitatis Borgerskole (39) anvendtes nu som forskole, og Michaelis Borgerskole (34) blev nedlagt. Syd- og østsiden af Akseltorvet var 1901 endnu ubebygget. I kvarteret syd og vest for gasværket ses: Højskole- og afholdshjemmet (19), teknisk skole (38, op- rettet 1867, eget hus 1889), og Fredericia private Realskole (35, 1896, ark. J. A. Bjerre), hvorimod søstrene Andersens pigeskole (oprettet 1858, bygning 1888) tæt derved ikke er angivet. I øvrigt viser kortet tæt bebyggelse i hele kvarteret mellem Goters- og Køb- magergade til ned mod Oldenborggade. Mange nybygninger findes desuden i hele kvar- teret fra Prinsensgade op mod Nørrevold («kamperne» er også forsvundet); hvor før gar- nisonshospitalet var, står nu missionshuset (30, 1892), og på den nuværende møbelhals plads ses et soldaterhjem (40). Endelig er der bygget nogle nye huse syd for baneterrænet.

Store forandringer kan også iagttages i *havnekvarteret*. Vendersgade blev 1895 i en fod- gængertunnel ført under baneterrænet, banegården (4) flere gange udvidet, og dampfær- gehavnen fik 1891 et fæргеleje til. Men hovedsagen var *havnens udvidelse* nord på op til Oldenborggade 1879–81, hvorved dens kapacitet øgedes stærkt. I 80'erne og 90'erne star- tedes flere nye importfirmaer for kul, trælast, korn- og foderstoffer, men mangel på pak- hus- og lagerplads var længe følelig. Trafikken på havnen steg: 1874 anløb 370 skibe på 19100 tons, 1894–99 gennemsnitlig 563 skibe (heraf endnu 303 sejlskibe) på 63400 tons pr. år. Kortet viser ved havnen uforandret toldkammeret (47), havnefogedboligen (13) og mod øst havnemøllen og Karolinelund.

I de ældre bydele træffer vi på kortet som tidligere talrige bekendte fra det foregående kort: Trinitatis Kirke (24), kæmpegraven (29), Michaelis Kirke (21), Bülows monument (25), Mosaik Kirkegård, Reformert Kirke (23) og skole (36), Katolsk Kirke (20) med Skt. Josefs Hospital (opført 1886) og den katolske skole (37), synagogen (22), latin- og realskolen (33), hvis gamle bygning 1880 blev rektorbolig, idet et nyt skolehus blev rejst ved siden af; skolen overgik 1903 til kommunen som »Den højere Almenskole«; fremdeles landsoldaten (26), Ryes monument (28) i et lille anlæg, der afbryder Sjællandsgade, råd- huset (31), Dagmarasylet (3), fattighuset og hospitalet (10, 14), Løveapoteket (1), tea- tret (46, ny bygning 1883), hovedvagten (18), vagtbygningen ved Kongens Port (48), tøjhuse (2), to eksercerhuse (7) i Østervoldgade og i Gotersgade, det sidste brugt som ridehus, sparekassen (41) og hotellerne Victoria (17) og Kronprins Frederik (16).

Men vi finder også *nybygninger* og nye institutioner i de gamle kvarterer: Den geel- muydenske og jaunsenske stiftelse (42) på hjørnet af Danmarks- og Østervoldgade (op- ført 1886 i henhold til konsul G. C. F. Geelmuyden og hustru Dorothea Jaunsens testa- mente 1853), den folkelige forsamlingsbygning (11) ved Landsoldatpladsen (den tidli- gere ahlmannske og thuesenske købmandsgård), Banken for Fredericia og Omegn i Go- tersgade (5, grundlagt 1896), hvorimod den ældre Fredericia Bank (stiftet 1884, også i

Gotersgade) ikke er betegnet, jernbanehotellet i Oldenborggade (15) og det 1899 for general Lunding rejste monument med relieffer af Andreas Paulsen på Danmarks Bastion (27). Af de 3 gamle møller ses foruden havnemøllen også voldmøllen, men stubmøllen på Østervold er borte (nedrevet 1894).

Derimod kan det ikke ses af kortet, at en del ældre huse i denne periode blev nedrevet og erstattet af nye, ofte store, men sjældent videre kønne *nybygninger*; på den måde forsvandt nu eller i næste tidsrum så godt som alle byens gamle, maleriske købmandsgårde foruden talrige småhuse af mere eller mindre landlig karakter, især mod øst i det reformerte kvarter.

Noget helt nyt ses *uden for voldene*, idet den første bebyggelse her (med undtagelse af de siden udskiftningen 1800 og 1831 byggede landejendomme) nu viser sig. På kortet ses, foruden den nye assistenskirkegård (udlagt allerede 1800, men først taget i brug 1880), langs Kolding landevej og markvejene nord og syd herfor (nuværende Nørrebrogade, 6. Julivej og Vesterdalsvej) godt en snes huse og villaer, et helt nyt lille kvarter, kaldet Kristiansberg, foran Prinsens Ports ravelin: den ramme, som voldbuen gennem to århundreder havde været for byen, var her nu bristet – de endnu i 1870'erne alt for rummelige grænser var kun en lille menneskealder efter blevet for snævre. Også i nordøst var grænsen sprængt: her anlagdes 1891 over voldgraven ud mod Østerstrand neden for Danmarks Bastion kommunens *vandværk* (49), mens et vandtårn placeredes oppe på Kongens Bastion.

Hvad byens *erhvervsliv* og især industrien angår, så viser kortet 1901 i modsætning til de foregående ikke fabriksbygninger o.l.; heraf kan man altså ikke udlæse noget om den fortsatte industrielle udvikling. Den var ikke ringe, omend knap så frodig med hensyn til nyanlæg som den foregående; udviklingen viste sig især i udbygning og udvidelse af de allerede bestående virksomheder. Af nyanlæg var de to betydningsfuldste omdannelsen 1898 af C. Loehrs fabrikker til den såkaldte oljemølle (sydlige hjørne af Sjællands- og Norgesgade) og kaptajn Ernst Voss' grundlæggelse 1878 af en metalfabrik, der hurtigt nåede et meget betydeligt omfang (1900 ca. 225 arbejdere). Voss, der 1866 købte kammerherre Lorentz' villa, anlagde sin virksomhed her, og på få år dækkede den hele arealet fra jødekirkegården til Sjællandsgade. I alt var der i byen i 1897 10 større industrivirksomheder med over 20 arbejdere hver.

Endelig kan det som træk til karakteristik af udviklingen nævnes, at 1889 fik byen sine første *telefoner*, 1873 en ny *avis* i venstrebladet Fredericia Folketidende, hvortil 1881 kom Fredericia Dagblad, hvilke to blade sammensluttedes 1890 under det sidste navn; 1898 kom det tredje blad, Fredericia Social-Demokrat. Samme år fik byen den spæde begyndelse til et folkebibliotek. Kommunens samlede udgifter voksede 1874–1900 fra ca. 103000 til ca. 240000 kroner; heraf var socialudgifter til fattigvæsen og alderdomsunderstøttelse 53100 kr.; skolevæsenet kostede 48200 kr. og gader og veje 27400 kr. De pålignede skatter voksede fra 67000 kr. til 127000 kr. Som borgmester og byfoged virkede i disse udviklingsrige år den dygtige *Carl L. Scharling* (1840–1920); han blev borgmester 1884 og afgik først 1912.

Fredericia 1922

41 Kort trykt hos Andersen & Bruun A/S, Vejle. Tegnet 1915 af arkitekt, daværende assistent hos stadsingeniøren i Fredericia Alfred Pedersen; revideret 1922. Udgivet af bogtrykker Johs. Madsen, Fredericia. Originalens målestok 1 : 5000 (ikke 1 : 4000). $42\frac{1}{2} \times 46\frac{1}{2}$ cm.

Påskrift foroven til venstre:

Fredericia. Oversigtskort. (Her findes også forklaring til nummersignaturerne 1–86).

Forneden til højre:

Udgivet af Bogtrykker Johs. Madsen, Fredericia.

Uden for rammen fornedet til venstre:

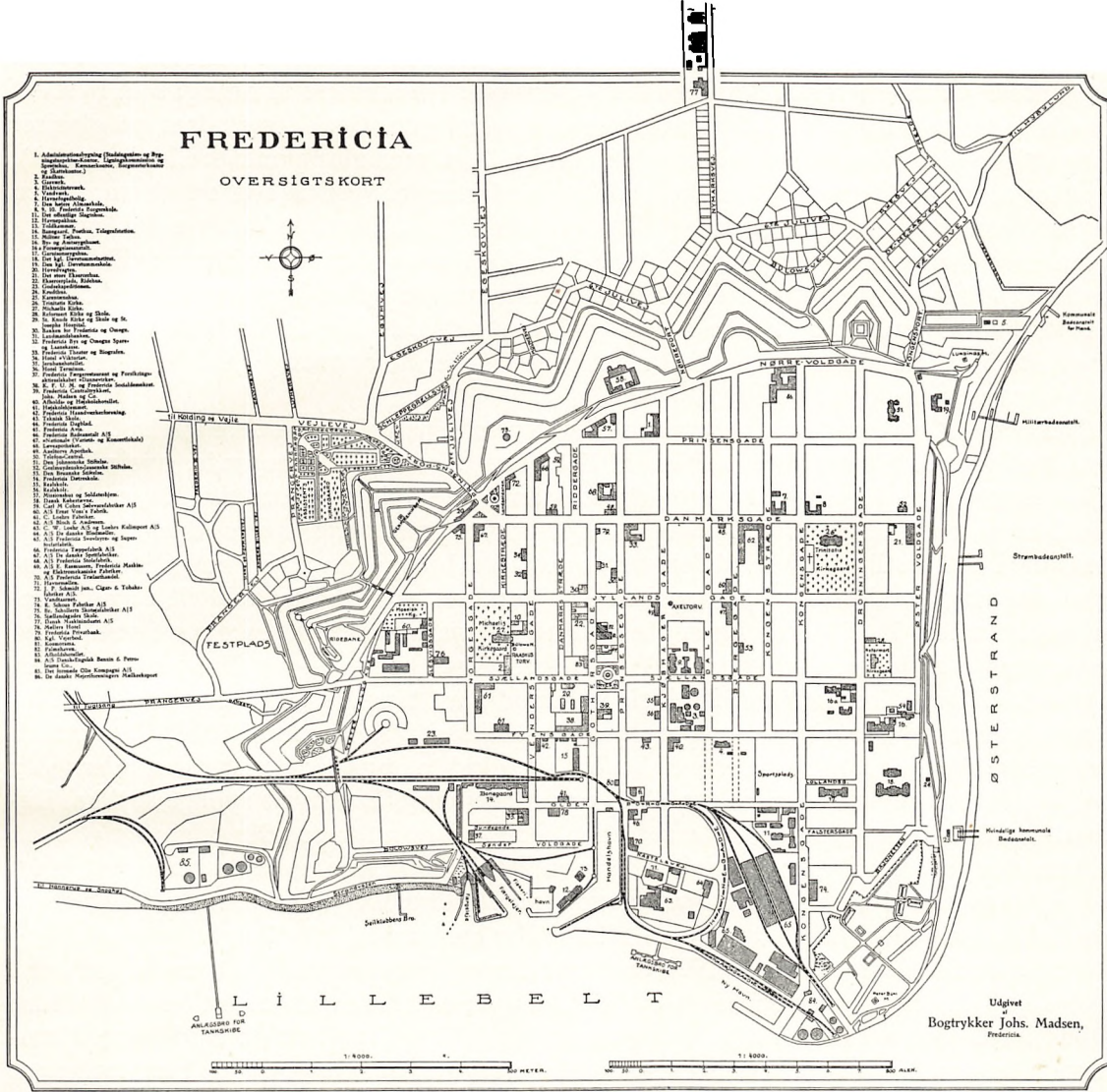
Andersen & Bruun A/S, Vejle.

Sammenholdt med kortet 1901 viser det i enkeltheder ikke særlig nøjagtige kort 1922 atter meget store forandringer, ganske særligt i havneområdet, voldpartiet og terrænet uden for voldene. Byens rivende udvikling, som man kunde konstatere på kortet 1901, fortsattes i de første årtier af det 20. århundrede, selv om folketallets vækst i det meste af denne periode var meget mindre voldsom. Fra 12714 mennesker i 1901 steg indbyggertallet til 13451 i 1906, 14228 i 1911, 15206 i 1916 og nåede 1921 efter påny en meget stor tilvækst i det sidste femår (over 400 årlig) op på 17240 mennesker. Husenes antal voksede 1901–21 fra 1187 til 1814. Fredericia var stadig nr. 11 blandt Danmarks provinsbyer.

Den afgørende begivenhed i byens udviklingshistorie 1901–22, således som den fremgår af kortet, var *demarkationsliniens ophævelse* 1909, hvorved store arealer dels nord-vest for kastellet, dels og især uden for voldene frigaves for bebyggelse. Byens gennem århundreder så vide, men i tiden op mod 1900 dog for snævre rammer blev nu helt sprængt. Demarkationsliniens bortfald var en følge af forsvarsloven 30. 9. 1909, der nedlagde fæstningen. 1914 købte kommunen derpå omtrent hele fæstningsterrænet (undtagen kastellet) af staten, et areal på 66 ha, hvorefter Vestervold fra banegennemskæringen nord på, Nørrevold og Østervold, de tilsluttende grave og raveliner (i alt 44 ha) blev fredlyst 1917. Et mindre areal blev lagt til assistenskirkegården, og det øvrige, glaci- set, frigivet til villabebyggelse.

På kortet ses på voldene mange nye træk som følge af disse begivenheder. Mest iøjne-faldende og af størst betydning for byen er rejsningen af *Dansk Købestævnes* bygning (58, bygget 1916, arkitekt O. Gundlach-Pedersen) på Prins Christians Bastion; de første købestævner 1913–15 var blevet holdt ved og i eksercerhuset ved Østervold. Den gamle voldmølle på bastionen var brændt 1910. På Prins Georgs Bastion ses et nyt vandtårn (73, 1908), og på Prinsessens Bastion er vist den 1920 rejste genforeningssten. I Slesvigs Bastion er militærrets ridebane angivet. Af gamle kendinge bemærkes det ældre vandtårn og Lundings monument, henholdsvis på Kongens og Danmarks Bastion. Da kommunen overtog voldene, og der voksede villabebyggelse frem foran dem, blev det nødvendigt at gennembryde Nørrevolds kurtine mellem Prins Christians og Dronningens Bastioner (1917); her byggedes 1922 *Nørreport* (Gundlach-Pedersen).

På Vestervold ses ud for Jyllandsgade en trappe op over kurtinen og ned over vold-

- FREDERICIA**
OVERSIGTSKORT
1. Administrationstjeneste (Indtægtskontoret og Regnskabskontoret), Lægekontoret og Apoteket, Kommunens, Byggeselskabets
 2. Postkontor
 3. Landevejsstation
 4. Landevejsstation
 5. Landevejsstation
 6. Landevejsstation
 7. Landevejsstation
 8. Landevejsstation
 9. Landevejsstation
 10. Landevejsstation
 11. Landevejsstation
 12. Landevejsstation
 13. Landevejsstation
 14. Landevejsstation
 15. Landevejsstation
 16. Landevejsstation
 17. Landevejsstation
 18. Landevejsstation
 19. Landevejsstation
 20. Landevejsstation
 21. Landevejsstation
 22. Landevejsstation
 23. Landevejsstation
 24. Landevejsstation
 25. Landevejsstation
 26. Landevejsstation
 27. Landevejsstation
 28. Landevejsstation
 29. Landevejsstation
 30. Landevejsstation
 31. Landevejsstation
 32. Landevejsstation
 33. Landevejsstation
 34. Landevejsstation
 35. Landevejsstation
 36. Landevejsstation
 37. Landevejsstation
 38. Landevejsstation
 39. Landevejsstation
 40. Landevejsstation
 41. Landevejsstation
 42. Landevejsstation
 43. Landevejsstation
 44. Landevejsstation
 45. Landevejsstation
 46. Landevejsstation
 47. Landevejsstation
 48. Landevejsstation
 49. Landevejsstation
 50. Landevejsstation
 51. Landevejsstation
 52. Landevejsstation
 53. Landevejsstation
 54. Landevejsstation
 55. Landevejsstation
 56. Landevejsstation
 57. Landevejsstation
 58. Landevejsstation
 59. Landevejsstation
 60. Landevejsstation
 61. Landevejsstation

graven mellem Slesvigs og Prinsessens Bastioner; på Vestervold bemærkes desuden fire andre trapper, en overgang over voldgraven ved foden af Prinsessens Bastion og et net af gangstier, alt en følge af den plan for Vestervolds omdannelse til anlæg, som byrådet havde ladet havearkitekt E. Erstad-Jørgensen udarbejde. Også festpladsen på glaciset foran Slesvigs Bastion var et led heri (den blev udlagt, men aldrig anlagt eller benyttet). Syd for Slesvigs Bastion er Sjællandsgade blevet forlænget vest på tværs gennem volden og sat i forbindelse med Prangervej, hvorved der 1918–20 skabtes en ny udfaldsvej fra byen. Over banegennemskæringen, der 1907 ved dobbeltsporets anlæg blev udvidet, byggedes 1908 en høj gangbro til den helt isolerede, sydlige del af Vestervold. Endelig ses det helt ude i nordøst, at Kongens Port er blevet udvidet. Her findes også vandværket angivet (5). Hele voldpartiet udsattes således i disse år for mange, dels ødelæggende, dels bevarende indgreb.

Den vældigt voksende *villabebyggelse* uden for voldene er ikke direkte angivet på kortet. Men indirekte fremgår den bl. a. af det betydelige antal indtegnede, nye villaveje (De Mezasvej (nu Ryesvej), Ryesvej (ikke udført), 6te Julivej, Bülowvej, Nymarksvej, Moltkesvej, Schleppegrellsvej (nu del af Egeskovvej, mens Egeskovvej dengang betegnede også det vestlige stykke af den nuværende 6te Julivej hen til Egumvej)). Hele glaciset omkring 6te Julivej, Bülowvej og De Mezasvej er på kortet inddelt i små villa-grunde. Tættest lå villaerne langs 6te Julivej, Nymarksvej og Egeskovvej; ved de på kortet indtegnede, men ubenævnte Balders-, Odins-, Anemone- og Bregnevej fandtes også adskillige villaer inden 1922. Helt ude mod nord hinsides Huslodsvej ses ved Nymarksvej det store fabriksanlæg Dansk maskinindustri (77, grundlagt 1918). Den endnu tættere bebyggelse langs Vejlevej er heller ikke direkte angivet; her var den udenvolds bebyggelse jo begyndt allerede før 1901, og ved Vejlevej, Egumvejs sydlige stykke, Luthers- og Calvinsvej skød også større beboelseshuse i vejret, mens der rejste sig et stort villakvarter syd for Vejlevej og vest for den stærkt udvidede assistenskirkegård langs de på kortet angivne villaveje Prangervej (nu Vesterdalsvej), Anders Billesvej, Hans de Hofmansvej og Frederik 3.s Vej; i 1922 lå der her henved 50 villaer.

Det andet sted, hvor kortet 1922 opviser store og betydningsfulde forandringer, er i byens sydlige del. *Havnen* er blevet udvidet, dels med et 3. færgeløbe vest for de to ældre (1903), dels med den såkaldte *kastelshavn*, anlagt 1912–17 (på kortet: Ny Havn). Kommunen købte 1914 en del af kastellet, og på kortet ses, at Kongensgade blev forlænget syd på helt til kastelshavnen, og at der yderst på Skanseodde var anlagt et stort benzindepot med 4 tanke, tilhørende Dansk-engelsk benzin- og petroleumskompagni (»Shell») (84, 1919–20). Vest for kastelshavnen ses den til Shells tankdampere 1920 byggede anlægsbro (9 m vanddybde). Dette for byen vigtige nyanlæg var tilmed kort efter blevet fulgt af et endnu større tankanlæg: på kortet ses helt i vest en anden, meget længere anlægsbro for tankskibe, bygget 1922 for Det forenede oljekompagni (BP), der 1921 havde anlagt sit depot ved Strandvejen lige vest for Oldenborgs Bastion (85); på kortet ses dets 5 tanke. Disse to store oljeimportanlægs placering i Fredericia lige efter den første verdenskrig i forbindelse med anlægget af kastelshavnen, som var forberedt allerede før og under krigen ved en række store udvidelser af havnearealet, hvori ovennævnte køb af en del af kastellet indgik, blev af største betydning for byen – men de kostede bl. a. Karolinelund livet (1912–15), og hele resten af Søndervold med Færøes Bastion

mellem den gamle havn og kastellet med de smukke, gamle gyvelbuske måtte nu forsvinde, ligesom stranden ved opfyldning blev forskudt mod syd ud i bæltet; disse forandringer kan alle ses på kortet.

På dette ses desuden mange *bygninger*, der i disse år fik plads på det nye havneareal. Langt de mest iøjnefaldende er svovlsyre- og superfosfatfabrikkens vældige bygninger (65), rejst 1914–19 på den store flade mellem Kongensgade og de nye gader Havnegade og Kajgade; det var dens anlæg, der bevirkede, at planerne om kastelshavnen blev til virkelighed. Vest for Havnegade ses blodmøllen (64, grundlagt 1913), bygningerne tilhørende Loehrs salt- og kulimport (63) og havnemøllen (71), hvis høje, karakteristiske vindmølle forsvandt efter en brand 1926. Ud mod Kastelsvej ses et pakhus tilhørende Fredericia trælasthandel (70, stiftet 1906), på sydøsthjørnet af Oldenburg- og Prinsessegade badeanstalten (46, 1875), og overfor den nye havnefogedbolig (6, 1913, arkitekt J. Jespersen). I Prinsessegade ses den kongelige vejerbod (80), og ude vest for havneindløbet de gamle kendinge toldkammeret (13) og havnepakhuset (12). Fremdeles får man i havnearealets nordøstside øje på de 7 bygninger, der udgør det 1911 (ark. J. Jespersen) byggede offentlige slagtehus (11, på Karolinelunds plads), og i Kongensgade R. Schous garveri (74), 1917 overtaget af Ballin. Vest for færgelejerne ses sejlklubbenes anlægsbro. Og endelig viser kortet de vidtstrakte sporanlæg, der betjente havnens nye virksomheder, både ringbanen, svovlsyrefabrikkens og shellanlæggets spor; ved »gamle havn«s østside fandtes fra 1914 byens første kran, tilhørende Loehrs kulimport. Også oljekompagniets depotanlæg ved Strandvejen har sporforbindelse.

Efter udvidelserne dækkede byens havneareal 10 ha. Havnetrafikken steg stærkt. 1900–05 anløb gennemsnitlig 414 skibe årligt på 64200 t, 1912–14 1033 skibe på 102500 t og 1919–22 1154 skibe på 151400 t.

De forandringer, kortet 1922 udviser i *den gamle bys* øvrige del, er, sammenlignet med de nysnævnte, kun få.

Der er dog kommet et par nye *gader* til: Falstersgade mellem Kongens- og Dronningensgade syd for Oldenborggade, og Bajonetten langs kastelets nye, tilbagetrukne grænse, ligesom Fynsgade først nu er ført igennem øst på til Dronningensgade og Oldenborggade forlænget til samme gade. Søndervoldgades vestlige stykke kaldes Bülowvej (senere, da Bülowvej uden for voldene blev anlagt, omdøbt til Søbjerg), og det ses, at Vestervoldgade er under omlægning ned mod Sjællandsgades forlængelse gennem volden. På kortet bemærkes i øvrigt sportspladsen, anlagt mod Kongensgades vestside mellem Fyns- og Oldenborggade, og en række badeanstalter langs Østerstrand, flyttet herhen fra Sønderstrand som følge af havneudvidelsen; fra syd ses først kommunens damebade, så strømbadene, derefter militærets bade og nordligst kommunens herrebade. Ved damebadene er angivet en lille bygning (25); den kaldtes støbehuset, var opført 1858 som militært laboratorium og overgik før 1900 til kommunen, der anvendte den som karantænehospital (oprindelig for kolera).

Blandt de på kortet afsatte *bygninger* træffer vi naturligvis overmåde mange gamle bekendte fra de ældre kort. De skal blot nævnes her til orientering. Først kirkerne: Trinitatis (26) med kirkegård og krigergrav, Michaelis (27) med kirkegård, Reformert Kirke (28) med kirkegård og skole, Skt. Knuds Kirke (29) med skole og hospital; desuden ses Mosaisk Kirkegård, men ikke synagogen (nedrevet 1914; den sidste gudstjeneste var

1902); endvidere missionshuset og soldaterhjemmet (57). Dernæst bemærker man rådhuset (2), gasværket (3) og skolerne (Den højere Almenskole (7), Købmagergades Skole (9) med udvidelsen mod Dalegade (bygget 1912), forskolen i Danmarksgade (8), den nedlagte Michaelis Skole (10), Fredericia Realskole (55), Markholt Olesens Realskole (56, til 1922 søstre Andersens pigeskole), teknisk skole (43)), mens folkebiblioteket ikke er angivet. Desuden døvstummeinstituttet (18). Af den sociale forsorgs ældre bygninger o.l. er hospitalet uangivet; angivet er forsørgelsesanstalten (16 a) og den geelmuydenske stiftelse (52), mens friboligerne i Bjergegade (udvidet 1921) og Dagmarasylet ikke ses. I Danmarksgade ses Løveapoteket (48). Af de ældre militærbygninger findes hovedvagtten (20), eksercerhuset (21), tøjhuset (15), garnisonssygehuset (17), ridehuset og eksercerpladsen (22) og krudttårnet (24). Af statsbanernes bygninger finder vi banegården (14) og godsbanegården (23). Hertil kommer endelig en lang række *erhvervsvirksomheder* af ældre dato: sparekassen (32), hotellerne Victoria (34), jernbanehotellet (35) og afholds- og højskolehotellet (40), Bloch & Andresens væveri (62), Voss' fabrikker (60), Schmidts tobaksfabrik (72), Cohrs sølvvarefabrik (59), Loehrs oljemølle (61) og tæppefabrikken (66); flere af disse fabrikker blev i perioden 1901–22 stærkt udvidet. Kortet viser endelig de 3 dagblades kontorer (38, 44, 45).

Men kortet har også mange *nye vidnesbyrd* om kommunalt initiativ og erhvervsmæssigt opsving i de to tiår. På nordvesthjørnet af Købmager- og Prinsensgade ses de kommunale administrationsbygninger (1, den tidligere militære materialgård, købt og taget i brug 1913; her blev samtidig brandstation). Foruden den ovennævnte Dalegades Skole ses 3 ny skoler: Slesvigsgades Skole (76, på kortet: Sjællandsgades Skole), indrettet 1920 i I. C. Eriksens kemiske fabrik, Fredericia Døtreskole i Østervoldgade (54, bygget 1901 (J. Jespersen), grundlagt 1886 som frøken A. Krags Skole, kaldet døtreskolen fra 1913), og døvstummeskolen ved Østervold (19, bygget 1914, J. Vilh. Petersen); sidstnævnte begyndte 1904 i den seidelinske gård på østhjørnet af Prinsesse- og Nørrevoldgade. 1921 åbnedes endvidere det nye, store by- og amtssygehus mellem Dronningens- og Østervoldgade ud for Fynsgade (16, arkitekt G. Laage); de ældre sygehuse skrås overfor (udvidet 1912) indgik i det samlede hospitalskompleks. Af stiftelser tilkom 1902 den bruunske stiftelse i Bjergegade (53, ark. J. Jespersen) og 1910 den store johnsonske stiftelse i Østervoldgade (opført af U. Plesner og H. Chr. Steen i henhold til danskamerikaneren C. W. Johnsons testamente (han var født i Fredericia)). Et væsentligt fremskridt betød elektricitetsværket, opført 1907 i Fynsgade og flere gange udvidet (4). Endelig bemærkes ude på Skanseodde monumentet for Peter Buhl, rejst 6. 7. 1913.

Af nye *erhvervsvirksomheder* finder man på kortet landmandsbanken (grundlagt 1912) på Gotersgades østside (31; den overtog 1913 Fredericia bank), banken for Fredericia og omegn i ny bygning (1921, J. Jespersen) på nordvesthjørnet af Goters- og Jyllandsgade (30) og privatbanken i Gotersgade (79, oprettet 1919) samt forsikringsselskabet Dannevirke (stiftet 1916), der 1919 købte færgerestaurantens bygning (opført 1908) ved Norgesgades sydlige afsnit syd for baneterrænet. Hele 4 nye hoteller er kommet til: Terminus i Vendersgade (36, det ældre hotel Fredericia), højskolehjemmet i Oldenborggade (41), Møllers hotel skrås over for (78) og afholdshotellet i Gotersgades vestside (83, tidligere Møllers hotel). Det forhenværende hotel Kronprins Frederik på hjørnet af Fyns- og Gotersgade (38), en tid kaldet hotel Hafnia, blev 1920 K.F.U.M.'s bygning. 1908 fik

byen et nyt apotek ved Akseltorvet (49), og kortet viser også telefoncentralens beliggenhed i Prinsessegade (50), centraltrykkeriet i Gotersgade syd for Ryes Plads (39) samt håndværkerforeningens bygning på sydøsthjørnet af Venders- og Fynsgade (42, købt 1907). Af nye *industrivirksomheder* finder man stolefabrikken på Prinsessegades vestside nord for Løveapoteket (68, oprettet 1911 i det tidligere Fredericia jernstøberi), den hurtigt meget store virksomhed E. Rasmussens maskin- og elektromekaniske fabrik på nordvesthjørnet af Jyllands- og Bjergegade (69, grundlagt 1907, bygningen før maltgøring), brødrene Schollerts skotøjsfabrik (stiftet 1916), som lå på hjørnet af Norges- og Vester voldgade (75), hvor forinden kamgarnsspinderiet Yorkshire (fra 1851) var, og mælkekondenseringsfabrikken (86), der 1921 overtog det 1912 standsede fæstningsbryggeris bygninger. Endelig ses den forhen ahlmannske spritfabrik (overgået til De danske spritfabrikker), der netop var standset 1921 (67). Til slut skal nævnes de forlystelsesetablissementer, der ses på kortet: teatret (med biografen Bio (33)), byens ældste biograf Kosmorama (1908) i Gotersgade (81; levende billeder var dog forinden forevist i Knudsborg), palmehaven ved siden af (82) og varietelokalet National på sydvesthjørnet af Jyllands- og Bjergegade (47).

Lige så lidt som på kortet 1901 kan man på kortet 1922 se, at et betydeligt antal af byens gamle huse siden sidst havde måttet vige for *nye, store ejendomme*, der gav byens gadebilleder et meget uensartet og uroligt udseende; i denne periode byggedes f.eks. Ryesborg (1902), Tårnborg og Geddesborg (1905), Knudsborg (1906), Dalsborg (1907), Ridderborg (1909) og adskilligt flere.

Med den raske udvikling i byens erhvervsliv ændredes efterhånden *befolkningens struktur*; en stadigt voksende del af den ernærede sig ved industri og – naturligt i et bane-centrum – ved trafik. Ved erhvervstællingen 1911 var det henholdsvis 37 og 19 % af indbyggerne. Men først nu i denne periode fik de bredere lag af befolkningen indflydelse på bystyret, idet den kommunale valglov af 20. 4. 1908 afskaffede de højstbeskattedes vælgerkorps og indførte *lige valgret* til byrådet for alle 25-årige skatteydere i kommunen, ligesom også kvinderne nu fik kommunal stemmeret. Ved det derefter følgende byrådsvalg i marts 1909 opstilledes for første gang en *socialdemokratisk* liste, der fik 6 valgt (1900–06 sad dog 1 socialdemokrat i byrådet valgt på venstres liste). Efter borgmester Scharlings afgang 1912 var *G. Valentiner Branth* (1866–1939) byfoged og borgmester; men ifølge lov af 1. 3. 1919 skulde borgmesteren nu vælges af byrådet selv, og Fredericias første folkevalgte borgmester blev da venstremanden, redaktør og ejer af Fredericia Dagblad (fra 1920 landstingsmand) *Johannes Jensen* (1864–1936, valgt allerede 1. 12. 1918). Ved byrådsvalget 1921 erobrede imidlertid socialdemokraterne flertallet i byrådet, hvorefter snedker *Frantz Hansen* (1878–1940) blev borgmester. Den stedfundne udvikling – både den økonomiske, finansielle og bypolitiske (herunder inflationen under og efter den 1. verdenskrig) – spejler sig tydeligt i Fredericias budget. Mens udgifterne 1900 endnu kun var ca. 240000 kr., var de 1921–22 kommet op på 2,1 millioner kr., og de kommunale skatter steg i samme tidsrum fra 127000 til 1711000 kr. Byens største udgiftsposter sidstnævnte år var socialforsorgen (616000 kr.), skolevæsenet (281000), sundhedsvæsenet (246000) og vejvæsenet (239000 kr.).

Fredericia 1950

42 Kort trykt hos Larsen & Knudsen, Vejle. Udarbejdet 1941 af stadsingeniør A. Grum-Schwensen. Revideret 1948. Originalens målestok 1 : 7500. 42 × 54 cm.

Påskrift forneden:

Fredericia. Oversigtskort,

Uden for rammen forneden til venstre:

Larsen & Knudsen, Vejle.

Til højre findes fortegnelse over de på kortet angivne bygninger m. m. med angivelse af beliggenhed i henhold til kortets netinddeling. Under denne står:

Udarbejdet 1941 af Stadsingeniøren i Fredericia. Revideret 1948. Eftertryk forbudt.

Det meget nøjagtigt tegnede kort er udført i 4 farver: vand blåt, voldarealet og ka-stellet grønt, andre »grønne områder« gulgrønt og købstadgrunden, de bymæssigt bebyggede arealer uden for voldene og de egentlige markjorder i 3 i styrke aftagende nuancer af gult. Det er det nyeste kort over Fredericia.

Ved sammenligning med kortet 1922 er det første, man lægger mærke til, den overordentlig store vækst af den bymæssige *bebyggelse uden for voldene*. Nogle tal vil bekræfte det: Den gamle bydel inden for voldene dækker 122 ha og voldene 59 ha, men det bymæssigt bebyggede areal uden for voldene fylder nu ikke mindre end ca. 300 ha; den gamle bykerne, der lige til århundredskiftet udgjorde hele byen, fylder nu således kun en fjerdedel. Af hele kommunens areal på 1972 ha dækker byen nu ligeledes en fjerdedel. Folketallet viser den samme udvikling, men i følge sagens natur mindre udtalt (befolkningstætheden i villakvarterer er lille). Indbyggernes antal var 1921 17240, steg til 18454 i 1925, 19389 i 1930, 21463 i 1935 (en meget stor tilvækst), 21871 i 1940 (den mindste relative tilvækst i byens historie) og 22963 i 1945. Folkeregistret viste pr. 1. 4. 1950 et folketal på 25683 mennesker (atter en meget stor tilvækst). Af dem er nu ca. 53 % bosat uden for voldene. I øvrigt er byen stadig nr. 11 af Danmarks provinsbyer (Svendborg har nu færre, men Roskilde flere indbyggere). Hvad antallet af gader og veje angår, er der 33 inden for, men 162 uden for voldene; i 1922 var det sidste tal kun 30 og i 1901 højst 10, hvoraf endda nogle var rene markveje.

Et andet meget iøjnefaldende nyt træk på kortet er *banegårdens* flytning, en følge af loven af 1924 om *Lillebæltsbroen*; denne blev åbnet 1935. Den nye banegård (med post og telegraf), åbnet 1935 (arkitekt K. T. Seest), ses vest for Prinsens Port, hvor terrænet sænker sig ned mod Ullerup Dal, mellem Madsby Enge i nord og Mølleengene i syd. Overfor ses det nye hotel Vasegården (1935, arkitekt, ingeniør Ove Christensen) og nord for Vejlevej, der er ført under banen, den nye godsbanegård. Det vældige, 5½ km lange, brede sporareal (med 60 km spor) er meget fremtrædende på kortet; dets hovedparti er lagt nordøst for dalen, tværs over Randdalen og i syd hen over Mølleengene og langs randen af Søndermarkens bakker, til det ved Møllebugten forener sig med det gamle; Prangervej er ført over det på en viadukt, ligeså Stenhøjvej helt i nord, mens Ringvejen i syd er ført under. I kortets sydvestlige hjørne viger den nye strækning til Lillebæltsbroen af gennem Hannerup Skov. Hvor sporene til Vejle fordum lå, ses nu Nordbanevej. På kortet bemærkes her (uden betegnelse) Fredericia motorkompagnis bygning og by-omnibussernes garage (1948).

I tilslutning til omlægningen af jernbanen skete der i årene efter 1924 mangfoldige andre større eller mindre *ændringer*. Omdannelsen af Vejlevej til Vesterbrogade medførte en ny gennemskæring af voldene lige vest for Prinsens Port; her byggedes 1925 *Danmarks Port* (O. Gundlach-Pedersen), Danmarksgade blev ført frem gennem den, og den gamle stokhusfløj af hovedvagten måtte derfor nedrives. Fra stationen førtes Jernbanegade (først kaldt Søndre Stationsvej) til Prangervejens voldgennemskæring; ved denne gade placeredes 1930 Fredericia Museum (oprettet 1916; bygningen er den beenfeldtske gård, se nr. 16) og overfor Fredericia Hospital 1938 (se nedenfor). Vest for banen fra Vejlevej i nord til Hannerup Skov i syd, hvor der 1922 kun fandtes spredte gårde (en halv snes ses endnu på kortet 1948) og nogle få villaer, opstod nu hurtigt en stor villabebyggelse, *Søndermarkskvarteret*, med mange villaveje og nu over 2000 beboere. 1943 fuldførtes her anlægget af den sydnordgående Vestre Ringvej fra Strandvejen til Vejlevej; den skal senere føres mod nordøst og øst over Ullerup Dal og banelegemet ved Stenhøjgård og nord om byen. På kortet ses endvidere helt i sydvest udflugtsstedet Hannerup pavillon (opført 1886, senere udvidet) med en 1943 anlagt park samt kommunens lejrplads.

Nord for voldene bor nu ca. 10000 fredericianere. Kortet viser talrige (til dels meget smalle) villaveje, anlagt siden 1922, og mange omreguleringer af de ældre veje – mest omfattende var tilslutningen af Fælledvej til 6te Julivej (1947–49). Egumvejs strækning syd for Indlodsvej omdøbtes 1948 til Nørrebrogade. Af bygninger i dette store villakvarter ses mod nord byens nye kirke *Christianskirken*, opført 1931 som et kapel, udvidet og indviet som kirke 1942 (arkitekt B. Billund), omgivet af Nordre Kirkegård (anlagt 1926, havearkitekt E. Erstad-Jørgensen) mellem Indlodsvej og Randdalsvej. Den nye kirke medførte, at byen 1949 blev delt i 3 sogne. Af andre bygninger bemærkes det nye vandtårn ved krydset Havepladsvej/Egeskovvej (1929) og to nye, store skoler: »Egumvejens Skole« (1938, ark. Alfred Pedersen) ved Høgevej og den tidligere almenskole, der 1940 fik en ny, stor bygning (ark. B. Billund) uden for Nørreport og skiftede navn til Fredericia Gymnasium. En tredje stor skole er under bygning ud mod Treldevej (ark. Kr. Beck). Helt ude i nordvest ses desuden Nørremarksskolen. Lige nord for gymnasiet ses stadion (på kortet: Idrætsplads), anlagt 1924; desuden bemærkes træningsbaner nord for Christianskirken og øst for Treldevej (på de tidligere havepladser). Øst for stadion ved Yduns-, Frejas- og Friggsvej viser kortet de 10 kommunale *aldersrenteboliger* (opført 1938–46, ark. G. Quist) og ude ved Østerstrand *alderdomshjemmet* (1925, ark. J. Jespersen). Af industrianlæg finder vi ved Nymarksvej, hvor forhen Dansk maskinindustri var, nu den store fabrik Dansk rørindustri (1933), og mod sydvest i Vesterbrogadekvarteret Trabergs sølvvarefabrik (1928, grundlagt 1918). Endelig bemærker man i nord nogle spredte landbrugsgårde, i nordøst Treldeskansen (»Skanse 4«) og ude ved Lille-Bælt restauranten Hybylund, bygget 1898 som arbejderpartiets festplads. I nærheden er angivet en mindesten (rejst 6. 7. 1938) for major C. F. Krabbe, der faldt her 6. 7. 1849.

Når vi derefter retter blikket mod den gamle by, er det som tidligere atter *havneområdet*, der tildrager sig opmærksomheden. Dampfærgelejerne er borte (nedlagt 1935), arealet overtaget af havnen og i hovedsagen brugt til udvidelse af fiskerihavnen vest på (1939, Langebro ses ombygget); hvor færgehallerne var, ligger nu Martin Nielsens fiskefiletfabrik (opført 1940). Men især fanges blikket af den store, nye *vesthavn*, anlagt fra 1937 og åbnet 6. 7. 1939 i overværelse af kongeparret, beliggende ud for Strandvejen.

Ved dens anlæg blev strandvejsdæmningen, voldgraven bagved og sydsiden af Oldenborgs Bastion raseret og Strandvejen forlagt nordpå; sejlklubbens bro blev flyttet hen i Møllebugten, hvor der også blev bygget bro til motorbådsklubben. Oljekompagniets anlægsbro blev indtil videre havnens vestgrænse; det ses på kortet, at oljekompagniets depotanlæg nu har 8 tanke. Inde i »gamle havn« ses anlægsplads for motorfærgen til Strib (1924). Ved Skanseodden bemærkes det, at Shells depotanlæg (nu 9 tanke) er udvidet ved opfyldning i bæltet (1927). I havneområdet ses det, at havnespørnet er meget udvidet både øst og vest for »gamle havn«. Ved Kastelsvej ses socialkontoret (indrettet her 1934). Havnefogedhuset betegnes som havnekontor. – Efter udvidelserne dækker havnens landareal nu 27 ha, og 1949 påbegyndtes nye udvidelser ved Skanseodden (for Shell) og vest for vesthavnen ved Strandvejen (nyt depotanlæg for Caltex Oil). 1922–49 steg trafikken fortsat, bortset fra krigsårene 1940–45; mens der 1924–29 årlig anløb skibe på i alt 227600 t, var dette tal 1934–39 steget til 287600, og 1948–49 anløb skibe på tilsammen 330000 t. Med hensyn til anløben skibstonnage var Fredericia havn 1948 den 7. danske provinshavn. Havnen er som importhavn nr. 5 i mængde af udlosset gods (kun mindre end Ålborg, Århus, Odense og Nyborg); som eksporthavn er den kun nr. 17.

Selve *den gamle by* mellem voldene og havnen viser i sine hovedtræk ingen ændringer siden 1922 ud over virkningerne af banegårdens flytning: Norgesgade og Vendersgade blev 1939 ført helt igennem, og den første danner nu østgrænsen for baneterrænet; Vendersgades fodgængertunnel forsvandt. Kun havnebanens enkeltspor krydser disse gader. Den gamle banegård bevarede som toldkammer og post- og telegrafbygning, og gods-ekspeditionen blev lokal; banegårdsarealet blev rangerstation for havnetrafikken. På kortet viser Bornholmegade sig igen mellem Goters- og Prinsessegade (men uden huse). Endvidere er Ryes Plads omlagt (1948) og Dalegade forlænget et stykke syd for Fynsgade.

Men i enkeltheder viser kortet 1948 alligevel mange *nyheder* i forhold til 1922. Ude ved Østerstrand er herrebadeanstalten forsvundet; den var o. 1930 flyttet syd for militærbadet, men brændte 1944. Kortet viser hele rækken af hofder fra syd for Hybylund til Skanseodde. Ud for vandværket bemærkes filteranlægget. På volden er købestævnets bygning udvidet med rummelige sidefløje (1925), og neden for bastionen er møbelhallen kommet til ved siden af missionshuset (1937). Den tidligere tæppefabrik i Vendersgade er nu klædefabrik (oprettet 1924 af F. C. C. Lund); den blev 1948 udvidet med en stor bygning på sydvesthjørnet af Prinsens- og Riddergade. Ud mod Danmarksgade er Fredericia Avis' (Jydske Tidendes) nye kontor angivet (1931). På sydsiden af gaden ses helt i vest Fredericia sølvindustriens bygning (1925, tidligere Schollerts skotøjsfabrik) og på østhjørnet af Norgesgade (hvor spritfabrikken var) hotel Landsoldaten (1937, ark. O. Gundlach-Pedersen) med biografen Palads (først kaldt Kosmorama). Den 1942 i Norgesgade åbnede rutebilstation er ikke vist. På nordvesthjørnet af Jyllands- og Gotersgade ses det, at landmandsbanken har overtaget banken for Fredericia og omegn (1932). I Prinsessegade ses Studstrups korsetfabrik (grundlagt 1920, bygning 1934) og skrås overfor teatret (ombygget 1941, sprængt ved bombeattentat 1945, endnu ikke genopført) og biografteatret Bio (1938). Bloch & Andresens tekstilfabrik er meget udvidet. Øst for Trinitatis ligger den mægtige kaserne, opført 1934–36 og 1938–40; for den måtte bl. a. det gamle hospital vige (se ovenfor).

Også Voss' fabrik er stærkt udvidet, og det ses, hvorledes jødekirkegården derved er

blevet delt i to dele. På sydvesthjørnet af Jyllands- og Vendersgade ses biblioteket, 1927 anbragt i den tidligere Michaelis præstegård. Det franske hospital og eksercerhuset kaldes nu kommandogården. Købmagergades Skole er udvidet. På Akseltorv ses den 1932 rejste springvandsbrønd (O. Gundlach-Pedersen) og på torvets sydside K. F. U. K.'s bygning (købt 1911). Syd for Sjællandsgade er sæbefabrikken udvidet, og på sydøsthjørnet af Sjællands- og Vendersgade, hvor Beenfeldts Gård lå, rejser sig katolikkernes store Skt. Josefs Hospital (1932, ark. H. Zachariassen); det blev 1949 overtaget af kommunen til klinikker og sociale formål. På østsiden af Prinsessegade ses biografteatret Kinografen (her fra 1926, før i National). Syd for Fynsgade er elektricitetsværket stærkt udvidet. I Lollandsgade vises den militære depotgård (til 1936 garnisonssygehus). Syd for den ligger siden 1936 A/S E. Rasmussens store fabriksanlæg med ny bygning 1947 (ark. G. Quist). I kastellet, der blev købt af kommunen 1935, bemærker man friluftsscenen (1942) og krudthuset (1858). Buhls monument blev 1949 på grund af de ovennævnte udvidelser af Shells anlæg flyttet ind i kastellet. Endelig ses i oldenborggadekvarteret politigården (til 1936 posthus), hotel Fredericia (til 1936 hotel Terminus), det nye missionshotel (før jernbanehotellet) og på Søjbjerg fiskenetfabrikken (oprettet 1920). Oppe på Holstens Bastion bemærker man den 1939 anlagte mindelund for omkomne jernbanemænd, udvidet 1947 med mindemur for krigens ofre. –

Byens styre var i denne periode for såvidt i hænderne på socialdemokratiet, som dette sad inde med det absolutte flertal i byrådet i hele tidsrummet lige til marts 1950, da dets mandattal gik ned til 9 af 19. Borgmester var fra 1921 den myndige og kloge *Frantz Hansen*. Ved hans død 1940 valgtes forretningsfører *Ingvard Arent* (født 1889) til borgmester. Om byens finanser skal et par tal oplyses – de må dog tages med skyldig hensyn til prisstigningen. De samlede udgifter, der 1921–22 som tidligere nævnt var 2,1 mill. kr., var 1938–39 2,5 mill. kr., men steg derefter under krigen stærkt og var 1947–48 5,8 mill. kr. Skatterne var i de samme år 1,7, 1,8 og 4,7 mill. kr., men fra 1938–39 til 1947–48 steg borgernes samlede indtægt samtidig fra 24 til 55 mill. kr. Sidstnævnte år var Fredericia med hensyn til ligningsprocent (9,7) nr. 33 af 85 provinsbyer. De største udgiftsposter var 1938–39 socialudgifter 839000 kr., skolevæsen 383000 kr., sundhedsvæsen 260000 kr. og vejvæsen 258000 kr.; 1947–48 var de samme poster henholdsvis på 1691000, 948000, 370000 og 323000 kr.

Der skal ikke her fortælles om den vanskelige og strenge tid under *den tyske besættelse* fra 9. 4. 1940 til 5. 5. 1945. Selve byen slap (bortset fra nogle få voldsomme »schalburgtager«, især i Danmarksgade) nådigt fra det – sporene på kortet er yderst få. Der blev især ved jernbanesabotagen ydet en modig og virkningsfuld indsats i modstandsbevægelsen, og denne kostede 14 fredericianere livet; særlig den sidste vinter 1944–45 var knugende med dens bombeattentater og dens hensynsløse og brutale henrettelser på et tidspunkt, da krigen var tabt for tyskerne. Med jubel hilste man landsoldaten, da statuen straks efter kapitulationsbudskabet blev befriet for sin sprængstyksikring.

Af oversigten over kortets indhold fremgår det, at byens erhvervsliv også gennem den sidste menneskealder har været i stadig og stærk vækst, og at byens siden jernbanens anlæg centrale beliggenhed er blevet bevidst og energisk udnyttet med godt resultat, ikke mindst hvad havnen angår, men dog også på flere andre måder. Udviklingen fra en stiltfærdig, halvforglempt, afsides liggende fæstningsby til en moderne industri- og havneby betød dog en så gennemgribende forvandling, at det ikke kan undre, at den kostede smertelige tab og ikke kunde gå for sig, uden at der – både fra et byplanmæssigt og fra et æstetisk synspunkt – opstod såvel uheldige som skæmmende misforhold. Af det endnu omkring 1870 idylliske, maleriske og særprægede soldater- og avlsbrugersamfund er kun meget lidt tilbage, og den gamle bykernes fysiognomi vidner i høj grad om det nødvendige hamskiftes vanskeligheder og ofte hensynsløse voldsomhed. Adskilligt er her blevet redningsløst misdannet, og meget vil det blive svært at råde bod på. Men 1929 udskrev byen en byplankonkurrence, der – selv om den ikke gav umiddelbart anvendelige resultater – var det første tegn på et nyt syn; og siden 1947 findes en dispositionsplan for byens fremtidige udvikling, udarbejdet af stadsingeniøren; med den skulde det blive muligt at lede de kommende års udvikling ind i faste rammer med hensyntagen til såvel de krav, et moderne bysamfund stiller, som til dem, der med nødvendighed fremgår af byens enestående særpræg og dens minderige historie. Hos byens myndigheder og i dens befolkning spores der voksende forståelse herfor, og der er grund til at tro, at dens 300 års jubilæum vil nære denne forståelse. Kærlighed til en by som til et land eller en slægt kan – hvis den er ægte – ikke begrænse sig til øjeblikket. Den strækker sig både bagud og fremad – den rummer pietet over for det nedarvede, og den forstår samtidig, at livet fremover skal leves. Historie – det er ikke brud, men sammenhæng: tak til fortiden, ansvar overfor fremtiden.

Fredericia 1950

43 Luftfoto taget fra sydsydøst i maj 1950. Fotograferet af Aero, dansk luftfotografering, København.

Billedfortegnelse

1. Byvåbnet. Vignet på titelbladet.....	4
2. Frederik 3. Buste	9
3. Frederiksodde 1657. Kort.....	11
4. Anders Bille. Maleri	15
5. Frederiksodde 1657. Kort.....	17
6. Svenskernes lejr ved Bredstrup, aug.–okt. 1657. Kort.....	21
7. Stormen på Frederiksodde 24. 10. 1657. Kobberstik.....	23
8. Stormen på Frederiksodde 24. 10. 1657. Kobberstik.....	27
9. Fredericia. Byggekort 1665. Kort.....	29
10. Fredericia. Byggekort 1665 (markjorderne). Kort.....	33
11. Fredericia 1677. Kort.....	35
12. Fredericia 1707. Kort.....	37
13. Fredericia 1724. Kort.....	41
14. Fredericias befæstning 1754. Kort.	43
15. Hans de Hofman. Maleri.....	47
16. Fredericia 1768. Kort.....	49
17. Fredericia 1768. Kobberstik.....	55
18. Fredericia 1767. Kobberstik.....	57
19. Fredericia fæledjorder efter udskiftningen. 1801. Kort.....	59
20. Fredericia 1826. Kort.....	61
21. Fredericia 1832. Maleri.....	65
22. Fredericia 1836. Akvarel.....	67
23. Palæet i Fredericia. Maleri.....	69
24. Fredericias belejring 1849. Maleri og akvarel.....	71
25. Fredericias belejring 1849. Litografi.....	75
26. Udfaldet fra Fredericia 6. 7. 1849. Kort.....	79
27. Udfaldet fra Fredericia 6. 7. 1849. Maleri.....	81
28. Monumentet over de faldne 1849. Relief.....	87
29. Bülow. Buste.....	89
30. Landsoldaten. Statue.....	91
31. Mindefesterne. Træsnit.....	95
32. Fredericia omkring 1854. Litografi.....	97
33. Fredericia 1858. Kort.....	99
34. Fredericia 1861. Akvarel	103
35. Marked på Korsgaden. 1871. Maleri.....	105
36. Fredericia 1876. Kort.....	107
37. Gadebillede 1882. Fotografi.....	113
38. Gadebillede 1885. Fotografi.....	113
39. Havnen omkring 1898. Fotografi.....	115
40. Fredericia 1901. Kort.....	117
41. Fredericia 1922. Kort.....	121
42. Fredericia 1950. Kort.....	127
43. Fredericia 1950. Luftfoto.....	133

Denne bog er udgivet af Fredericia byråd i anledning
af byens 300 års jubilæum

Oplag:

2000 eksemplarer

Papir:

De forenede Papirfabrikkers kunsttryk nr. 22

Sats, tryk og indbinding:

A/S Det Hoffensbergske Etablissement, København

Klicheer:

F. Hendriksens Reproduktions-Atelier, København

Overtrækspapir:

Birgitte Cramer